

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

KİTÂBU'L-İDRÂK Lİ LİSÂNİ'L-ETRÂK ÖRNEKLEMİNDE
ADLARA SÖZCÜKBİLİMSEL BİR ÇÖZÜMLEME

Doktora Tezi

Ayşe Beril KARA

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

KİTĀBU'L-İDRĀK Lİ LİSĀNİ'L-ETRĀK ÖRNEKLEMİNDE
ADLARA SÖZCÜKBİLİMSEL BİR ÇÖZÜMLEME

Doktora Tezi

Ayşe Beril KARA

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Aysu ATA

Ankara, 2024

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

Ayşe Beril KARA

KİTÂBU'L-İDRÂK Lİ LISÂNİ'L-ETRÂK ÖRNEKLEMİNDE
ADLARA SÖZCÜKBİLİMSEL BİR ÇÖZÜMLEME

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Aysu ATA

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

1- Prof. Dr. Aysu ATA

.....

2- Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN

.....

3- Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK

.....

4- Prof. Dr. Osman MERT

.....

5- Prof. Dr. Akartürk KARAHAN

.....

Tez Savunması Tarihi: 03.09.2024

Türkiye Cumhuriyeti
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Prof. Dr. Aysu ATA danışmanlığında hazırladığım “Kitābu’l-İdrāk li Lisāni’l-Etrāk Örneğinde Adlara Sözcükbilimsel Bir Çözümleme (Ankara. 2024)” adlı doktora tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

05.11.2024

Ayşe Beril KARA

ÖN SÖZ

Bu çalışmada Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk örneğinde, tarihî bir sözlükte yer alan maddelerin sözcükbilimsel ve sözcük anlambilimsel bir yöntem geliştirilerek analiz edilmesi hedeflenmiştir. Kullanımsal/pragmatist kuram, Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında belirlenen uzlaşmacı yönteme entegre edilmiştir. Bağlam önceleyen kuram çerçevesinde belirlenen yöntemin Kİ üzerinden, ad ve ad soylu sözcüklere nasıl uygulanması gerektiği araştırma tezinin *Yöntem* başlığında açıklanmıştır. Geliştirilen yöntemin gerekçelendirilmesi ise *Kuramsal Çerçeve* başlığında detaylandırılmıştır. *Örnekleme*'de yer alan *oğlan*, *etük* ve *agaç* maddelerinin seçilmesinin nedeni bu sözcükbirimlerin, dilin, adına 'ortak çekirdek (*common core*)' denilen kesitinde yer almasından ileri gelmektedir. Bu kesitteki sözcükbirimler dil kullanımının en iyi bildiği sözcükbirimlerdir. Dil konuşuru tarafından bilinmeyen ancak dil-dışı dünyada var olan yeni kavramın anlatılmasında ortak çekirdekteki sözcükbirimler, yani konuşur adına en iyi bilinen sözcükbirimler zihinsel işleme sürecine girmeye daha yatkındır. Böylelikle zihnin türetim bandından en çok geçen, zihnin en çok işlemediği, bir sözcükbirimle yeni anlamlar türetilmesine olanak sağlayan anlambilimsel türetim süreçleri ve bunun sonucu olan çokanlamlılığın Eski Türk dili sahası adına takibinin elverişli bir şekilde yapılabilmesi hedeflenmiştir.

Bir anlamın; sözcükbirimin sözlüksel girdide eşlendiği karşılık, dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi ve bağlamda ortaya çıkan kullanımlarının toplamından daha fazlası olması ilkelerinden hareketle örnekleme de yer alan sözcükbirimler için bu üç başlıktaki verilere erişilmeye çalışılmıştır. Veriler sağlandıktan sonra sözcükbirimlerin anlambilimsel analizi için Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında uzlaşmacı bir yaklaşım benimsenmiştir. Eski Türk dili derlemindeki metinler, bugünkü konuşma

dilinin sunduğu düzenlilik gibi birtakım imkânları sunamaz. Yani bir yaklaşımla sınırlandırılabilir ve daha net sonuçlar alınmasını sağlayacak konuşura dair dilsel algoritma bu derlem alanı için aynı düzenlilikte takip edilemeyecektir. Bu da anlamın dile-içkin yöntemlerle istenirse bile tam anlamıyla ortaya konulamamasına neden olacaktır. Bu noktada bağlamdan elde edilen sonuçlarla birlikte sözcükbirimin dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi Eski Türk dili çalışma alanı için eşzamanlı bir çalışmaya göre farklı bir öneme sahiptir. Bugünün sözlük anlayışı için iyi tanımlanmış bir sözlükte kavramsal bilgilere ihtiyaç yoktur. Çünkü dil kullanımının temel düzeyde bu bilgileri haiz olduğu düşünülür. Ancak dilin artsürekli kesitinin araştırıldığı çalışmada kavramsal bilgiyi haiz olmayan veya her koşulda dil konuşuruna göre hep daha azını haiz olan alan araştırmacısı düşünölmeli ve muhatabın artık konuşur değil araştırmacı olduğu düzlemde kavramsal bilgi de en az bağlamsal veriler kadar önem arz etmelidir. Örnekleme kavramsal bilgi ile bağlamsal verilerin eşlendiği takdirde sözcükbirimin sözlüksel birimlerinin daha belirgin hâle geldiği tespit edilmiştir

Verilerin sentezi konusu, çalışmanın artzamanlı dönemdeki çokanlamlılık olgusuyla ilgilidir. Bu olgunun çalışma alanı için daha özel bir anlamı vardır. Sınırlandırılmış dönemde belirli bir alana yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmenin tutarlı olmaması dönem adına yeni bir ‘çokanlamlılık’ fikrini kabul etmeyi gerekli kılmaktadır. Bağlamlardan elde edilen bulguların kavramsal alanda eşleştirilmesi ve bu konudaki birtakım bulguların azımsanmayacak bir düzenlilik arz etmesi bunun alan için yeniden tanımlanabilecek bir çokanlamlılık olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Yani araştırılan sözcükbirimin düzenlilik arz eden ortak kullanımları varsa tespit edilen sözlüksel birimlerin ve çokanlamlılık birliğine dahil edilemeyecek örtük anlamlarının bir sözlük maddesi gibi temsil edilmesi gerekmektedir. “...olan” ve “...olmayan” şeklinde Dirven (1985)’den uyarlanan çokanlamlılık ulamlaması ile sözlüksel birimlerin tasnifi gerçekleştirilmiştir. Ancak Eski Türk dili adına yapılan bu

gösterimin diğerk bir önemi; ayrıntılı bağlam sunumları, bağlamdan elde edilen verilerin analizi ve bunun kavramsal bilgi ile eşleştirilmesinin yoğunluk arz etmesi nedeniyle bulguların gösterimsel temsiline ihtiyaç duyulması konusundadır. Bu temsil, araştırma tezinin en nihayetinde hizmet etmesi gereken tarihsel sözlüğün sözlüksel girdisinin diyagramıdır.

†

Araştırma tezim konusunda ilk teşekkürüm, sadece bu tez aşamasında değil; lisans dönemimden itibaren beni tüm süreçlerime büyük bir emek, özveri ve sabırla hazırlayan Danışman Hocam, Prof. Dr. Aysu ATA'yadır. Yine lisans dönemimden itibaren üzerimde çok büyük emeği olan ve araştırma konumun belirlenmesinde etkin rolü olan, alan yazınla ilgili kaynaklara yönlendiren, bu kaynaklara erişim imkânı sunan ve çoğu kez çıkmazlarımı açabilecek kilit bakış açısıyla sürecimi destekleyen Hocam, Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN'a çok teşekkür ederim. Tez İzleme Komitesi toplantılarında sorularımı içtenlikle yanıtlayan, sorunlarıma yönelttiği destekleyici dönütleriyle sürecimde yalnız olmadığımı hissettiren Hocam, Prof. Dr. Ayşehan Deniz ABİK'e çok teşekkür ederim.

Sürecimiz boyunca yalnızca akademik anlamda değil; hayata, yaşamaklığa dair tüm destekleriyle “çetin yolların yufka yüreklilerle aşılamayacağını” her seferinde hissettiren meslektaşım ve dostum Safiye ÇELEBİ ÇAM'a çok teşekkür ederim.

En başından bugünüme ve hatta son ânıma kadar tüm süreçlerimde benimle olan ve beni koşulsuz sevgileriyle destekleyen biricik Ağabeyim, Annem ve Babama sonsuz teşekkürler.

Dil araştırmacısının, konuşuru olduğu dili araştırması, beden için çok doğal bir süreç olan nefes alıp vermeye dikkat kesilip bu nefes alıp verişin ilgili dikkatten sonra eskisi gibi kolay olmayışına benzetilebilir. Dilin tarihî dönemini araştıran ve bu dönemin doğrudan konuşuru olamayan; dilin değişen, evrilen fakat zihnin kültürel aktarımlarında veya ara

yüzlerinde takip etmeye çalışan alan araştırmacısı adına organik olmayan nefes sürecine dikkat kesilmekten ileri gelen nefes alamama durumu daha farklı ve sabredilmesi daha güç olan bir boyutta gerçekleşmektedir. Bana bu güçlük konusunda sabretmeyi öğrettiği için son teşekkürümü; günlerimi geçirdiğim, sürekli düşündüğüm, zihnimde bedenleşip artık ete kemiğe bürünen tezime ediyorum.

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
agm.	Adı geçen makale
AmE	Amerikan İngilizcesi
AOY	Altın Ordu Yarlık ve Bitikleri
Ar.	Arapça
Aufl.	Baskı
AY	Altun Yaruk
BA	Bedvü'l-Amâlî
bk.	Bakınız
bas.	Baskı
BH	Behcetü'l-Hadâ'ik Fî Mev'izati'l-Halâik
BM	Kitâbu Bulgatü'l-Müştâk fî Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak
BrE	İngiliz İngilizcesi
BV	Baytaratu'l-Vâzih
C.	Cilt
CCI	Codex Cumanicus I. Cilt
CCII	Codex Cumanicus II. Cilt
çev.	Çeviren
DEUM	Dindışı Eski Uygur Türkçesi Metinleri

DFs	Ayırt Edici Özellikler
DLT	Dîvânü Lugâti't-Türk
DM	ed-Dürretü'l-Mudiyye Fî'l-Lugâti't-Türkiyye
DS	Derleme Sözlüğü
Ed.	Editör
ed.	Baskı
EDPT	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century
ETI	Erken Eski Türkçe Dönemi
ETII	Geç Eski Türkçe Dönemi
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
FK	Ferâ'iz Kitâbı
GT	Gülistan Tercümesi (Seyfî Sarâyî)
haz.	Hazırlayan
HŞ	Hüsrev ü Şîrîn (Kutb)
IB	İrk Bitig
IFs	Çıkarımsal Özellikler (Inferential Features)
İKP	İyi Prens ve Kötü Prens
İML	İbni-Mühennâ Lugâti
İM	İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin

İN	Kitâb fi ‘ilmi’n-Nüşşâb
KB	Kutadgu Bilig
KD	The King’s Dictionary
KDKT	Karışık Dilli Kur’an Tercümesi
KDKTf	Karışık Dilli Kur’an Tefsiri
KE	Kısasü’l-Enbiyâ (Rabgûzî)
KF	Kitâb fi’l-FıKh
KFT	Kitâbu fi’l-Fıkh bi-Lisâni’t-Türkî
KH	Kitâbü’l-Hayl
Kİ	Kitâbu’l-İdrâk li Lisâni’l-Etrâk
KİP	Kuanşi İm Pular
KK	el-Kavâninü’l-Külliyel-Zabti’l-Lugâti’t-Türkiyye
KM	Kâşgarlı Mahmud
KM-F	Kâmûsu’l-Muhît
krş.	Karşılaştırınız
KT-M	Kur’an Tercümesi – Meşhed Nüşhası
KT-R	Kur’an Tercümesi – Rylands Nüşhası
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
MG	Münyetü’l-Guzât
MM	Mu’î nü’l-Mürîd

MN	Muhabbet-nâme
MS	Kitâbu Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî
MTL	Memlûk Temas Lehçesi
NF	Nehcü'l-Ferâdis
OLD	Oxford Latin Dictionary
OT-H	Orta Türkçe – Harezmi Altın Ordu Türkçesi
OT-K	Orta Türkçe – Kıpçak Türkçesi
OTWF	Old Turkic Word Formation
OY	Orhon Yazıtları
S.	Sayı
s.	Sayfa
SOED	Shorter Oxford English Dictionary
TA	Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî
TZ	Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugât-it-Türkiyye
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
UGE	University Grammar of English
UW	Uigurisches Wörterbuch
vb.	ve başkası
vd.	ve diğerleri

Yay. Yayın

YKY Yapı Kredi Yayınları

İŞARETLER

~ Değişkeli kullanımı simgeler

< > Metne eklenmiştir

.... Metnin öncesinin ve devamının olduğunu simgeler

[+] Anlamsal özelliğın varlığını simgeler

[-] Anlamsal özelliğın yokluğunu simgeler

[←] Yönsellik özelliğini simgeler

[→] Yönsellik özelliğini simgeler

{ } Çıkarımsal özelliğı simgeler

* Dilde mantıklı olmayan ifade

a<b a, b'nin altanlamlısıdır

b>a b, a'nın üstanlamlısıdır

/ Karşıtanlamlılığı simgeler

= Eşanlamlılığı simgeler

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	i
KISALTMALAR.....	v
İŞARETLER.....	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
I. BÖLÜM: GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırma Konusu ve Problem Durumu.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
1.3. Araştırma Sınırlılıkları.....	3
1.4. Araştırma Kapsamı ve Derlem.....	6
II. BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE.....	14
2.1. Sözcükbilim ve Sözlüğün Yapısı.....	14
2.2. Sözcükbilimin Anlambilimle Kesişmesi.....	21
2.2.1. Anlam Nedir?.....	21
2.3. Dil ve Gerçeklik.....	31
2.3.1. Göndergenin Sınır Sorunu Olarak Bulanıklık.....	36
2.3.2. Gönderim ve Gösterim.....	37
2.3.3. Bileşen Analizi ve Anlambilimsel Özellikler.....	42
2.3.4. Birbirini Tamamlayan Bir Yaklaşım: Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi.....	52
2.3.5. Bölümünün Çalışma Adına “İz Düşümü”: Artzamanlı Ölçekte Dil ve Gerçeklik.....	62
2.4. Anlambilimsel Aktarım Süreçleri ve Ulamlama.....	73
2.4.1. Çokanlamlılık ve Eşadlılık.....	85
2.4.2. Bölümün Çalışma Adına “İz Düşümü”: Artzamanlı Ölçekte Anlambilimsel Aktarım Süreçleri ve Çokanlamlılık Olgusu.....	96
2.5. Sözlüksel Ögelerin Yapısı.....	102
2.5.1. Biçimbirimler ve Yenisözcük Türetim Süreçleri.....	102
2.5.2. Anlambilimsel Opaklık ve Birleşimsellik.....	109
2.5.3. Bileşikler.....	110
2.5.4. Bölümün Çalışma Adına “İz Düşümü”: Artzamanlı Ölçekte Sözlüksel Ögelerin Yapısı.....	116
2.6. Sözlüğün Yapısı.....	121
2.6.1. Sözlüksel ögeler, Sözlüksel Girdiler, Sözcükbirimler.....	123
2.6.2. Dizisel İlişkiler Anlamla mı Yoksa Sözcükbirimle mi İlişkilidir?.....	125
2.6.3. Genel Dizisel İlişkiler.....	126
2.6.4. Sözcüksel İlişkiler.....	129

2.6.4.1. Eşanlamlılık	132
2.6.4.2. Altanlamlılık ve Bağdaşmazlık.....	134
2.6.4.3. Karşıtsallık, Karşıtanlamlılık ve Bütünleyicilik	135
2.6.5. Dizisel İlişkilere Pragmatik Bir Yaklaşım	138
2.6.5.1. İşleklik.....	141
2.6.5.2. Değişebilirlik.....	143
2.6.5.3. Öntürsellik ve Kanoniklik	145
2.6.5.4. Yarı-anlambilimsellik	149
2.6.5.5. Sayılamazlık	150
2.6.5.6. Öngörülebilirlik	153
2.6.5.7. Evrensellik	155
2.6.6. Bölümün Çalışma Adına “İz Düşümü”: Artzamanlı Ölçekte Dizisel İlişki Yaklaşımları	159
III. BÖLÜM: YÖNTEM.....	169
3. 1. Yöntem Adına Temel Maddeler:.....	169
3.1.1. Bağlam Hakkında Yöntem.....	169
3.1.2. Çıkarımsal Özellik ve Öntürsel Anlambilim Hakkında Yöntem	173
3.1.3. Kavramsal Bilgi Hakkında Yöntem	175
3.1.4. Çokanlamlılık Hakkında Yöntem	178
3.1.5. Gönderimsel Değer, Yeni anlam ve Terimleri Hakkındaki Yöntem	183
3.1.6. Çalışmanın Kapsamı Hakkında Yöntem.....	185
3.2. Yöntem Adına İkincil Maddeler: Testler	185
3.2.1. Dizisel İlişkiler için Kullanımsal Yaklaşımın Sağladığı Test	185
3.2.2. Birleşimsel Karmaşık Sözcüklerin Sağladığı Test	187
3.2.3. Bileşiklerin İç-yapısının Sağladığı Test	188
IV. BÖLÜM: ÖRNEKLEM	192
4.1. oğlan ~ oylan.....	193
4.2. etik ~ edük.....	217
4.3. ağaç	238
V. BÖLÜM: SONUÇ	256
KAYNAKÇA	265
ÖZET	278
ABSTRACT	281

I. BÖLÜM: GİRİŞ

Bu bölümde araştırmanın konusu ve yapılma gerekçelerini ortaya koyan problem durumu, araştırmanın amacı ve önemi, araştırma sınırlılıkları ve araştırma derlemi açıklanmıştır.

1.1. Araştırma Konusu ve Problem Durumu

Araştırmanın konusu en temelde tarihî bir dönemde oluşturulmuş bir sözlükteki sözlüksel girdilerden yola çıkılarak sözcükbirimlere sözcükbilimsel bir çözümleme yapılmasıdır. Bu tarihî sözlük, XIII-XIV. yüzyılda Mısır-Suriye sahasında hâkim olan Türk'ün konuştuğu dili öğretme amacıyla Arap dil bilgini Ebû Hayyân tarafından kaleme alınmış sözlük ve gramer kitabı olan *Kitābu 'l-İdrāk li Lisāni 'l-Etrāk*'tir. Kİ'nin sözvarlığı üzerine daha önce çalışmalar yapılmıştır. R. Ermers'in 1999 yılındaki çalışması Arapça yazılmış tarihî Türk gramerlerinde uygulanan Arap linguistik modelini işlediği Kİ'nin yalnız gramer kısmını ve buradaki söz konusu sözvarlığını ortaya koymaktadır. Yine aynı yıl Kİ'nin eylemlere dair sözvarlığı A. M. Özyetgin tarafından tarihî-karşılaştırmalı bir yöntemle doktora tezi olarak ortaya koyulmuştur. A. Bulut ise 2019 yılında Kİ'deki ad ve ad soylu sözcükleri Kİ'den önceki ve onunla aynı dönemdeki sözlüklerle kıyaslayarak bir yüksek lisans çalışması gerçekleştirmiştir.

Bu araştırma tezinde ise kullanım yani bağlam önceleyen kuram çerçevesinde belirlenen yöntemin Kİ üzerinden, ad ve ad soylu sözcüklere nasıl uygulanması gerektiği açıklanmaktadır. Örneklem'de sunulan *oğlan*, *etük* ve *agaç* maddelerinin seçilmesinin nedeni bu sözcükbirimlerin, dilin, adına 'ortak çekirdek (*common core*)' çekirdek denilen kesitinde yer almasıdır. Bu kesitteki sözcükbirimler dil kullanımının en iyi bildiği sözcükbirimlerdir. Dil konuşuru tarafından bilinmeyen ancak dil-dışı dünyada var olan yeni kavramın anlatılmasında ortak çekirdekteki sözcükbirimler, yani konuşur adına en

iyi bilinen sözcükbirimler zihinsel işleme sürecine girmeye daha yatkındır. Böylelikle zihnin türetim bandından en çok geçen, zihnin en çok işlemediği, bir sözcükbirimle yeni anlamlar türetilmesine olanak sağlayan anlambilimsel türetim süreçleri ve bunun sonucu olan çokanlamlılığın Eski Türk dili sahası adına takibinin elverişli bir şekilde yapılabilmesi hedeflenmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmanın başat amacı Türk dilinin tarihî yazı dili dönemi için belirlenen sözcükbilimsel kuramla sözvarlığının incelenmesine dair yönteminin ortaya konulması ve artsüremli dönemde eşsüremlilik olgusunun yakalanabilmesidir.

Murphy'nin (2003) Pragmatist yaklaşımının temel ilkesi sözcük anlamının; sözlüksel girdideki (*lexical entry*) anlamın, bağlamda ortaya çıkan gönderim (*reference*) yani kullanımsallığın ve dil-dışı dünyada yani kavramsal alanda eşlendiği bilginin toplamı ve hatta daha fazlası olmasıdır. Bu yaklaşımın benimsendiği çalışmanın amacı Kİ'deki sözlüksel girdiden hareketle, sınırlanan derleme dair bağlamda takip edilen kullanımlara ve dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgiye erişmektir. Bu noktada ikincil amaç, Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi yaklaşımları arasında belirlenen uzlaşmacı yaklaşımın, artzamanlı ölçek için belirlenen Pragmatist yöneme entegre edilmesidir. Geniş dairede ise alan yazın için sunulan bu yöntemin devam ettirilebilir nitelikte olması ve tarihî dönemde sözvarlığı inceleyecek çalışmalara kaynak teşkil edip yöntemin geliştirilmesine olanak sağlanmasıdır. En temelde tezleri birleştiren amaç, geliştirilen yöntemle yığın oluşturmamak, araştırma konusu adına önerilen yaklaşımın eleştirilip geliştirilmeye uygun bir yapısının olması ve böylelikle bu yapının yenilenerek devingen bir zincir hâlinde ilerleyebilmesidir. Aslında geliştirilen kuramın, yani araştırma tezinin söyledikleri kadar söylemediklerinin de önemli olması hedeflenmektedir.

1.3. Araştırma Sınırlılıkları

Çalışma adına sınırlılıklar, aşılamayacak sınırlılıklar, belirlenen yöntemle bir noktaya kadar aşılabilecek sınırlılıklar ve aşılabilecek sınırlılıklar olmak üzere üç aşama teşkil etmektedir:

✓ Aşılamayacak sınırlılıklar:

İç-gözlem konusundaki sınırlılıklar: Belirli oluşumların, anlamların, kullanımların mümkün ya da imkânsız olmasına bakılmaksızın araştırma konusu olan dile dair anadili konuşurunun sezgilerine bağlı kullanılan iç-gözlem yönteminden yoksunluk, çalışmanın giderilemeyecek sınırlılığıdır. Bu yöntem, konuşuru mevcut olmayan tarihî dönem için söz konusu olamayacak bir yöntemdir. Konuşurların anlamsal ilişki yargılarına erişilebilmesi ve onlara psikolinguistik deneyler uygulanabilmesi, anlam adına açıklanmamışlar listesinden en azından bir madde daha silebilecek türden bir girişimdir.

✓ Belirli bir noktaya kadar aşılabilecek sınırlılıklar:

Bağlam konusundaki sınırlılıklar: Belirli bir zaman diliminde bir dildeki sözlü ve yazılı tüm ifadelerin tamamının araştırılması neredeyse imkânsızdır. Bununla birlikte dilin temsili bir örneğinin araştırıldığı düşünülebilir. Bu noktada çalışma adına dile-içkin süreçlerin temsili bir şekilde takip edilebilmesi içinse eldeki verilerin tek yönlü olduğunun altı çizilmelidir. Bu tek yönlülük, verilerin sağlandığı *ortam* konusundadır, çünkü elde yalnızca yazılı metinlerin olduğu bir derlem söz konusudur. Eski Türk dili derlemindeki metinler, bugünkü konuşma dilinin sunduğu düzenlilik gibi birtakım imkânları sunamaz. Yani bir yaklaşımla sınırlandırılabilir ve daha net sonuçlar alınmasını sağlayacak konuşura dair dilsel algoritma bu derlem alanı için aynı düzenlilikte takip edilemeyecektir. Bununla birlikte eldeki metinlerin müellif kayıtları ile müstensih kayıtlarının düzenlilik arz etmemesi de başka bir sınırlılık konusudur. Derlem

malzemelerine dair sunulan sınırlılıklar, anlamın dile-içkin yöntemlerle istenirse bile tam anlamıyla ortaya konulamamasına neden olacaktır. Kuramların ve geliştirilen yöntemlerin eşzamanlı ölçekte bile tek başına anlamı ortaya koymak konusunda yetersiz kaldığı düşünüldüğünde, durumun bu hususta sınırlılık barındıran Eski Türk dili adına daha çetrefilli olduğu söylenebilir.

Kavramsal bilgi konusundaki sınırlılıklar: Çalışma alanı için geçerli olan dil-dışı dünya, araştırmacının bugünkü dünyasından daha farklıdır. Her metinden ayrı ayrı elde edilen dil-dışı dünyaya dair kavram bilgisi bir bütünün parçaları olan yapboz parçası gibi düşünülebilir. Bunlar birleştirilmek istendiğinde ise zaten kutu içerisinde mevcut olmayan, yani eksik parçalarla oluşturulmaya çalışılmış yapboza benzer bir kavramsal bilgi süreci söz konusu olacaktır. Yani araştırmacının dil-dışı dünyasında ya hiç var olmayan ya da var olsa bile değişmiş olan, aslında bakıldığına sözlüksel boşluk (*lexical gap*) sayılabilecek ilgili kavramsal bilginin yalnızca, derlemde belirlenen tarihî metinlerden sağlanamaması çalışma adına bir sınırlılıktır.

Çokanlamlılık konusundaki sınırlılıklar: Artzamanlı bir ölçekte, bir sözcükbirim adına eşzamanlı bir kesit yakalanması ve bunun gösterimsel temsilinin pek çok zorluk ve bazı durumlarda da çelişki barındırması gibi durumlar yadsınamaz bir gerçeklik ve çalışma adına aslında yine bir sınırlılıktır. Çalışmada takip edilmeye çalışılan çokanlamlılık olgusunun bugünkü dilde takip edilebilen çokanlamlılık olgusundaki gibi bir düzenliliği arz etmediği ayırt edilmelidir. Sınırlı bir dönemde, geniş bir coğrafyaya yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmek, bu konuda tutarlı bir yaklaşım sergilenmesine engel olacaktır. Ancak çalışma esnasında saptanan bulgular, eşsüremlilik bir çalışma kadar ispatlanabilir olmasa da çokanlamlılık olgusuna işaret eden ve hiç de azımsanmayacak bir düzenliliğe sahiptir. Bu konuda yakalanan algoritmanın temsil edilirken dil standardının olmadığı, yani anlamsal veya sözcüksel değişkenlerin takip edilmesinin daha muhtemel olduğu bir dönem göz önünde bulundurulmalıdır.

✓ **Aşılacak sınırlılıklar:**

Bağlam önceleyen çalışma adına bağlamların dikkatli ve incelikle incelenmesi birincil amaçtır. Bununla birlikte başvurulması gereken çok fazla kaynak ve ilgili pek çok disiplinin olması ile bunları araştırmak ve anlamlandırmanın yine çok fazla vakit alması gibi bir gerçeklik söz konusudur. Bu konuda Eski Türk dili alanını ilgilendiren bir sınırlılık durumu mevcuttur. Ancak bu sınırlılık giderilmesi mümkün olan bir eksiklikten ileri gelmektedir. Kullanımsal farklılıkların tespiti adına Eski Türk dili derlemine incelikle taraması gereken araştırmacının vaktini en çok alan, tespit edilen bulguları analiz etmek ve sonra bütüncül bir görünüm sunup anlamlandırmak değil; onun, derlem malzemelerini elle işletilen bir şekilde taramak durumunda kalmasıdır. Doktora Tez çalışmasının başlatıldığı ilk iki yıl Kİ'deki 678 ad soylu sözcükbirim neredeyse tüm kullanımlarını göz önünde bulundurabilecek şekilde geçtiği her bağlamda tarandı ve fişlendi. Ancak her bir sözcükbirimin her bir anlamsal yönü adına yalnızca bağlamdaki kullanımlarının yeterli olmaması nedeniyle ilgili kavramsal bilgilere diğer disiplinler arası çalışmalardan erişmek gerekliliği söz konusudur. Bu nedenle en azından tarihî metinlerin yayımlarına dair yapılan çalışmaların dijital bir havuzda toplanması, büyük ölçekte alan adına önemli, küçük ölçekte ise süre sınırlılığı da olan araştırmacı adına kritik ve bu yüzden gerekli bir hamledir. Yani araştırmacının sadece bir sözcükbirimle ilgili tek bir derlem malzemesini taraması bile bazen günlerini alabiliyorken, Eski Türk Dili metinlerine dair tarama yapılabilen dijital bir korpus, süreci yalnızca saniyelik bir hamleye indirecektir.

Bu konunun projelendirilmesine dair vazife, “Türk dilinin kaynak eserlerini tespit ederek incelemek ve yayına hazırlamak; Bütünleşik Bilgi Sistemi dâhilinde, arşiv ve dokümantasyon merkezi, bilgi bankaları ve veri tabanları oluşturmak” şeklinde birincil görev olarak beyan eden Türk Dil Kurumuna düşmektedir¹. Aslında TDK'nin “Metin

¹ <https://tdk.gov.tr/wp-content/uploads/2016/11/SoN-Faaliyet-Raporu-2023.pdf> (s. 14)

Veri Tabanı” bu araştırma için öncül bir havuz sağlamaktadır. Ancak ilgili dijital derlem araştırma konusu olan sözcükbirimin metin yayınlarına dair yapılan çalışmaların “Dizin” ve/veya “Dil İncelemesi” bölümlerinde takip edilen verileri sağlamaktadır. Yani sözcükbirimin takip edildiği, bu çalışma adına en önemli zemin olan bağlamlar için araştırmacı yine kaynakları elle işletilen yani ilkel bir yolla taramak durumunda kalmaktadır. Bu dijital sistemin sözcükbirimlerin hangi metinlerde geçtiğinin sunulması açısından araştırmacının en azından bütün kaynakları taraması yükünü ortadan kaldırdığı noktada kolaylık sağladığı düşünülebilir. Ancak veri tabanının, araştırmacının elle taratılan sisteminden birtakım kaynakları barındırmaması araştırmacının yine titiz davranıp kendi elle işletilen sistemine dönmeye neden olmaktadır. Yapılması gereken veri tabanının dönemsel açıdan sekmeler sunması da yine önemli bir sıralama (*sorting*) sistemi sunacaktır. Çünkü mevcut sistemde sözcükbirimin kapsamlı taranması durumu söz konusudur. Tekrar altı çizilmesi gereken husus, sözcükbirimlere dair ayrıntılı bağlam sunumlarının yer aldığı dijital havuz sistemine ihtiyaç duyulmasıdır.

1.4. Araştırma Kapsamı ve Derlem

Araştırma tezinin kuramsal çerçevesi sözcükbilim ve sözcük anlambilim merkezli olduğu için geliştirilen yöntem adına faydalanılan üç temel kuramdan bahsedilmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki Lipka'nın (1992) *An Outline of English Lexicology, Lexical Structure, Word Semantics and Word-formation* adlı çalışmasıdır ve çalışmanın başat kaynağı olarak başvurulmuştur. Bununla birlikte sözlüğün dışyapısıyla ilgili dizisel ve dizimsel ilişkiler konusunda daha kapsamlı bilgi edinebilmek adına Murphy'nin (2003), *Semantic Relations and the Lexicon, Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms* adlı çalışmasına başvurulmuştur. Bağlam önceleyen yani kullanımsallık ilkesiyle geliştirilen yöntemin çıkış noktası Murphy'nin bilişsel Pragmatist yaklaşımıdır. Sözlüğün içyapısıyla ilgili başvuru temel kaynak ise Plag'ın (2002), *English Word-Formation* adlı çalışması

olmuştur. Bu çalışma da sözcük-yapımını bilişsel süreçlere göre yeniden düzenlemektedir ve yöntem adına belirlenen testler bu çalışmanın sağladığı bilgisel konfor hasebiyle geliştirilebilmiştir.

Kİ'deki maddelere erişim için en temel kaynak Ü. Aldemir'in (2020), *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler (Kitâbu'l-İdrâk li-Lisâni'l-Atrâk Örneği)* adlı basılmamış Doktora Tezi olmuştur. Bu çalışma sözvarlığının tespiti için araştırma tezine çok büyük kolaylık sağlamıştır. A. Caferoğlu'nun (1931), Kİ adına ilk çalışma olması hasebiyle ayrı yeri olan *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk* çalışması da başvurulan temel kaynaklardandır. A. Bulut'un (2019), *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk'te İsimler -Divânu Lügati't-Türk ve Kıpçak Sözlükleriyle Karşılaştırma-* adlı basılmamış Yüksek Lisans Tez çalışması, hangi sözlükte, nerede yer aldığı eksiksiz sunması hasebiyle, sözlükler açısından aslında teşkil ettiği dijital havuz imkânıyla, sözcükbirimlerin fişlenilmesi esnasında başvurulan kaynaklardandır.

Araştırma tezinin bağlam önceleyen ilkesine en temelde hizmet eden ise derlem malzemelerinin belirlenmesi ve alanının sınırlanmasını hususunda ilk adım, C. Doğan'ın (2020), *XV-XVI. Yüzyıl Tarihî Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları* başlıklı doktora tez çalışmasında yeniden düzenlediği ve tasnif ettiği dönemlendirme ile gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Kİ'nin yer aldığı dönem *14. Yüzyıl Memlûk Temas Lehçesi*'dir ve BA, BH, FK ile KDKT bu tasnif sayesinde derlem malzemelerine dahil edilmiştir ve bu malzemeler sunulurken Doğan'ın önerdiği adlandırmaya göre yani **MTL** (Memlûk Temas Lehçesi) derlemi içerisinde değerlendirilmiştir. Metinlerin kapsamlı bir şekilde incelenmesini içeren yöntem nedeniyle derlem malzemelerinin dönemlere göre adlandırılmasında bu incelikli tasnif kullanılmamış, çalışma adına işlevsel bir amaçla taksonimik açıdan bir üst-düzeyde belirlenen adlandırma tercih edilmiştir.

Derlem Malzemeleri:

ETI

OY Tekin, T. (2010), *Orhon Yazıtları*, TDK Yay., Ankara.

IB Yıldırım, F. (2017), *İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili*, TDK Yayınları, Ankara.

DEUM Civelek, Ö. (2005), *Dindışı Eski Uygur Türkçesi Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

AY Ölmez, M. (1991), *Altun Yaruk III: Kitap (= 5. Bölüm)*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 1, Ankara. • Ayazlı, Ö. (2012), *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*, TDK Yayınları, İstanbul. • Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VII. Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara. • Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)* TDK Yayınları, Ankara. • Kaya, C. (2021). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Gözden Geçirilmiş Baskı (1. bas. 1994), TDK Yay., Ankara. • Gulcalı, Z. (2021), *Altun Yaruk Sudur X. Kitap (Metin-Türkiye Türkçesine Aktarımı-Çince Metinle Karşılaştırmalı Açıklamalar-Sözlük-İkilemeler Dizini)*, TDK Yayınları, Ankara. • Kaya, C.; Ü. Ö. Demirci; M. Elmalı; A. Gözel; T. A. Koç; S. Korkmaz; Y. Küçük; G. Kütükçü; G. Polat; A. Sarıyıldız; Y. Savaşçı; A. Seymen; Y. Soydan; E. Topçu; M. Usta; M. Yücal (2023). *Uygurca Altun Yaruk Belgeler*, Ceval Kaya (Ed.), TDK Yayınları, Ankara.

İKP Hamilton, J. (2005). *İyi Prens ve Kötü Prens Öyküsü*, TDK Yayınları, Ankara.

UM Tekin, Ş. (1976). *Uygurca Metinler II, Maytrisimit, Burkancuların Mehdisi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhaşika tarikatine ait bir eserin Uygurcası)*, Erzurum Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

UM-K Tekin, Ş. (1993). *Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusar (Ses İştiten İlah)*, TDK Yayınları.

ETII

KB Arat, R.R., (2008). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

DLT Atalay, B. (2013). *Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk*, TDK Yay., Ankara. • Ercilasun, A. B.; Z. Akkoyunlu (2014). *Dîvânu Lugâti t-Türk Giriş Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*, (3. bas.) TDK Yayınları, Ankara. • Dankoff, R. & J. Kelly (1982). *Maḥmūd al-Kāşgarī, Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk) I-II-III*. Harvard University, Cambridge.

R-KT Ata, A. (2019). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, (3. bas.), TDK Yayınları, Ankara.

OT-H

AOY Özyetkin, A. M., (1996). *Altın Ordu Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*, TDK Yayınları, Ankara.

Cüm. Çiftoğlu Çubuk, A. (2022). *Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Cümcüme Sultan Hikayesi (Tenkitli Metin, Türkiye Türkçesine Aktarımı, Notlar, Dizin)*, Nobel Bilimsel Eserler. • Toker, M. & M. Uygun, (2022), *Hüsam Katip Cümcümename (İnceleme Metin Aktarma Dizinler Tıpkıbasım)*, Palet Yayınları.

Fal Onur, S. (2022). *Harezmi Türkçesi Fal Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

HŞ Demirci, Ü. Ö. (2021). *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i (Giriş, Metin, Tıpkıbasım)*, Kesit Yayınları, İstanbul. • Demirci, Ü. Ö. & S. Karşlı (2014), *Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin*, Kesit Yayınları, İstanbul.

İML Battal, A. (1997). *İbni-Mühennâ Lûgati*, (3. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları: 9, Ankara. • Aydın, K. (2022), *İbni Mühennâ Lûgati Bibliothéque Nationale nüshası (İnceleme - metin - tercüme - dizin)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

KE Ata, A. (2019). *Rabguzî Kışasü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssası) Giriş-Metin-Dizin*, TDK Yayınları, Ankara.

KE-B Boeschoten, H.E. & O'kane, J. (2015). *Al-Rabghûzî The Stories of the Prophets*, (Second Edition), V. I-II, Brill, Leiden-Boston.

KT Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satırarası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-Dizin*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

ME Yüce, N. (2014). *Muqaddimetü'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuşter Nüshası*, (3. bas.), TDK Yayınları, Ankara. • Özçamkan Ayaz, G. (2020), *Mukaddimetü'l-Edebe Paris ve Yozgat Nüshaları (Giriş-Metin-Dizin)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon.

M-KT Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş - Metin - Dizin)*, Akçağ Yayınları, Ankara.

MM Toparlı, R. & M. Argunşah (2018). *İslâm Mu'înü'l-Mürîd İnceleme-Metin Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım*, TDK Yayınları, Ankara.

NF Eckmann, J., (2014). *Nehcü'l-Ferâdis UştmağlarınınĠ Açuq Yolu (Tıpkıbasım ve çeviri yazı)*, S. Tezcan & H. Zülfikar (Ed.), TDK Yayınları, Ankara). • ATA, A. (2014), *Nehcü'l-Ferâdis UştmağlarınınĠ Açuq Yolu (Dizin)*, TDK Yayınları, Ankara.

Tİ Kurtulmuş, F. (2020). *Tansukname-i İlhânî (Giriş - Metin - Notlar - Sözlük)*, Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ardahan.

OT-K

CC I-II Argunşah, M. & Güner G. (2015). *Codex Cumanicus*, TDKYayınları, Ankara.

BV Özgür, C. (1988). *Baytaratu'l-Vâzih (Metin-İndex)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. • Özgür, C. (1994), *Baytaratu'l-Vâzih'in Kıpçakça ve Türkmençe Yazmalarına Göre Kıpçakçanın Oğuzlaşması (Türkmenleşmesi) Üzerine Bir Dil Araştırması*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

DM Toparlı, R. (2018). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lügati't-Türkiyye (Türk Dilinde Parlayan İnci)*, TDK Yayınları, Ankara.

GT Karamanlıoğlu, A. F. (2019). *Seyfî Sarâyî, Gülistan Tercümesi*, TDK Yayınları, Ankara.

İMS Toparlı, R. (2017). *İrşâdu'l-Mulûk ve 's-Selâtin*, (2. bas), TDK Yayınları, Ankara.

İN Öztöpcü, K. (2002). *a 14th Century Archery Treatise in Mamluk-Kipchak: Kitâb fi 'ilm an-nuşşâb, Memlûk Kıpçakçasıyla 14. yy.'da Yazılmış Bir Okçuluk Kitabı*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 34, Yayımlayan: M. Ölmez, İstanbul.

KDKTf Nalbant, V. (2014). *Karışık Dilli Kur'an Tefsiri (Çağatay, Oğuz ve Kıpçak Lehçeleriyle)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara.

KF Kuanişbayev, E. (2006). *Kitâb fi'l-Fıkh*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

KFT Ağar, M. E. (1989). *Kitâbu fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî (İnceleme-Metin-Sözlük)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

KH Özgür, C. (2002). *Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçası ile Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması) (Giriş: Kıpçak Türkçesi - Tıpkıbasım ile Transkripsiyonlu Metin - Tercüme - Açıklamalar - Dizin)*, Çantay Yayınları, İstanbul.

KK Toparlı R. & M. S. Çöğenli & N. Yanık (1999). *El-Kavâninü'l-Küllîye li-Zabti'l Lügati't-Türkiyye*, TDK Yayınları, Ankara.

MG Uğurlu, M. (1987). *Münyetü'l-Guzat*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 676, Ankara.

STFK Karasoy, Y. (2017). *Satırlı Tercümeli Fıkıh Kitabı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TA Toparlı, R.; Çöğenli, S.; Yanık, N. (2000) *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, TDK Yay., Ankara.

TK Bakırcı, F. (2008). *Tefsirü'l-Kur'an (80b-120b) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. • Selçuk, D. (2009). *Tefsirü'l-Kur'an (1a-40a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. • Güler Tümkaya, N. (2009), *Tefsirü'l-Kur'an (40b-80a) Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

TZ Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugât-it-Türkiyye*, TDK Yayınları, İstanbul.

MTL

BH Canpolat, M. (2018). *Behcetü'l-Hadâik Fî Mev'izati'l-Halâik*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KDKT Toker, O. (2000). *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Varak No: 109b-144a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. • Müfettişoğlu, C. (2006), *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Yazmanın 037b-072a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul; • Uyan Hillhause, A. (2006), *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (1a-37a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul., • Yılmaz, R. (2007), *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Yaprak No: 183b-222a)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. • Uygun, A. (2007), *Karışık Dilli Bir Kur'an Çevirisi (Yazmanın 144b-183a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

FK Tekin, Ş. (1974). "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dilinde 'Olğa- Bolğa' Sorunu", *Belleten* (1973-1974), Türk Dil Kurumu Yayınları,, Ankara, s. 59-157.

BA Tekin, Ş. (1980). "The Turkish Translation of Bedvü'l-Amâlî in Quatrains", *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi*, S. 4, s. 157-206.

II. BÖLÜM: KURAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölüm araştırma tezinin yöntemi belirlenirken başvurulan kuramsal bilgileri içermektedir. Bölümler aktarıldıktan sonra ilgili bölümlerin artzamanlı bir ölçekte çalışan araştırmacı ve ölçeğin daraltıldığı Eski Türk dili dairesi adına “iz düşümleri”nin ne olduğu açıklanmıştır. “Bölümün Çalışma Alanı Adına İz Düşümü” başlıkları ile bir bakıma bölümler özetlenmiş, ancak daha önemlisi buradaki açıklamalarla evrensel düzeydeki kuramsal bilgi ile artzamanlı ölçekte ve hatta Eski Türk Dili düzlemine dair belirlenen yöntem arasında bir geçiş sağlanmaya çalışılmıştır.

2.1. Sözcükbilim ve Sözlüğün Yapısı

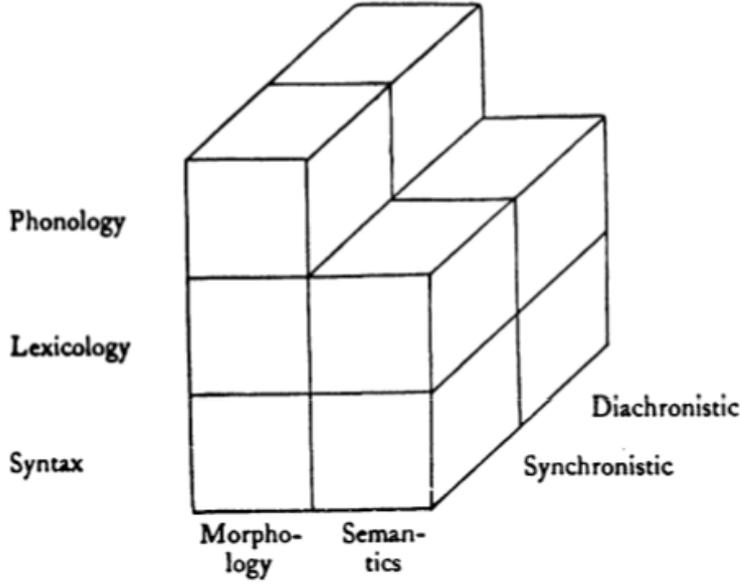
Sözcükbilimin ne olduğunu izah etmek için şimdiye kadar araştırmacıların yapmış olduğu tanımları alt alta sıralamak yerine, yapısının nasıl olduğu, dilin hangi boyutları ile sınırlandırılabilceği, ilgili olduğu diğer dilbilimsel boyutların neler olduğu genel bir şekilde açıklanmalıdır. Bu şekilde izaha girişmek, tanım yapmaktan daha işlevseldir. Çünkü yapılan tanımlamalar, tıpkı ifadeler gibi gösterimsel (*notational*) olabilmektedir. Lipka (1992) da *An Outline of English Lexicology, Lexical Structure, Word Semantics, and Word-Formation* adlı çalışmasında sözlükle ilgili tanımlar konusunda hem *lexicon* için hem de *dictionary* için dilsel bir asaldan ziyade gösterimsel terimler olduğunu ve bir *sözlük*'ün farklı çerçevelerde farklı şekilde tanımlanabileceğini belirtmektedir. Bu yüzden herhangi bir şekilde sözcükbilimin ve sözlüğün ne olduğunu tanımlamaktan ziyade sözlüğün yapısından bahsetmek, onun ne olduğunu daha kolay ortaya koyabilir. Sözcükbilimin izahı için ilk adım olarak Lipka'nın *sözlük*'ün (*lexicon*) yapısı hakkında söyledikleri aktarılmalıdır.

Lipka, Strang'in (1968) sözlük (*lexis*) için hakkında oldukça az genelleme yapılabilen, geniş, resmî ögeler listesi olduğu fikrine karşı çıkmaktadır. Lipka'ya göre sözlük, bir dilin

sözvarlığının bir birikimi olsa da bu sadece bir ögeler listesi değildir. Yine aynı çalışmada sözlük için sistemli olmadığını beyan eden Strang'e, bağlantısız, yalıtılmış ögelerin envanteri olmaması, bu nedenle de bir yapısı olduğu fikri ile karşı çıkar. Bu yüzden bir sözlükte ögeler arasında çeşitli türde ilişkiler ve bağlantılar vardır ve bu bağlantılar çeşitli düzenlilikler sunmaktadır (Lipka, 1992: 4).

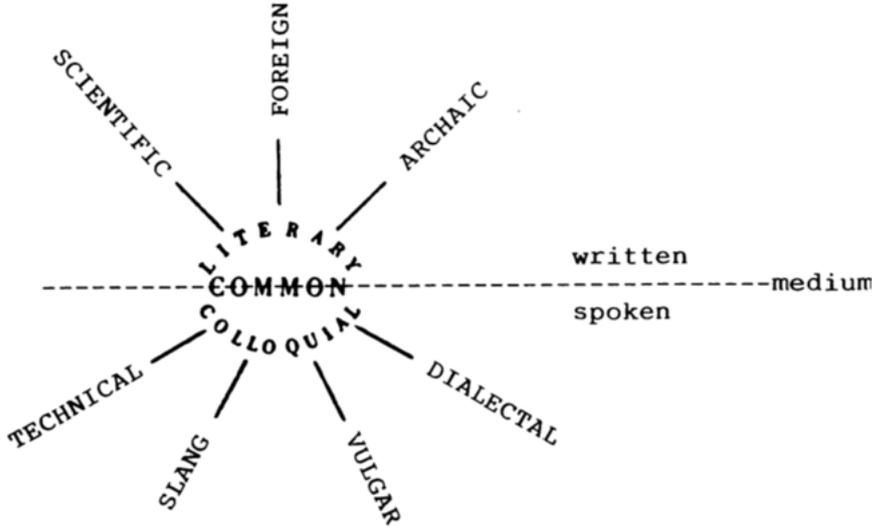
Sözlükte en az iki tür yapı ayırt edilebilmektedir: dış-yapı (*external*) ve iç-yapı (*internal*). Sözcüklerin birbirinin yerine geçebildiği, birbirinin karşıtı olduğu ve birbiriyle bir üst düzeyde birleşebildiği dizisel ve dizimsel ilişkiler dışyapıya dair ilişkilerdir. Sözcüklerin morfolojik olarak karmaşık (*complex*) (yani ekleştirme ve bileşik oluşturma yoluyla) ve basit (*simplex*) olarak belirlenebilmesi sözlüğün iç-yapısıyla ilgili süreçlerdir. Yine görünür yapıda, hiçbir yüzeysel, morfolojik düzenlilik olmasa bile bir anlamsal yapıya erişilebilir ve bunun sistemi de saptanabilir. (Lipka, 1992: 4). Bakıldığında sözlüğün içyapı (*internal*) ve dışyapısı (*external*) olduğunu bildiren Lipka'nın sözlük tanımı da bu iki yapı üzerinden yapılabilecek, iki yüzeyi olan bir tanım olmalıdır.

Bu yüzden Lipka, ilki için, dil-ötesi bir düzey ve dilsel bir yaklaşım modelindeki bir altbileşen olarak veya sistematik, eşzamanlı bir bakış açısından bakıldığında 'sözvarlığı' anlamında tanımlanabileceğini belirtmektedir. Bununla birlikte bu iki anlamın da birbirinden kesin çizgilerle ayırlamayacağını bildirmektedir (Lipka: 1992: 5). Yani, dilsel bir yaklaşım modelinde (örneğin pragmatist) bir altbileşen olarak tanımlama sözlüğün dışyapısına dairdir, 'sözvarlığı' olarak yapılan tanım ise sözlüğün içyapısıyla ilgilidir. Sözlük için yapılabilecek ilk tanımla koşul olarak Ulmann'ın (1957) *Principle of Semantics* adlı çalışmasındaki sözcükbilimin konumlandırılışına dair bu diyagramı aktarmaktadır (bk. Lipka, 1992: 6):

Bu üç boyutlu modelde sözlük (*lexicon*) veya sözlükle (*dictionary*) ilgili bir disiplin olarak sözcükbilim (*lexicology*), sesbilim ve sözdizim arasındaki bir düzey olarak temsil edilmektedir. Aslında bu üç seviye de yani sesbilim, sözcükbilim ve sözdizim; tüm dil sistemlerinin altsistemidir. Zaman içinde belirli bir noktada yani eşzamanlı veya artzamanlı olarak tanımlanabilir. Modelde dikkat edildiğinde sesbilimin biçimbilimsel ve anlambilimsel yönü yoktur, ancak sözcükbilim ve sözdizimin hem biçimbilimsel hem de anlambilimsel kutucukları doludur, yani böyle bir yönleri mevcuttur. Sözcükbilim hem tek tek sözcükleri ve yapılarını hem de bir bütün olarak sözvarlığını incelemeyi içermelidir. Bununla birlikte sözcükbilimin anlamsal yönleri ve ilişkileri dikkate almadan sadece biçimbilimsel bir bakış açısıyla tanımlanamaz.

Sözlüğün iç-yapısı konusunda sözvarlığı ile ilgili SOED'in (*Shorter Oxford English Dictionary*, 1973) giriş kısmında verilen, İngilizcenin eşsüremlî şemalaşı önemlidir. Bu durum evrenseldir ve tarihî dönemde de takip edilebilmektedir. Aşağıda ilgili şema sunulduktan sonra Eski Türk dili için dilsel değişken örneği verilmiştir:

Dilin değişkenlerine dair verilen bu diyagram tüm diller için ortaktır. Diyagramın basit bir şekilde okunuşu yapılacak olursa: “COMMON (ORTAK)” ile sembolize edilen kısım, bir dilin tüm değişkenleri için var olan sözcükler listesidir. Bu UGE’deki (University Grammar of English) “common core (ortak çekirdek)” ile eşdeğerdır. Bu merkezî alan nötr olarak ifade edilebilen *gitmek*, *gelmek*, *iyi*, *kötü*, *çok* gibi sözcükleri içeren çekirdek alanıdır. COMMON’ın yukarısında yer alan *literary* “yazı dili” ve *colloquial* “konuşma dili”dir. Yazınsal sözcükler bünyesinde *scientific* “bilimsel”, *foreign* “yabancı (alıntı)” ve *archaic* “eskil” işaretli sözcükleri içermektedir. Konuşma dili ise *dialectal* “bölgesel değişken”, *vulgar* “kaba”, *slang* “argo” ve *technical* “teknik” işaretli sözcükleri içermektedir. Kesik çizgilerle tam çekirdekten geçen *medium* “ortam” çizgisi ise konuşma dili ve yazı dili; yani sözcüklerin tanımlandığı ortamı birbirinden ayırmaktadır. Kesik olmasının nedeni bu iki ortamın keskin sınırlarla birbirinden ayrılamayacak olmasından ileri gelmektedir.

Bu tablo ile ilgili Lipka, tüm kategorilerin keskin sınırlarının olmadığını aktarmaktadır. Diyagramda komşu olarak takip edilen sözcükler işaretleyicileri birbirleriyle ilişkilidirler ve radyal çizgiler, sözcüklerin çevresel ve merkezî alanlarını birbirine bağlamaktadır. Çevreye gidildikçe yaygın olan, ortak (*common*) dile dair sözcüklerinden uzaklaşmış

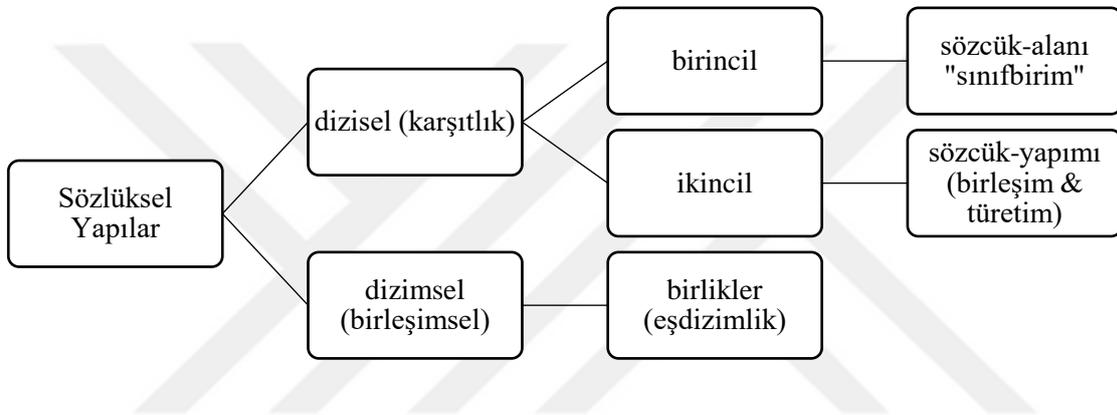
olur (Lipka, 1992: 11). Tablo ile ilgili Leisi (1985), eskil (*archaic*) ile başlayan, varış noktasının yabancı (*foreign*) olduğu sağ yönlü hareketin neticesinde etiketler arasında her zaman içsel bir bağlantı takip edileceğini aktarmaktadır. Örneğin eskil unsurlar, bölgesel değişkenlerde canlı bir şekilde takip edilebilmektedir; bölgesel değişkenler ile kaba ifadeler ve argo ifadelerle aslında içli dışlıdır.

Artzamanlı bir çalışmada dilsel değişkenlerin bütüncül bir şekilde takip edilip edilemeyeceği elbette alanın sınırlılıklarıyla ilgilidir. Ancak bazı bulguların herhangi bir nedene bağlanamadığı durumlarda birkaç ihtimali göz önünde bulundurmakta fayda vardır. Bu ihtimallerden biri bağlamda sözcükbirimlerin tek yerde tanıklanabilen sözlüksel birimleriyle ilgilidir. Bunun KI'de örneği *agaç* maddesinde takip edilebilmektedir. Derlem malzemelerinde tek yerde tanıklanabilen *yıgaç* “penis” sözlüksel ögesinin bu anlamı nasıl kazanmış olabileceği örnekleme açıklandıktan sonra sözcükbirimi bu anlamıyla tek yerde tanıklamanın sebebi, maddenin sonuç kısmında bunun bir bölgesel değişken olabilme ihtimaliyle ilişkilendirilmiştir. Sadece DLT'de tanıklanmasının nedeni bölgesel değişken türü olma ihtimalini güçlendirmektedir. Sözvarlığının cinsel fenomenler ve hatta argo dairesini oluşturan sözcükbirimleri, dilsel değişken türü olan bölgesel değişkenleriyle yakın ilişkidir. Bu değişkenler genellikle dilin bölgesel değişkenlerinden seçilmektedir. Ya da bölgede yaşayan diğer etnisitelerin sözcüklerini kullanarak tabu yenisözcükler de üretilebilmektedir. Yani tabu sözcüklerin argo sözvarlığından seçilebilmesi durumu dil kullanımının (*use of language*) eğitim seviyesi veya sosyal statü olarak etiketlenebilen türü olabileceği gibi dil kullanımının (*user of language*) geldiği bölgenin sözvarlığıyla da ilgili olabilmektedir.

Artzamanlı ölçekte çalışan araştırmacı iç-yapıya dair sözvarlığını incelerken tek yerde tanıklayabiliyorsa bu durum en temelde bağlam konusundaki sınırlılıktan ileri geliyor olabilir, ancak dilsel değişkenlerin merkezde yer alan “ortak” sözvarlığı ürünleri değil, diğer daireleriyle ilişkili olduğu ihtimali de göz önünde bulundurmalıdır. Eski Türk Dili

adına tek yerde tanıklandığı bağlamın, dilsel değişkenleri barındıran DLT olmasının ise araştırmacı tarafından altı çizilmelidir.

Sözlüğün içyapısı sadece sözvarlığıyla ilgili değildir. Bu konuda Lipka (1992), çalışmasında Coseriu'dan (1970) "Die lexamischen Strukturen" adlı yazısından uyarladığı sözlüğün yapılanışa dair şemasını tartıştıktan sonra kendi tablosunu vermektedir. Coseriu'nun (1970), şemasının Türkçe karşılıklarıyla düzenlenişi aşağıda sunulmuştur:

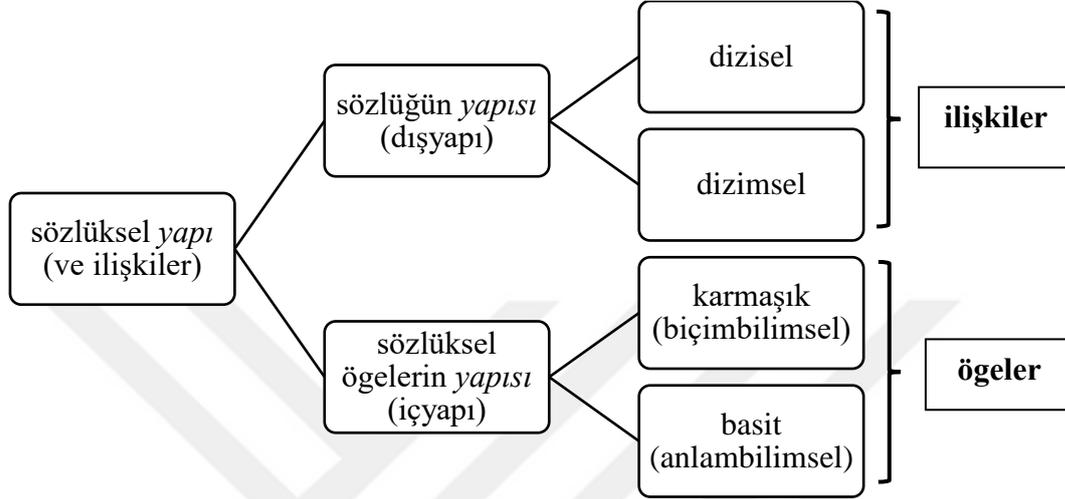

Dizisel (*paradigmatic*) ve dizimsel (*syntagmatic*) ilişkiler, Saussure'ün (1916) *caractère lineaire du signifiant*² dediği dilbilimsel tözün doğrusal doğasından kaynaklanmaktadır. Bu doğrusallık ilkesi konuşma seslerinin birbirini takip etmesi gerçeği üzerinden başlatılmıştır. Birleştirilen ardışık dilsel öğelere *syntagma* "dizim"; ilgili ilişkilere *syntagmatic* "dizimsel" ilişki denilmiştir. Bir dizimdeki aynı konumda karşıt olabilen öğelere *paradigma* "dizi"; kendi aralarındaki ilişkiye de *paradigmatic* "dizisel" ilişki denilmiştir. Aynı dizim içerisinde birbirinin yerine geçebilen dilsel birimler arasındaki ilişki aynı zamanda bir karşıtlık (*opposition*) ilişkisidir. Dil sistemini birleştiren, yani birlikte ortaya çıkan dilsel öğeleri arasındaki ilişki de aynı zamanda bu birliklerin

² "gösterenin doğrusal doğası"

eşdizimlik (*collocation*) ilişkisidir. Yani dizisel ilişki karşıtlık ilkesiyle, dizimsel ilişki de eşdizimlik ilkesiyle işleyen dilsel olgulardır.

Lipka'nın sözlüğün yapısıyla ilgili kendi şemasına dönülecek olursa Türkçe karşılıklarıyla düzenlenmiş hâli aşağıda sunulmuştur:

Daha önce bahsedilenlerin özetlenmesi ve şemanın yorumlanması adına sözlükte en az iki tür yapı ayırt edilebilmektedir: dışyapı (*external*) ve içyapı (*internal*). Sözcüklerin birbirinin yerine geçebildiği, birbirinin karşıtı olduğu dizisel ve birbiriyle bir üst düzeyde birleşebildiği dizimsel ilişkileri sözlüğün dışyapısına dair ilişkilerdir. Sözcüklerin morfolojik olarak karmaşık (yani eklerle ve bileşik oluşturarak) ve basit olarak belirlenebilmesi sözlüğün içyapısı ile ilgili süreçlerdir.

Bu durumda sözcükbilimle ilgilenen bir araştırmacı sözlüğün *dışyapısı* ile ilgili dizisel ve dizimsel ilişkilerine dair bilgileri haiz olmalıdır. Bununla birlikte sözlüğün *içyapısı* ile ilgili yenisözcüklerin üretildiği sözcük-yapımına dair biçimbilimsel, anlambilimsel ve biçimsel-anlambilimsel (*morpho-semantic*) bilgiyi de haiz olmalıdır.

2.2. Sözcükbilimin Anlambilimle Kesişmesi

2.2.1. Anlam Nedir?

Bir şeyleri tanımlamak, elbette onu izah etmek için bir başlangıçtır, ancak bu yine de tanımların ve bulunan karşılıkların gösterimsel olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Anlam ve sözlükteki temsiliyle ilgili yaygın olarak kabul görmüş ve bu çalışma boyunca da pek çok noktada altı çizilecek bir görüş varsa, o da anlamın, herhangi bir sözlüksel girdideki karşılıktan veya yapılan açıklamadan hep daha fazlası olduğudur. Bu nedenle *anlam*'ı (*meaning, sense*) tanımlamaya çalışmak da anlamın doğasıyla ilgili paradoksal bir sürece girmek demektir.

Ogden ve Richards'ın (1946), *Meaning of Meaning* adlı çalışmalarına bakıldığında 22 farklı şekilde yapılmış anlam tanımını bulmak mümkündür. Bu da anlamın tek ve doğru bir açıklamasının yapılamayacağını göstermektedir. Tanımlamaların gösterimsel olduğu gerçeği, araştırmacının belirlediği sınırlara göre değişkenlik gösterebilmesi ve bunun bir asal olmaması da bir bakıma *anlam* demektir. Anlama dair yapılan bu açıklama da elbette diğerleri gibi yetersizdir. Çünkü anlamın 'anlamı' kullanımına göre değişmekte, yani bağlamda ortaya çıkmaktadır.

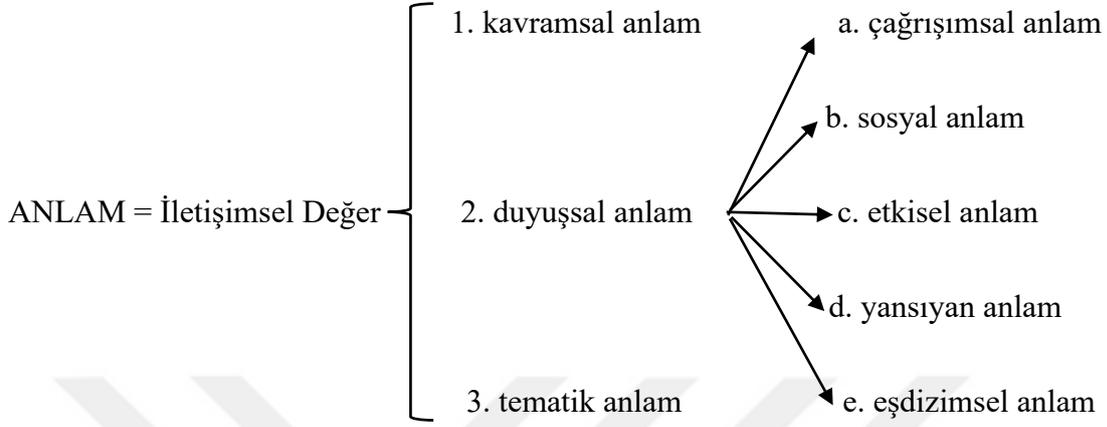
Leech (1981), *Semantics, The Study of Meaning* adlı çalışmasında anlamı (*meaning*) bir iletişimsel değer olarak görür ve çalışmasında en geniş anlamı ile tanımlar. Yedi farklı anlam türü olduğunu bildiren Leech, anlamı üç ana gruba ayırır: 1. Kavramsal anlam (*conceptual meaning, sense*), 2. duyuşsal anlam (*associative meaning*), 3. tematik anlam (*thematic meaning*) (Leech, 1981: 23).

Wittgenstein ve Guiraud için *anlam* kavramı değil; *kullanım* kavramı vardır. Onlara göre sözcüğün belirlenebilen bir anlamı yoktur, ilgili anlam biriciktir ve bağlamda tanıklanabilmektedir. Onların temel ilkeleri: "sözcüklerin anlamı yoktur, kullanımları vardır." Bu bakış açısına göre bir sözcüğün anlamı, aynı bağlamda tanıklanan diğer sözcüklerle kurduğu ilişkiye bağlıdır. Yani kullanımsaldır ve bu yüzden de bağlantısaldır.

Var olduğu düşünölen imgesel bir değerden ziyade kullanımsal bir gönderimdir (bk. Aksan, 2009: 160). Guiraud'un (1999), *Anlambilim* adlı çalışmasında aktardıklarına göre her sözcüğün bir kavramsal anlamı bir de bağlamsal anlamı vardır. Ona göre her sözcük bağlamıyla sıkı sıkıya ilişkilidir ve anlamını bağlamından almaktadır. Hatta bazı durumlarda yalnızca bir anlamın olduğu, onun da bağlamsal anlam olduğunu belirtmektedir. Çünkü ona göre bağlamda tanımlanan sözcüğün karşılığı tek bir kavramsal imgedir (Guiraud, 1999: 43). Yani anlamın gönderimsel bir değer olduğunu ifade etmektedir. İster zihinsel sözlük olsun ister basılı bir sözlük, buradaki sözcüklerin bir gösterimi vardır. Gönderim ise bağlamdaki sözcüklerin sahip olduğu kullanımlardır. Nunberg (1978), her bir sözlüksel öge için kullanılabilir anlamın sınırsız olduğunu iddia eder. Burada 'kullanım' ile işaret ettiği, anlamın olduğu bağlamdır. Aslında Murphy'nin (2003) *pragmatik* yaklaşımı ile eşleşmektedir. Onun çalışmasının temelini anlam konusundaki bu yaklaşımı oluşturmaktadır. Temelde, anlamların zihinsel sözlükte değil; bağlamda (kullanımda) olduğunu iddia etmektedir.

Leech'in (1981), anlam tasnifine tekrar dönülecek olursa, anlamı kavramsal anlam (*conceptual meaning*), çağrışımsal anlam (*connotative meaning*), sosyal anlam (*social meaning*), etkisel anlam (*affective meaning*), yansıyan anlam (*reflected meaning*), eşdizimsel anlam (*collocative meaning*) ve tematik anlam (*thematic meaning*) olarak yedi grupta toplar. Tek tek açıkladığı anlam türlerini de kendi aralarındaki yakınlıklarına göre ikili gruplar hâlinde incelemektedir. Sosyal anlam ve etkisel anlam bir altgrubu, yansıyan anlam ve eşdizimsel anlam ise diğer altgrubu oluşturmaktadır. Bu başlıkları da çalışmasının sonunda özet bir terim: duyuşsal anlam/yan-anlam (*associative meaning*) başlığı altına toplamıştır. Yani Leech'e göre kavramsal anlam, duyuşsal anlam (yan-anlam) ve tematik anlam olmak üzere üç temel anlam türü vardır. Çağrışımsal anlam, sosyal anlam, etkisel anlam, yansıyan anlam ve eşdizimsel anlam bu duyuşsal anlamın

yani yan-anlamın altında sıralanabilecek anlam türleridir (Leech, 1991: 18). Anlam tasnifi aşağıdaki diyagramda temsil edilmiştir:

2.2.1.1. Kavramsal Anlam

Leech tarafından kavramsal anlam (*conceptual meaning*) denilen bu anlam türünü bazı araştırmacılar gönderimsel/temel anlam (*denotative meaning*), bazıları ise bilişsel anlam (*cognitive meaning*) olarak adlandırmışlardır. Bu çalışmada bu anlam türü kavramsal anlam olarak adlandırılmaktadır.

Leech'e (1981) göre bu anlam türü, dilin sözdizimsel ve sesbilimsel düzeylerindeki benzer organizasyonlarla karşılaştırılabilecek, çapraz ilişki oluşturabilecek; karmaşık ve incelikli bir örgütlenmeye sahip olan anlam türüdür. Ona göre bütün anlamların temelinde bu anlam vardır ve diğer anlamların çıkış noktasıdır. Bu yüzden anlamlar arası yapılanış veya onun ifadesiyle örgütleniş için başlangıç noktasıdır.

Diğer dilbilimsel boyutlarda olduğu gibi anlambilim için de iki temel ilke vardır. Bunlar karşıtlık ve yapı ilkesidir. Sesbilimdeki sesbirimlerin (*phoneme*) sınıflandırılması için, yani diğerinden ayrılan özellikleriyle tanımlanabilmesi için, sahip olduğu özellikler pozitif (+) olarak tanımlanır ve dolaylı olarak da hangi sessel özellik/lere sahip olmadığı ima edilmiş olur (Leech, 1981: 9-10). Sesbirimler gibi anlambirimlerin (*seme*) bu

karşıtlık ilkesi üzerinden tanımlanması dilsel yapı ile ilgilidir. *Kadın* sözcüğünün anlambirimcikleri (*sememe*) karşıt özellikler açısından incelenebilmektedir: [+İNSAN], [-ERİL], [+YETİŞKİN]; bu yöntemle *kadın, oğlan*'dan [-MALE] ve [+ADULT] özellikleri, yani karşıtlık ilkesi ile ayırt edilebilmektedir. Diğer ilke olan yapı ilkesi ise daha büyük dilbilimsel birimlerin daha küçük birimlerden oluşturulmasıdır. Yani sözdizimsel açıdan bir cümle dolaysız/birincil bileşenlerinden (*immediate constituents*) bir alt bölümler hiyerarşisi ile son bileşenlerine (*ultimate constituents*) ya da en küçük sözdizimsel öğelerine kadar analiz edilebilmektedir (Leech, 1981: 10). Anlambirimler de kendini oluşturan daha küçük öğelere yani anlambirimciklerine ayrıştırılabilirler ve buna göre tasnif edilebilirler.

2.2.1.2. Çağrışımsal Anlam

Leech'e göre kavramsal anlamın ayırt edici özelliği, onun çağrışımsal anlamla (yan-anlam) karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Çünkü çağrışımsal anlam bir ifadenin, tamamen kavramsal içeriğinin ötesinde, atıfta bulunduğu 'şey'e istinaden sahip olduğu bir iletişimsel değerdir (Leech, 1981: 12).

Kadın sözcüğünün kavramsal anlamının izahı anlamsal bileşen üzerinden şu şekilde sunulabilir: [+İNSAN], [-ERİL], [+YETİŞKİN]. Onun çağrışımsal anlamı ise tamamlayıcı özellikleri (*additional properties*) ve ölçüt olmayan (*non-criterial properties*) özelliklerine bakılarak ortaya konulabilir. Örneğin *kadın* sözcüğü {güçsüz}, {korkak}, {ağlak} (*prone to tears*), {duygusal}, {akılsız} gibi çıkarımsal/çağrışımsal özelliklere sahip olabilmektedir. Toplumun değişen algısı hasebiyle yine {ağlak} yerine {duyarlı} veya {çalışkan} gibi pozitif tanımlayıcılarla da takip edilebilir (Leech, 1981: 12).

Bu durumda çağrışımsal anlam için aslında gerçek dünya deneyimine bağlı bir anlamdan bahsedilmektedir. Deneyime bağlı tespit edilen anlamsal özellik için "çıkarımsal özellik" denilmektedir. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bu konu izah edilecektir. Leech çalışmasının girişinde gerçek dünya ve dil arasındaki sınırların belirsizliğine değinip,

kavramsal anlam ve çağrışımsal anlam arasındaki sınır konusunda da aynı noktaya dikkat çekmektedir. Yani çağrışımsal anlamın dile özgü gerçeklik değil; dil-dışı dünyadaki deneyimler olduğunu vurgulamaktadır (Leech, 1981: 12). Bu deneyimlerin izdüşümü olması hasebiyle de aslında değişkendir. Yani kültüre, tarihsel döneme, ve bireyin deneyimlerine göre önemli ölçüde değişmektedir. Bu nedenle kavramsal anlamın merkezîliğine kıyasla daha çevresel bir kesiti temsil etmektedir. Leech'in sunduğu bu kıyas tablosunda merkezde yer alan kavramsal anlam sabittir ve çevrede yer alan çağrışımsal anlam genişleyebilmektedir. Bu nedenle kavramsal anlam sınırlıdır; çağrışımsal anlam ise sınırsız, devingen bir yapıya sahiptir denilebilir.

2.2.1.3. Sosyal Anlam ve Etkisel Anlam

Sosyal anlam (*social meaning*), sözvarlığının eşsüremli değişkenleriyle ilişkilidir. Bazı sözcüklerin veya onların sesletimlerinin bölgesel değişkenle ilgili olması, konuşurun bölgesel kökeni veya sosyal sınıfı hakkında bir iletişim değeri sağlamaktadır (Leech, 1981: 14). Bu, dilin sosyal statü skalasına dair bir durumdur. Bu kontrast dizi, resmî ve edebî dil kullanımından başlayarak günlük ve samimi dil kullanımını içeren ve diğer uç noktada kaba ve argo dil kullanımının olduğu bir skaladır. Leech'e göre bu değişkenler sosyo-stilistik değişkenlerdir. Bölgesel değişken ile belirttiği; bir sosyal sınıfın ya da coğrafi bölgenin dilidir. Zaman (*time*) değişkeni ile belirttiği ve diyakronik değişken olarak da ifade edilebilen dil ise örneğin on sekizinci yüzyıl dilidir. Uzmanlık alan dili (*province*) olarak belirttiği, Lipka'nın (1992) söylem alanı (*field of discourse*) olarak işaretlediği değişken ise hukuk dili, bilim dili, futbol dili vb.'dir. Statü (*statu*) olarak belirlediği değişken kibar, günlük, argo, kaba gibi dil kullanımlarıdır. Tarz (*modality*) olarak belirlediği değişken ise genelge dili, edebî dil, mizahî dildir. Bir de birey dili (*singularity*) olarak belirlediği bir kullanım daha vardır. Bu gurpta da Dickens dili, Hemingway dili vb. örnekleri sıralamaktadır (Leech, 1981: 14).

Bu konuda “at” sözcüğünün sosyal anlama göre değişkenlerini aktarmaktadır: *stead* (şiirsel), *horse* (genel), *nag* (argo), *gee gee* (bebek dili) (Leech: 1981: 14). Lipka (1992) buna üslupsal varyantlar der ve bunu çağrışımsal anlam olarak işaretlemektedir. Ona göre *horse* yerine *stead* kullanımını tercih etmesini üslup olarak açıklamaktadır. Bunlar ilgili sözcükbirimin asal özellikleri değil; ikincil özellikleridir. Yani merkezî özelliklere kıyasla ek özelliklerdir (Lipka, 1992: 111).

Leech, daha sonra bu konuda o meşhur örneğini verir: (a) Aynasızlara bir taş salladıktan sonra mangırlarla tüydüler (*They chucked a stone at the cops, and then did a bunk with the loot*). (b) Polise bir taş attıktan sonra parayı alıp kaçtılar (*After casting a stone at the police, they absconded with the money*) (Leech, 1981: 15). Burada (a) cümlesi işlenen suç hakkında konuşan suçlunun cümlesi; (b) ise bu suç olayı hakkında resmî evrak düzenleyen bir memurun cümlesi olabilir. Bu yüzden *salla-* (*chuck*), *aynasız* (*cop*), *mangır* (*loot*), *tüy-* (*do a bunk*) sözcüklerinin kavramsal bir anlamları olmakla beraber aslında sosyal anlamları da vardır. Bu değişkeni tercih eden konuşura dair eğitim düzeyi, sosyal sınıfı, geldiği bölge tespiti sözcükler vasıtasıyla anlaşılabilir. Bu anlaşımsal veya iletişimsel değer burada sözcüğün sosyal anlamına yöneliktir.

Etkisel anlam (*affective meaning*) ise duyguların ifade edilmesinde dilsel değişkenleri kullanmaya yöneliktir. Dil kullanımının, kaba (*vulgar*) bir sözvarlığı kullanımı, öfkesini ifade etmek için tercih ettiği anlamına gelebilir. Hafife alma amacı varsa aşağılama (*derog.*) etiketine sahip bir sözvarlığını tercih edebilir. Bu, Leech’in en başından beri anlamın iletişimsel bir değer olduğu tanımıyla ilgilidir. Sözcüklerin kavramsal anlamı yanında bu tarz anlamlarının takip edilmesi, anlamın iletişimsellik olgusuyla ilgilidir.

Bu anlamlar tarihî metinlerde de tespit edilebilmektedir. Araştırma esnasında bir kavram için Eski Türk Dili derleminde onun pek çok kullanımıyla karşılaşmıştır. Her kullanım o ‘şey’in kavramsal anlamına her zaman dahil edilemeyebilir, çünkü bu kullanımlar dil

kullanır/yazar için birtakım çağrışımsal anlamların ifadesi olabilmektedir. Örneğin Kİ'deki *oğlan* maddesi ile ilgili yapılan derlem taramasında ilgili kavram alanında, KADIN kavramı için IB'de *uzuntonlug*'un takip edilmesi; KE'de pek çok kez *za'ife*'nin takip edilmesi; bunun sadece bir "kadın" gönderimine sahip olduğu anlamına gelmez. Bu sözcüklerin, ilgili coğrafyada ve dönemde bir de çağrışımsal ve daha özel türü, etkisel anlamlarına işaret eden bir kullanımı olabileceğine işaret etmektedir. Bu kullanımlar için "kadın" ile ilgili sözcüğün dönem normlarına göre ayıp olması, bu nedenle doğrudan tercih edilememesi ve sözcüğün örtmece (*euphemisim*) karşılıklarına başvurulması gibi bir açıklama yeterli olmamaktadır. Burada dil kullanımının karşı tarafa bu kavramın bir KADIN olmasından başka anlatmak istedikleri vardır. Bir KADIN için *za'ife* yani "zayıf, güçsüz" denilmesinin iletişimsel değeri onun toplumsal cinsiyetine yöneliktir. Ya da konuşur/yazar tarafından bir *kadın*'a *uzuntonlug* "uzun elbiseli" denilmesi belki de bir hafife alma, aşağılama hissini seçilen sözcükle yerine getirilmesi, yani iletişimsel olarak karşı tarafa KADIN kavramından fazlasını aktarabilmek içindir. Bugün dil kullanımının KADIN için *saçı uzun* kullanımı, devamında dizimlenen *aklı kısa* hasebiyle sadece bir "kadın" değil; "akılsız" olabilmektedir. Onun bu tercihinde, hafife alma, aşağılama duygusuna yönelik etkisel anlam takip edilmektedir. Leech'in (1981) kavramsal anlamın merkezî olduğu ve diğer anlamların çevresel yani devingen olduğu fikri ile anlamın iletişimsel olduğu fikri evrensel ve zamansızdır. Anlamın iletişimsel değeri olan çağrışımsal anlamların değişen coğrafya ve tarihe rağmen Eski Türk dili derleminde de bir noktaya kadar takip edilebileceği anlamına gelmektedir.

2.2.1.4. Yansıyan Anlam ve Eşdizimli Anlam

Yansıyan anlam (*reflected meaning*) genellikle çokanlamlılık düzeyinde ortaya çıkmaktadır. Yani bir sözcüğün birden çok kavramsal anlamının olması durumunda bir kavramsal anlamı, diğer kavramsal anlamını hatırlattığında, yani yansıttığındaki reaksiyonel anlamdır. Bu konuda Leech (1981), "Kutsal Ruh" anlamına gelen *The*

Comforter ve *The Holy Ghost* eşanlamlı sözcüklerden içerisinde ghost olanın “hayalet” anlamı sebebiyle dil kullanımının daha çok “konforlu” olan *comforter*’ı içeren kullanımı tercih ettiğini belirtmektedir. Bu durum sözcüklerin cinsel gönderimleri olan diğer kavramsal anlamları nedeniyle artık kullanılmamasında da gözlemlenmektedir. Yani sözcüğün sonradan sahip olduğu diğer kavramsal anlamı eğer bir tabu sözcükse, ilk olan kavramsal anlamın kullanımsal olarak ölmesine neden olabilmektedir.

Eşdizimli anlam (*collocative meaning*), bir sözcüğün çevresinde meydana gelen veya gelme eğiliminde olan sözcüklerin anlamlarından ötürü edindiği çağrışımlardan oluşan anlamıdır. *Pretty* ve *handsome* sözcükleri “good-looking” anlamında ortak bir zemin paylaşırlar ancak eşkullanımlı (*co-occur*) veya eşdizimlilerinden (*collocate*) oluşan sözcükler listesi daha farklıdır (Leech, 1981: 17).

2.2.1.5. Tematik Anlam

Tematik anlam (*thematic meaning*), bir konuşmacının veya bir yazarın mesajı düzenleme, odak ve vurgu açısından organize etme biçimiyle ilgili anlamdır. Bu anlam, gramer yapıları arasındaki seçim meselesi ile ortaya çıkmaktadır. Yani ‘koridorda bir adam bekliyor’ ve ‘koridorda bekleyen bir adam var’ cümleleri ile ‘onlar koridorun sonunda durdular’ ve “koridorun sonunda durdular” cümleleri bir anlamda aynıdır. Ancak bunların iletişimsel değerleri aynı değildir (Leech, 1981: 19-20). Bu anlam türü sözcükbirimlerin tek tek sahip olduğu anlam değil; bütünden dizimleniş sebebiyle çıkarılan ve vurgulanmak istenen anlamı ifade etmektedir.

O zaman Leech’in (1981) anlam türleri tasnifi özetlenecek olursa, sözcükbirimlerin kavramsal anlam ve çağrışımsal anlam olmak üzere iki tür anlamı mevcuttur. Kavramsal anlam sözcükbirimin merkezinde bulunan ve değişmeyen anlamdır. Çağrışımsal anlam ise merkez anlamın çevresinde bulunan anlamdır; devingendir. Bu anlam deneyimsel bir bölümü oluşturmaktadır. Yani kavramsal anlam gibi dile özgü salt bir gerçeklik değil; dil-dışı dünyadaki deneyimlerin dile iz düşümüdür. Çağrışımsal anlamın devingen yapısı

nedeniyle sosyal anlam, etkisel anlam, yansıyan anlam, eşdizimsel anlam olmak üzere birden fazla alttürü gözlemlenmektedir.

Bu çalışmada sözcüklerin merkezindeki devingen olmayan anlam türü için *kavramsal anlam* terimi tercih edilmektedir. İlgili sözcükbirim (*lexeme*) birden fazla anlama sahipse, yani çokanlamlı (*polysemous*) bir sözcükse her bir anlamı için *sözlüksel birim* (*lexical unit*) tercih edilmektedir. (Sözcükbirim, sözlüksel birim ve sözlüksel girdi gibi terimler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde açıklanacaktır.) Yine sözcüğün bağlamlara özel, dizimlendiği sözcükler sayesinde tanıklanan anlamları için *örtük anlam* terimi tercih edilmektedir. Günay (2007), örtük anlamı (Fr. *sens implicite*), sözcenin içinde gücül olarak yer edinen, ancak ilgili bağlamda ortaya çıkarılabilen anlam için kullanmaktadır. Bu konuda çalışmanın örnekleminde yer alan *oğlan* sözcükbiriminden örnek vermek yerinde olacaktır:

oğlan sözcükbiriminin kavramsal anlamı “evlat”tır. Sözcükbirimin çokanlamlı oluşu “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi” yani “çocuk” yeni anlamı ile olmuştur. Sözcüğün kavramsal anlamı olan “evlat”; sözcüğün yeni anlamı olan “çocuk”a erişimi sağlamıştır. Sözcüğün diğer sözlüksel birimi ise “erkek köle”dir. “erkek köle” sözlüksel birimi, sözcükbirimin “çocuk” anlamı ile kazandığı anlamıdır. Ancak *oğlan* sözcükbiriminin “çocuk” sözlüksel birimi; [-YETİŞKİN] anlambirimciği nedeniyle “çocuk” gönderimi için geniş bir aralık sunmaktadır. Bu da sözcükbirimin sözcede gücül olarak “erkek çocuk”, “bebek”, “genç erkek”, “yetişkin erkek” örtük anlamlarıyla takip edilmesine neden olmuştur. IB’de *oğlan* “erkek çocuk” örtük anlamıyla tanıklanmaktadır: *oğlan kekük tezekin bultı çekik etiñ kutlug bolzun tir ança biliñler edgü ol* “(Fal şöyle) der: “Bir (erkek) çocuk doğan tezeğini buldu. ‘Tarla kuşu! Etin kutlu olsun! Öylece biliniz: (bu fal) iyidir” (Yıldırım, 2017: 38). Dikkat edilirse IB’de fal kadrosunda bir kişi sunulduğunda onun cinsiyeti, yaşı bazen de mesleği bildirilmektedir. Özellikle fal kişisi kadınsa, KADIN kavramına gönderimi olan çok farklı kullanımlar takip edilmektedir:

uzuntonlug “kadın”, *kurtga* “yaşlı kadın”, *avinçu katun* “cariye” gibi. Falın iyi veya kötü olmasında etki ediyor olması muhtemeldir. Bu yüzden bir *oğlan*’dan söz edildiğinde onun cinsiyeti eğer bir kız olsaydı, muhtemelen belirtilirdi. Burada *oğlan* sözcükbiriminin gizli eril cinsiyete gönderimi vardır ve sözcükbirimin bu sözlüksel birimi sözcüde gücül olarak yer edinmektedir. Yani bağlamda *oğlan* sadece bir “çocuk” değil; “erkek çocuk”tur. *oğlan*’ın cinsiyet hasebiyle takip edilen örtük anlamı; yaş skalası için de geçerlidir. KB’de *oğlan*, “genç” örtük anlamıyla takip edilmektedir. Sözcüde gücül bir şekilde bulunan “genç” anlamını, sözcükbirimin dizesel ilişkili olduğu *ķarı* “ihtiyar, yaşlı” ve *yigit* “genç” sözcükbirimleri sayesinde kazanmaktadır: 1868 *ķılınçı ķarı ķörse yaşı yigit* “tavrı yaşlılara benzer dikkat et yaşı gençtir.” 1870 *ķılınçı ķarı oğlan özlüg uķuş* “aklın hareketi yaşlı, özü gençtir” (Arat, 2008: 386, 387). DLT’de *oğlan*’ın “bebek” örtük anlamı *oğlan tişlendi* “bebeğin dişleri çıktı” sözcüsünde takip edilmektedir (2017: 324).

Özetlenecek olursa çalışmada sözcükbirimin merkezde yer alan anlamı için *kavramsal anlam* tercih edilmiştir. Sözcükbirim, ilk *yeni anlamı*’nı bu anlam üzerinden kazanmaktadır. Sözcükbirimin her bir gösterimi onun sözlüksel birimidir. Ancak sözcükbirimin gönderime sahip olan, sözcüde gücül bir şekilde takip edilen anlamları da vardır. Bu olay, sözcükbirimin gücül anlambirimciklerinde bulunan anlamsal özelliklerinin, bağlamda herhangi bir tetikleyici ile ortaya çıkması durumu ile takip edilmektedir. İşte bu anlamına da *örtük anlam* denilmektedir. Bu durumda *anlam*’ın daha iyi anlaşılabilmesi için açıklanması gereken bir durum daha söz konusudur: Sözcükbirimlerin gönderimleri ve gösterimleri aynı şey midir? Dil ve Gerçeklik başlığının altında bu dilsel olgu üzerinde de durulacaktır.

2.3. Dil ve Gerçeklik

Coseriu (1970) ve Lyons (1977) gibi dilbilimciler dilsel bir ifadenin anlamı ile onun dil-dışı (*extralinguistic*)³ bir nesneyle ilişkisi arasında ayırım yapma ihtiyacı duymuşlardır. Bu konuda mantıkçı ve filozof Frege'nin klasikleşmiş *Morgenstern / Abendstern* (seher yıldızı/akşam yıldızı) örneğine dikkati çekerler. Her iki sözcük de aynı dil-dışı göndergenin (*referent*), yani Venüs gezegeninin *adlandırma*'sıdır. Ancak "sabah yıldızı" ve "akşam yıldızı"nın anlamları kesinlikle farklıdır. Yani dil-dışı dünyada var olan bir gerçeklikle onu dilsel bir şekilde ifade etmek eşdeğer değildir (Lipka, 1992: 47). Lipka'nın aktardığı diğer bir örnek uyarlanacak olursa, "İstanbul'un fatihi" ile "Rocava'nın mağlubu" aynı tarihsel kişiye (Fatih Sultan Mehmet), yani aynı göndergeye sahiptir, ancak açık bir şekilde anlamları farklıdır.

Yani dil-dışı dünyada var olan veya var olduğu düşünülen nesneye atıfta bulunmak için tek bir sözcük yoktur, ancak dilsel açıdan bütün bir sözce yani "kesin tanım (*definite description*)" vardır. Bu kesin tanımların dil-dışı dünyada atıfta bulunduğu 'şey' için gönderge (*referent*) denilmektedir. Günay (2007), gönderge ile gösterge (*sign*) arasındaki farkı dil-dışı dünya ve dil düzeni arasındaki farkla temsil etmektedir. Gönderge dil-dışı dünya ile ilgilidir, ancak konuşur bu göndergeyi dilsel gösterge ile ifade eder (Günay, 2007: 52). Yani dil-dışı dünyada var olan Venüs gezegeni bir göndergedir, ancak bunu "seher yıldızı" veya "akşam yıldızı" olarak dilsel bir şekilde ifade etmek bir göstergedir. Tek bir gönderge için birden fazla gösterge kullanılabilir ve bu da göstergelerin anlamsal yönü olmasıyla ilgilidir. Bir savaşın kazanıldığını belirtmek için "fatih" denilirken, yenilen olduğunu anlatmak için "mağlup" denilebilmektedir; ancak ikisi de tek bir göndergeyi ifade etmektedir. Lyons (1977), gösterge (*sign*) ve gönderge (*referent*) arasındaki ilişki için gösterim (*denotation*) terimini kullanmaktadır (Lyons, 1977: 203).

³ Murphy (2003) gibi bazı araştırmacılar aynı kavram için *extralinguistic* yerine *metalinguistic* terimini kullanmaktadır. Bu çalışmada her ikisine de dil-dışı karşılığı uygun görülmüştür.

Yani gösterim, tek bir sözcük veya sözcükbirim ile nesne sınıfı (veya sınıftan bir öge) arasındaki ilişkidir.

Coseriu (1970), “Die lexamischen Strukturen” adlı yazısında “anlamlandırma (*signification*)” ve “adlandırma (*designation*)” arasındaki ayrımı vurgulamaktadır. Ona göre adlandırma; dilsel gösterge ile dil-dışı gönderge arasındaki ilişkidir. Bu ilişki tamamen dile-içkin bir ilişki değildir. Yalnızca anlamlandırma tamamen dilseldir. Anlamlandırma teriminin kavramsal anlamı, nesne ve ilişkileri dışlamaktadır, yalnızca dil düzeyiyle ilgilidir. Onun teorisinde sözlüksel ögeler birbirine karşıttır ve bu karşıtlık ya da kontrastlık belirli ayırt edici ögeler sunmaktadır. Anlam dilsel göstergelerin dil-dışı dünyada atıfta bulunduğu nesnelere üzerinden değil; Coseriu’nun işaret ettiği bu dizisel ilişkiler sayesinde tespit edilmektedir (bk. Lipka, 1992: 47, 48).

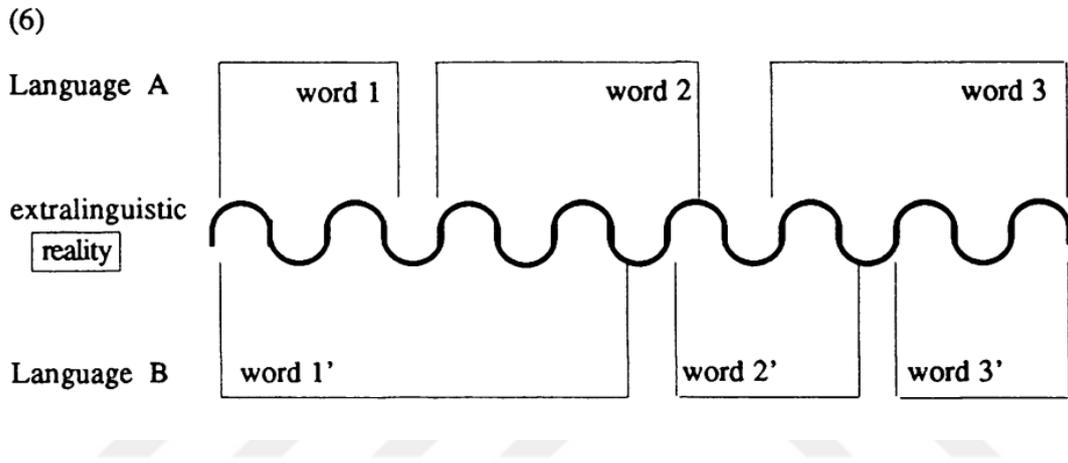
Yani Coseriu’nun (1970) “adlandırma (*designation*)” teriminin; Lyons’ın (1977) gönderge ile gösterge arasındaki ilişki olarak belirlediği “gösterim (*denotation*)” terimine denk olduğu söylenebilir. Anlamlandırma ise bunlardan daha farklı bir dilsel olgudur.

Buraya kadar, sözcüklerin önceden var olan dil-dışı ulamların basit bir şekilde adları olmadığı, dile-içkin düzlem ve dil-dışı dünya arasında bir ilişki olduğu, ancak anlamlandırma için sadece dilsel ilişkilerin olabileceği açıklanmaktadır. Basit bir şekilde söylenecek olursa, aralarında bir ilişki olmasına rağmen dil ve gerçek dünya örtüşmek durumunda değildir. Bu durum aynı dilde bir dil-dışı nesneye birden fazla dilsel ifade kullanılmasıyla açıklanabileceği gibi farklı dillerin aynı dil-dışı gerçeği aynı şekilde yakalayamama durumuyla da açıklanmaktadır.

Dil karşılaştırmalarında belirgin hâle gelen bir durum iki farklı dilin aynı dil-dışı gerçeği aynı şekilde yakalayamamasıdır. Almandaki *Student* ulamı ile İngilizce *student* ulamının taban alanları birbirine eşit değildir. Almanca için eğer gönderge bir KADIN ÖĞRENCİ ise kullanılması gereken sözcük *Studentin*’dir. Yani *Student* ve *Studentin*

birlikte İngilizce *student* ulamına karşılık gelmektedir. Sınıflar mantığına göre İngilizcedeki *student*'in kapsamı (*extension*); Almandaki *Student* ve *Studentin*'den daha geniştir. Çünkü daha fazla göndergeyi belirtmek için kullanılabilir. Tam tersi bir ilişkiyle *Student*'in ise içlemi (*intension*), yani gösterimsel ifadesi daha büyüktür (Lipka, 1992: 48).

Leisi, aynı dil-dışı gerçekliğin farklı diller tarafından farklı ulamlaştırılmasını aşağıdaki gibi şemalaştırmaktadır (Leisi, 1985: 5):

Bu diyagramın okunuşu için ilk önce söylenilmesi gereken dil-dışı dünyada net sınır çizgileri, yani ulamlar yoktur ve dilsel ifadelere tam olarak denk gelmediği için dil-dışı gerçeklik dalgalı sunulmuştur. Yani dil-dışı dünyaya dair gerçeklik için bir *ayakkabı* nesnesi düşünüldüğünde, *çizme*, *sandalet*, *bot*, *postal*'ın onun alt-düzeyinde sıralandığı taksonimik bir görsel düşünülmüş olmaz. Bu şekilde sınıflandırmak zihne özgü ve zihnin edimi olan dile-içkin bir durumdur. Gerçek dünyada üst-düzey, temel-düzey, alt-düzey terimler yoktur. Yukarıdaki örnekle ifade edilecek olursa A dili Almanca; B dili de İngilizce olsun. A dilindeki sözcük1 ve sözcük2 yani *Student* ve *Studentin* birlikte alındığında neredeyse B dilindeki sözcük1'e yani *student*'a eşit olmaktadır. Bir başka bakış açısıyla bir dilden diğer dile bir karşılık bulunmak istendiğinde birden fazla sözlüksel ögenin bir sözlüksel ögeye denk gelmesi gibi durumlar olabilmektedir. Yani anadili Almanca olan bir kişinin "öğrenci" anlamına gelen iki sözlüksel ögesi varken

İngilizce karşılığının tek sözlüksel ögede birleşmesi durumuna yakınsama (*convergence*) denilmektedir. Anadili İngilizce olan bir kişi için de tek bir sözlüksel ögeye karşılık, iki ögenin olması durumuna ise iraksama (*divergence*) denilmektedir. Yani konuşur kaynak dilden hedef dile bir karşılık bulmak istediğinde iki ögeden birini seçmek durumunda kalıyorsa bu iki dilsel olgu ihtimali mevcuttur.

Yakınsama durumlarında doğrudan karşılık birincil sözvarlığında (*primary vocabulary*) yoksa devreye ikincil sözvarlığı (*secondary vocabulary*) girebilmektedir. Burada devreye giren süreç sözcük-yapımı (*word-formation*) sürecidir ve dil, sözvarlığı eksikliğini bileşik (*compound*) üreterek gidermektedir. Yani İngilizcedeki *snail* (salyangoz) ve *slug* (sümüklü böcek) sözcükleri için Almanca'nın birincil sözvarlığında tek bir sözcük vardır: *Schneke*. Bu eksikliği gidermek için, *Nacktschnecke* “sümüklü böcek” ve *Weinbergschneck* “salyangoz” şeklinde yenisözcükler devreye girer, bu da dilin ikincil sözvarlığına daırdır (Lipka, 1992: 50).

Hedef dil ve kaynak dil arasında sözlüksel ögelerin sayısının veya taban alanlarının denk olmama durumu olabileceği gibi iki taraftan birinde bazen öyle bir sözlüksel öge de olmayabilir. Bu duruma ise sözlüksel boşluk (*lexical gap*) denilmektedir. Örneğin Almanca *kummerspeck* için hedef dil Türkiye Türkçesi kabul edildiğinde herhangi bir karşılık bulunamamaktadır. Yani yukarıda İngilizce ile Almanca arasında yaşanılabilecek olan iraksama veya diğer taraftan yakınsama olgusu da yoktur. *Kummerspeck*'in hiçbir karşılığı Türkiye Türkçesinde bulunmamaktadır. Bu durumda bir yol olan çeviri denenebilir, ancak kaynak dildeki sözcük anlamsal açıdan dış-merkezli (*exocentric*) bir bileşiktir (*compound*) ve bu yüzden bileşiğin anlamı birleşimsel (*compositional*) değildir. Yani bir araya getirilen unsurların anlamından çıkarılamamaktadır. Bu yüzden çevrilmek istenildiğinde *keder pastırması* olacak ve anlaşılmayacaktır. Bu yöntemin hedef dil için yapılamamasının bir nedeni daha vardır. Hedef dil için konuşurların dil-dışı dünyasında böyle bir kavramın ona ad verilecek kadar bir farkındalığı yani aslında göndergesi yoktur.

Bu yüzden geriye sadece “duygusal nedenlerden ötürü alınan kilo” şeklinde yapılabilecek bir açıklama (*paraphrase*) ihtimali kalmaktadır.

Burada aktarılan ıraksama, yakınsama ve sözlüksel boşluk kavramları çalışmanın merkezinde olan konulardandır. Kİ ve çalışmanın derleminde yer alan DLT, ME, CC, KD, BM, DM, KK, TA, TZ gibi sözlükler en az çift dilli sözlüklerdir. Tarihî sözlüklerdeki kaynak dilden hedef dile yapılan *karşılıklarla* ilgili; aynı dildışı nesneyi farklı dilsel araçlarla belirtmek sorunu ve benzer, yan-altanlamlı dildışı nesnelerin karşılıklı bulunmama durumlarından kaynaklı eşdeğerlik sorunu söz konusudur. Bununla birlikte giyim kuşam sözcükleri hem coğrafyayla hem de kültürle ilgilidir. Bir dilde var olan giyim sözcüğü diğer dildekine tam eşdeğer olamayabilir. İki dil arasında sözlüksel boşluklar (*lexical gap*) olabilir. Tarihî dönemde de kaynak dile karşılık bulunurken yakınsama-ıraksama sorunları ve sözlüksel boşluk sorunlarının yaşanması olağandır. Aslında bu sınırlılık en temelde iki farklı dilin aynı dil-dışı gerçeklik olgusunu aynı şekilde yakalamaması ve bazen de dil-dışı dünyada var olan ilgili durumun dil açısından henüz bir gösterimde bulunabilecek bir farkındalığının olmamasından kaynaklanmaktadır.

Bu durumda çalışmanın örnekleminde yer alan *etük* maddesine değinmek gerekmektedir (İlgili madde örnekleimde detaylı bir şekilde açıklanmaktadır). Kİ’de *etük* için verilen Arapça karşılık *el-ḥuff* tur. Derlemde diğer dildeki Arapça karşılıkları hep *el-ḥuff* olmakla beraber Latince karşılık *calceamentum* “ayakkabı” ve *sitiuali* “çizme”dir. AYAKKABI ve ÇİZME konusundaki ulamsal sınırlar diğer bölümde açıklanacaktır. Burada iki dil arasındaki karşılık olarak verilen sözcüklerin taban alanları kıyaslanmaktadır.

Subaşı’nın *Sözlük Verilerine Dayalı Görünümleriyle Arapçada Kavram Oluşturma Yolları* adlı çalışmasında *el-ḥuff* için verdiği Arapça sözlükten tercüme ettiği karşılık “ince deriden yapılan ayakkabı”dır (Subaşı, 2010: 142). Bu tanım, sözcükbirimin kaplam

alanının daha geniş olduğuna dair bir ipucu sayılabilir. KM-F'nin tercümesindeki tanımla koşutluk sergilemektedir: “İnsanın ayağına giydiği *çizme, mest, edik, çedik* ve *tomak* (gibi) ayakkabı cinsine denir ki üzerine mesh yapmak mümkün olsun. ...Bir kat olduğu için hafifliğinden bırakıldı.”⁴ Belki de *el-ħuff*'un ince derili ayakkabı türlerini karşılaması, *etük* ile örgülenişindeki ortaklıktır. Ancak dikkat edilirse kaplam alanı geniş olan sözcükbirimin gönderimi olan kavramı tanımlamak için dönemin dilinde birden fazla karşılık bulunmuştur. Bu da şu demektir; *el-ħuff*'un taban alanını veya üstdilsel ifadeyle kaplam alanına dair genişliğinin karşılanabilmesi için hedef dilden *çizme, mest, edik, çedik* ve *tomak*'ın sıralanması gerekmiştir.

2.3.1. Göndergenin Sınır Sorunu Olarak Bulanıklık

Filozof Quine (1960), *Word and Object* adlı çalışmasında göndergesel sınırlar sorunu ve sözcük anlamlarının kesin olmamasına bağlı belirsizlik durumuna dikkati çekmiştir. Göndergenin belirsizliği (*vagueness*) ve opaklığı (*opacity*) terimlerini “dağ” örneği ile açıklamaktadır. *dağ* (*mountain*) ile gösterilen dil dışı nesnenin fiziksel kapsamını sınırlandıran ve *tepe* ile *dağ* arasındaki sınırı belirleyen ölçütün belirsizliği anlamın bulanıklığı olarak açıklanmaktadır (bk. Lipka, 1992: 52). Leech (1981) aynı konuda kız (*girl*) ve çocuk (*child*) örneğini verir ve gösterilen sınıflardan hangilerinin sayılması gerektiğini belirlemenin kolay olmadığını bildirmektedir. Burada bulanıklık (*fuzziness*) ile kastedilen ulamlar arası sınırın belirsizliğidir.

Subaşı (2010), çalışmasında kavram hiyerarşisinin üç temel düzeyi olduğunu aktarmaktadır: üst kavram (*meta-concept/superordinate*), temel kavram (*basic level/basic concept*), alt kavram (*sub-concept/subordinate*). Bu ulamlar arasındaki sınır sorunları kavramsal açıdan bir bulanıklığa sebep olmaktadır (Subaşı, 2010: 50). Yani Leech'in

⁴ <https://kamus.yek.gov.tr/>

yukarıdaki *kız* ve *çocuk* örneğinden hareketle bir izah yapılacak olursa kız; çocuk sözcüğüne göre bir alt-düzey kavramdır. Ancak göndergesi belirli olmayan bir durumda yani herhangi bir gönderimi olmayan durumda; kız ile çocuk arasına tam bir sınır çizilemez. Bu yüzden kavramsal bir bulanıklık olur. Bu durum aynı dil-dışı göndergeye *kız* mı, *çocuk* mu denilmesi gerektiğiyle ilgilidir. Aslında bu gibi sorunların bağlamda aşılabilen sorunlar olduğu söylenebilir. Çünkü bağlam gereği anlam sınırlanmıştır, sınırlanmış bir anlam daha belirlidir ve bir gönderim durumu söz konusudur. Ama kavramların zihinde ulamlaştırılması konusunda bir bulanıklık olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Bulanıklık kavramı bir alanda daha kullanılmaktadır. Çokanlamlılık ve eşadlılık konusunda sınır çizilemediğinde bir anlamsal bulanıklık durumu söz konusudur. Bu konu, çokanlamlılık anlatılırken açıklanmaktadır. Burada bahsedilen bulanıklık göndergenin bulanıklığına dairdir ve daha çok ulamlaştırma konusundadır.

Göndergenin sınır sorunu ulamsal sınır problemlerine sebep olmaktadır. Sınırsal sorunlar hasebiyle oluşan bulanıklık konusu aslında gönderim ve gösterim konusuyla da yakından ilgilidir.

2.3.2. Gönderim ve Gösterim

Sözcüklerin kullanım şartı ile bu ulamsal sınırların çözülebileceği yukarıdaki bölümde belirtilmişti. Yani dilsel açıdan *kullanım* bir bağlama işaret eder ve bu da belirlenmiş bir anlam demektir. Leisi (1985), *Praxis der Englischen Semantik* adlı çalışmasında etimolojik açıdan aynı kökten gelen İngilizce *tower* ve Almanca *Turm* sözcüklerinin hiçbir şekilde eşdeğer olmadığını belirtmektedir. Ona göre buradaki ayrımın temel sebebi “kullanım koşulları (Gebrauchsbedingungen)”nın çok farklı olmasıdır (Lipka, 1992: 54). Ancak bu tarz fiziksel nesnelere kullanım koşulları önemli bir yere sahip olsa da gönderge-tipinin (*referent-type*) ayırt edilebilmesi bir ayrıcalıktır. Onun sözcük anlamları

dil-dışı fiziksel nesnelere uygulanabilen bir sınırlılık içermektedir. Bu yüzden göndergesel ayrımların yapılması daha kolay olmaktadır. Çünkü bu tarz fiziksel nesnelere “bu bir ...’dır” şeklinde gösterimsel bir tanımla ifade edilebilmektedir. Bu yaklaşım somut nesnelere için anlamı daha rahat yakalayabilmektedir.

Leisi (1985) de kendi çalışmasındaki “kullanım koşulları” yaklaşımının belirli bir soyutluk derecesine kadar anlamları yakalayabileceğini, o sınırdan sonra ise anlamın izahı için başka sözcüklere yani açıklamalara (*paraphrase*) ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.

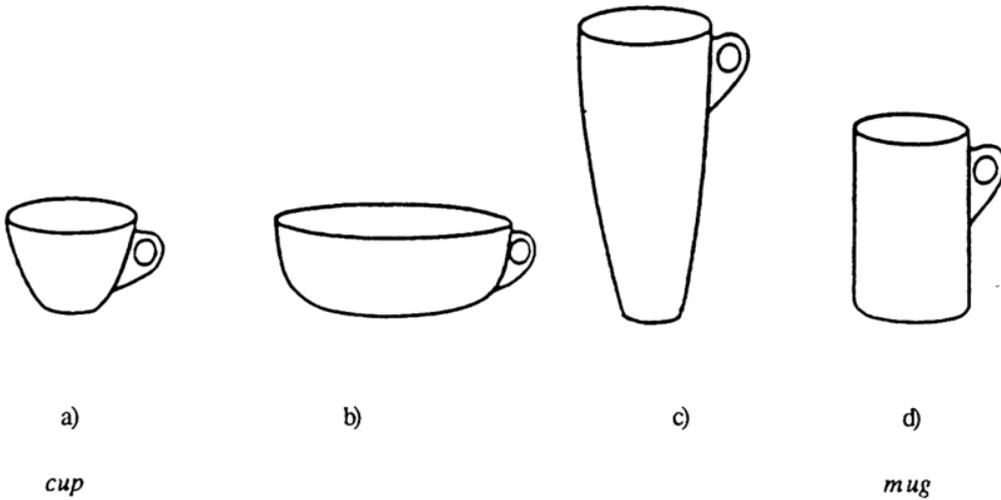
Ancak Leisi’nin fikri ile ilgili söylenmesi gereken bir fark vardır. Anlambilimsel çözümleme fikrinde olanlardan ayrılan yönü, anlama *gestalt* bir olgu olarak yaklaşmasıdır. Analitik değerlendirmelerle anlam, anlambirimciklerine bölünmektedir. Bu fikre göre anlam bu parçaların birleşimidir. Ancak bütüncül/holistik yaklaşım ya da diğer taraftan *gestaltist* bir yaklaşım için anlam o anlambirimciklerin bir bakıma toplamıdır, ama toplamına eşit değildir. Çünkü anlam o parçaların toplamından daha fazlasıdır. Bu yüzden önerdiği “kullanım koşulları”nın aslında bir bakıma kullanımsal, yani pragmatist bir yaklaşımla ilgisi vardır.

Burada da gösterim (*denotation*) ve gönderim (*reference*) kavramları devreye girmektedir. Anlambirimcik çözümlemesi sözcüğün anlamına dair gösterimsel bir yoldur. Bağlamından çıkarılmış sözcüğün anlamsal elementlerine ayrılması onu bir sözlükte temsil etmek için uygulanabilecek gerekli bir yöntemdir. Ancak sözcüğün kullanım esnasında yani bağlamlarda belirginleşen anlamları, sözlükte temsil edilen anlamlarından bir adım ötesidir. Sözlük temsilini anlamsal çekirdeklerinde taşıyan sözcük; bağlamda belirgin bir kullanımla temsilinden bir adım öteye geçer.

Labov (1973), *The boundaries of words and their meanings* başlıklı makalesinde kupa (*mug*), fincan (*cup*), kâse (*bowl*) vb. kap terimlerinin gönderimsel değerlerini tespit etmek

için yürüttüğü birtakım deneylerini anlatmaktadır. Deneklere farklı formlardaki on dokuz kabın hangisinin kupa, hangisinin fincan veya hangisinin kâse olduğunu sormaktadır. Bununla birlikte içinin boş olup olmaması, kulbunun olup olmaması, kulbu olmadığı hâlde şayet içi kahve ile doluysa bir kâse değil; bir kupa olarak belirlenmiş olması gibi sonuçlar üzerinden birtakım formüller sunmaktadır. Buradaki ölçtüğü olgu, Leisi'nin (1985) "kullanım koşulları" yaklaşımıyla koşuttur. Ulam sınırlarını belirlemede gösterimsel değerler ile gönderimsel değerler arasındaki fark ortaya konulmaktadır. Yani kulbu hiç olmamasına rağmen içine kahve konulmuş bir kâse formulu nesneye deneklerin büyük bir çoğunluğunun kupa demesi önemli bir sonuçtur. Bunun içerisinde bir çorba olduğunda ise denekler bunun bir kâse olduğu fikrindedir. Bununla birlikte ilgili nesnenin metasının porselen veya cam olması da adlandırılmasında önemli bir etken olmaktadır. Nesnelerin ilk önce belirli bir bağlam olmadan adlandırılmasını istemek ve sonra belirli bağlamlara göre anlamlandırıldıklarında değişikliği gözlemlemek gösterim (*denotation*) ile gönderim (*reference*) arasındaki farkı ortaya koyabilmek içindir.

Lipka, Labov'un (1978) *Denotational Structure* başlıklı makalesine değinmektedir. Yukarıda aktarılan makalenin genişletilmiş hâlidir. Lipka, Labov'un verdiği on dokuz şekilden beşinin diyagramını aşağıdaki gibi aktarmaktadır (Lipka, 1992: 56):

Labov, burada da fincan (*cup*) ve kâse (*bowl*) arasındaki sınırların belirsiz (*vague*) olduğunu, modern terminolojide buna bulanık (*fuzzy*) denildiğini belirtmektedir. Bu bulanıklığın ortadan kaldırılabilmesi için bağlamın önemine dikkati çekmektedir. İçinde eğer kahve varsa, daha geniş bir yapıda olmasına rağmen ilgili nesnenin kâse değil, fincan veya kupa olarak adlandırılması meselesini kullanımsal olarak değerlendirmektedir.

Yukarıda beş kaba dair görselin ilk aşama için hiçbir değişken olmadan sunulduğunda bir bağlam yoktur. Bu nedenle bu kaplar gösterimsel değere sahiplerdir. Ancak çorba veya kahve içermesine göre; kulbunun olup olmamasına göre anlam sınırlandırılmışsa yani kullanımsal bir şart sunulmuşsa ilgili kavramların artık bir gönderimleri vardır ve zihin bu noktada anlamlandırma sürecine girmektedir. Bu nedenle gönderimsel değer sözcüğün doğrudan anlamına yöneliktir.

O hâlde *Dil ve Gerçeklik* başlığında Lyons’la (1977) başlanılan noktaya geri dönülecek olursa *gösterim* tek bir sözcük ile o sözcükbirimin nesne sınıfı arasındaki ilişkidir. Bu durumda da sözcüklerin anlamı vardır ancak bu sözcükler belirli bir bağlama taşındığında anlamı sınırlandırılmış ve belirginleştirilmiş olur. Bu yüzden Lyons’a göre gönderim, soyut cümlelere değil, somut ifadelerle bağlıdır. Tek başına bir sözcükbirim herhangi bir nesne ile ilişkilendirilemez. Onun terminolojisine göre bağlamda kullanılan sözcükler “ifade (*expressions*)” olarak adlandırılmaktadır. Anlamı bağlamda belirlenen sözcükler, yani ifadeler gönderime sahiptir. Ona göre tek bir sözcüğün de ifadelerin de gösterimleri ve anlamları vardır. Ancak gönderim yalnızca ifadelerle aittir. Bir ifadenin anlamı, içerdiği sözcüklerin anlamlarının ve bunların belirli bir dilsel yapıda ortaya çıkmasının işlevidir.

Bu şekilde daha geniş dilsel ifadelerin anlamına ilişkin bu birleşimsel kavrama bazen “Fregeci Anlam İlkesi (*The Fregean principle of meaning*)” denilmektedir. Bu yaklaşım ise ilk kez Katz ve Fodor’un (1963) çalışmalarında açıklanmıştır (Lipka, 1992: 59).

En temelde adına “gönderim” denilen bu dilsel olgu pragmatist ilkenin ürünüdür. Çünkü Lyons, ister başarılı bir gönderim olsun isterse başarısız bir gönderim, gönderimde bulunanın bir konuşmacı olduğuna dikkati çekerek meselenin dil edimiyle ilgili olduğunu belirtir (Lyons, 1977: 177).

Anlambilimsel işaretleme konusu gönderim konusunun alanına girmektedir. Tıpkı gönderim kavramında olduğu gibi anlamsal olarak işaretlenmiş bir sözcükbirim, işaretlenmemiş olandan daha belirgindir. Yani *bitch* “dişi köpek”, *dog* “köpek” ile kıyaslandığında anlamsal olarak daha belirgindir. Ya da *lioness* “dişi aslan”, *lion* “aslan”a göre “anlamsal olarak işaretli” şeklinde etiketlenmektedir. Lyons (1977) bu bağlamda DOG kavramının belirliliğini tartışmaktadır. Eğer *dog*, “erkek köpek” anlamında, yani *bitch* “dişi köpek”e karşıtlık ilişkisi ile dizimlenmişse bu durumda bir *dog1* bir de *dog2* sözcükbiriminden söz edilmelidir. Yani *dog1* üst-düzey terim olan “köpek” anlamıyla; *dog2* ise *bitch* ile karşıtanlamlılık ilişkisi içerisinde olan “erkek köpek” anlamıyla tanıklanmaktadır. Yani birisi “Bu bir *dog* mu, yoksa *bitch* mi?” diye sorduğunda buradaki *dog* kullanımı *dog2* “erkek köpek”tir. Burada altı çizilmesi gereken bir durum söz konusudur: Bu sözcüğün çokanlamlılığına dair bir durum değildir. Yani *dog* hem “köpek”, hem de “erkek köpek” diye tanımlanamaz. Anlamsal açıdan belirlenmiş sözcükler için ‘birden fazla kavramsal anlamı var’ şeklinde bir yaklaşım doğru değildir. İlgili kavramın anlamsal açıdan belirlenmiş hâli olarak kabul edilmelidir (Lipka, 1992: 65). Bu durum çalışmada *oğlan* sözcükbiriminin kavramsal anlamlarından olan “çocuk”un, bağlamlarda anlamsal açıdan belirlenmiş olarak “erkek çocuk” anlamıyla takip edilmesi ile aynı durumdur. Burada anlam türlerinde belirtildiği ve Günay’ın (2007) aktardığı gibi bir *örtük anlam* durumu söz konusudur. Gönderimsel değer, her zaman çokanlamlılık için bir yeni anlam olarak bu nedenle kabul edilemez. Yani burada sözcüğün anlamlarından birinin daha belirgin bir şekilde ifade edilmesi durumu söz konusudur. Bu noktada bir ayırım

yapılması gerektiğinden ilgili terime ihtiyaç duyulmuş ve çalışmada bu *örtük anlam* olarak tercih edilmiştir.

2.3.3. Bileşen Analizi ve Anlambilimsel Özellikler

Dil araştırmalarında anlambilime yönelik dile-içkin ve göndergesel olmak üzere iki farklı kategori ayırt edilmektedir. Lipka, göndergesel anlambilim (*referential semantics*) veya gösterimsel anlambilim (*denotative semantics*) terimlerinin aynı dilsel olgunun adı olarak değerlendirmektedir (Lipka, 1992: 98).

Dile-içkin anlambilimi benimseyen dilbilimciler, anlambilimsel bileşenlerin varsayımını işlevsel ve doğru bulmamaktadır. Bileşensel olmayan, yani dile-içkin yaklaşım kuramı John Lyons için geçerlidir. Yukarıda *Dil ve Gerçeklik* bölümünde John Lyons'ın gösterge (*sign*) ve gönderge (*referent*) arasındaki ilişki için gösterim (*denotation*) dediği ve gösterimin ise dil ile dil-dışı dünya arasındaki ilişki olduğuna dair görüşleri aktarılmıştı. O, dil ve dil-dışı dünya arasındaki ayrımı önemsemektedir. Göndergesel anlambilim veya gösterimsel anlambilim denilen yaklaşım Lyons'a göre dile-içkin bir yaklaşım değildir.

Gösterimsel anlambilim yaklaşımı, Öntürsel Anlambilim yaklaşımı ile yakından ilişkilidir. İkisinin de ortak noktası gösterimleri, göndergelerinin ayırt edici özellikleri ile açıklama girişimidir. Leisi'nin (1985) İngilizcedeki *tower* ve Almandadaki *Turm* örnekleri üzerinden her iki dilin aynı dil-dışı nesnelere farklı şekillerde yakaladığı ve ulamlar arası sınır çizibilme gayesi takip edilmektedir. Çalışmasında öntür (*prototype*) terimi hiç takip edilmese bile özünde öntürsel bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir. Çünkü çalışmasındaki *Gebrauchsbedingungen* bir üstdil (*metalanguage*) ürünüdür, bu terimle anlatmak istediği ilgili sözcükbirimler arasındaki farklılıkları “kullanım koşulları” ile yakalamaya çalışmaktadır.

Ayırt edici anlambilimsel özellikler veya anlambilimsel bileşenlerin uygulanışı için iki yöntem söz konusudur. Bunlardan ilki Coseriu ve Geckeler'in (1981) *Trends in Structural Semantics*'te benimsedikleri yol olan, dile-içkin bir yaklaşımla sözlüksel öğelerin karşıtlığı üzerinden gerçekleştirilen yöntemdir. Diğerinde ise dil-dışı gönderge ve gösterimsel değerler üzerinden özelliklerin bir dereceye kadar standartlaştırılması ve biçimlendirilmesi esasına dayanan bir sistem söz konusudur. İkincisi için en temel uygulama şekli + ve – kullanılan ikili özellik gösterimidir. Bu ikili özellik gösteriminin avantajı daha net ve ekonomik bir tanımlama elde edilebilmesidir. Lipka, sözel olarak nitelendirme amaçlı bu yöntemi (sadece + ve – ile belirtme yöntemini) sözlüğün kullanım koşullarında gizlenen hataları ve yetersizlikleri daha da ortaya çıkaracak bir yöntem olarak değerlendirmektedir (Lipka, 1992: 100). Lipka bu ikili özellik sistemini eleştirmektedir. İlerleyen bölümde ikili özellik konusunda bir güncellemede bulunduğu Lipka'nın yaklaşımı açıklanacaktır.

2.3.3.1. Anlambilimsel Ayrıştırma ve Başlangıç Noktası

Anlamanın bileşen çözümlemesi yoluyla öğelerine ayrılması yöntemi Avrupa yapısalcılığında uzun bir geleneğe sahiptir. Bu yöntem antropoloji ve dilbilimin ortak konularından sayılmaktadır (Lipka, 1992: 100).

İki disiplin arasındaki ortaklık üzerinden yöntem konusunda bir giriş yapılacak olursa Fransız etnolog ve antropolog Claude Lévi-Strauss'tan bahsedilmesi gerekmektedir. Bu konuda Maalouf'un (2022) *Fransız Akademisi'ne Kabul Konuşması ve Jean-Cristophe Rufin'in Yanıtı* çalışmasında aktardıkları önemlidir. Beşeri bilimleri pozitif bilimlerle birleştirmenin düşünüyü kuran Lévi-Strauss, Alman etnolog Franz Boas ve Rus dilbilimci Roman Jakobson'la tanıştıktan sonra iki bilgi alanındaki köprüyü “dil yetisi” olarak keşfetmiştir. Ona göre her düşüncenin, her kültürün, toplumsal yaşama dair her türlü unsurun temelinde dil yetisi vardır. Dil kurallarının bilinçdışı düzeyde işlenmesi, yani

konuşur öznenin denetiminin dışında zihinsel bir süreç olması meseleyi pozitif bilimlerle ilgili kılmaktadır. Ona göre akrabalık bağlarına yön veren kurallar, içerdiği ortaklık hasebiyle belirli bir topluluktan, uygarlıktan önce de var olmalıydı. Bu durumda akrabalık olgusu da zihinsel süreçlerle ilgilidir. İnsan farkında olmadan yani bilinçsiz bir şekilde bu kuralların yaygınlaşmasına tıpkı bir dil kullanır gibi aracılık etmektedir. Bu nedenle araştırma yöntemini modern dilbilimden hareketle hazırlamıştır. Yani her dilin kendi dizgesine veya yapısına göre sesleri bir araya getirip yan yana dizimlemesiyle ve diğer ses birlikteliklerinden karşıtlık ilkesinden ötürü ayrılmasıyla anlam elde ediliyordu. Seslerle başlayan bu sürecin anlam için de uygulanabilir olması zihinsel süreçlerin ortak yapısına dair bir özellik olmalıydı. Bu sebeple aynı zihinsel sürecin sonucu olan kültür olgusu da bu yöntemle incelenebilirdi. Ona göre bir halkın göreneklerinin bütünü dizgeler oluşturmaktadır. Bireyler gibi insan toplulukları da oyunlarında, hayallerinde, mitlerinde mutlak anlamda yeni şeyler yaratmamaktadır. Onlar saptanması gereken ve mümkün olan ortak bir düşünsel dizileri seçmekle yetinmektedir (Maalouf, 2022: 21, 22).

Kimyada olduğu gibi elementlere yönelik saptanan dizgelerin dilbilimsel açıdan uygulanışı önce sesbirimlerle gerçekleştirilmiştir. Bunu anlambirimler için uygulayan 1943'te Danimarkalı dilbilimci Louis Hjelmslev olmuştur. Sözcüklerin, "içerik figürleri" adını verdiği yöntemle dizgeler hâlinde çözümlenebileceğini iddia etmiştir. Bu bileşen çözümlemesi için verdiği örnekler: *ram: he-sheep*, *ewe: she-sheep*, *man: he-humanbeing*'tir (Lyons, 1968: 470-80) (bk. Lipka, 1992: 100). Bu tür sözcük dizilerinin belirli ortak anlam bileşenlerine sahip olması şu şekilde açıklanabilmektedir: *ram* ve *man*'i birleştiren *he*-'dir; *ewe* ve *ram*'i karşıt yapan *he/she*'dir. Yani belirli ortak anlam bileşeni bazı durumlarda cinsiyet, bazı durumlarda tür, bazı durumlarda ise herhangi başka bir şey olabilmektedir. Bu da ortaklıklar ve karşıtlıklar ilkesi ile sözcüklerin anlamsal açıdan ulamlanmasını kolaylaştırmaktadır.

Sesbilim disiplininden sözdizimsel ve anlambilimsel düzeylere aktarılan Anlamsal Özellik kuramının başlangıcından bahsetmek yerinde olacaktır. 1940'larda Prag dilbilim okulunun sesbilime işlevsel yaklaşımıyla ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşıma göre sesbirimler (*phoneme*), artık, dilin en küçük, bu nedenle de bölünemez birimleri olarak kabul edilmiyor, daha küçük özelliklere yani sesbilimsel demetlerin temsili olarak incelenebiliyordu. Temelde iki sesbiriminin işlevsel karşıtlığından bu özelliklerin yalnızca birisi sorumlu olabilmektedir. Yani bu şu demektir; iki sesbirim her özellik açısından ortak olmalı, ancak bir özellikte birbirlerinden ayrılmalıdır. Yani /b/'yi /p/'ye karşıt yapan bir sesbirimsel özellik olmalıdır ki /b/ için /p/'nin karşıt sesbirimciğidir denilebilir: /p/ = ötümsüz, çift dudak, patlamalı; /b/ = ötümlü, çift dudak, patlamalı. Bu durumda yalnızca bir özellikleri yani ötümlü/ötümsüz sesbirimsel özellikleri nedeniyle bu sesler birbirlerine bir karşıtlık barındırmaktadır denilebilir.

+nın ilgili özelliğın varlığını, -nin özelliğın yokluğunu simgelediğı "ikili özellik" yani [±] etiketi ile temsil etme ilkesidir. Bu bir kontrast kümesi olarak değerlendirilmektedir. Yani tek bir sesbirimsel özellik açısından farklılık gösteren sesbirimler bu skalanın iki ucunu temsil etmektedir, arada diğeri sesbirimler de yer almaktadır. Eşit karşıtlıklarda üyeler eşittir. Yani dizisel açıdan ilişkilidir, birbirlerinin yerini alabilecek eşit güce sahiptirler. Yapısal anlambilimin kurucularından olan Hjelmslev, sesbilimdeki bu analizin, anlambilimsel düzeyde koşutluk barındırdığını belirtmektedir. Özellik kavramını sözdizim düzeyinde de Chomsky taşımıştır (Lipka, 1992: 108).

Anlambilimsel özelliklerin nasıl kullanıldığı örneklenecek olursa *erkek, kadın, çocuk* sözcükbirimlerinin ortak bir özelliğı [+İNSAN]'dır. Boğa ve inek arasındaki eşdeğeri özellik [+ERİL] ve [+DİŞİL]'dir. Bu iki sözcükbirimde birisi için + kabul edilen, diğeri için mutlaka – olmalıdır. Yani inek [-ERİL]'ken boğa [-DİŞİL]'dir. Yukarıda Almanca ve İngilizce karşılaştırılırken verilen salyangoz (*snail*) ve sümüklü böcek (*slug*) örnekleri için ayırt edici özellik [±KABUK]'tur. Bu durumda +; kabuk var demektir; - kabuk yok

demektir. Bu önemli ayırt edici özellikse bir üst-düzey terim olmasını sağlayabilir. Bu konu aslında sınıflar mantığıyla ilgilidir. Bu durum anlambilimsel özellikleri, öntürsel özelliklerle ortaklaştırmaktadır. Yani kadın, erkek ve çocuk için [+İNSAN] demek bu özellik altında üçünü ulamlaştırmak anlamına da gelmektedir. Çünkü üçünün bir üst-düzey terimi *insan* sözcüğüdür.

Lipka (1985) “Inferential Features in Historical Semantics” yazısında anlamsal özelliklerle ilgili birtakım problemler olduğunu kabul etmekle beraber, bunların aşılabilecek düzeyde olduğunu belirtmektedir. Burada aşılabilir ile kastettiği kuramı geliştirerek daha özel bir anlamsal özellik yaklaşımını uygulamaktır. Çalışma adına Lipka’nın (1985) bu “güncellemesi” önemlidir, çünkü sözcükbirimlere dair çözümleme yapılırken bu yaklaşım da kullanılmıştır. Bir sonraki bölümde Anlambilimsel Özellikler yaklaşımı için önerdiği güncelleme aktarılmaktadır.

2.3.3.2. Anlambilimsel Özellik Yaklaşımına Bir Güncelleme: Çıkarımsal Özellik

Lipka’nın, yukarıda ikili özellik hakkındaki eleştirisi aktarılmıştı. Bu konuda “Çıkarımsal Özellik (*Inferential Features*)” yaklaşımını önermektedir. (Lipka, 1992: 109).

Lipka (1987), “Prototype Semantics or Feature Semantics: An Alternative?” yazısında Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlabiliminin tamamlayıcı olduğunu, ikisi arasında bir işbölümü yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Anlambilimsel Özellik yöntemiyle ilgili kapsamlı çözümleme Sprengel’in (1980) “Über Semantische Merkmale” yazısında sunulmaktadır. Keşif prosedürleri, döngüsel tanımlar, üstdil durumu, dilsel belirsizlik kavramı, dilsel ve ansiklopedik bilgi arasındaki ayırım ve bu durumların aslında evrensel olması ve psikodilbilimsel yaklaşımlarla çözülebileceği fikirleri onun çalışmasının temel başlıklarıdır. Birtakım dilbilimciler gibi özellik anlambilimini yermemektedir. Onun kuramı Lipka’ya göre İngilizceye uygulanabilir bir kuramdır. Bu nedenle Sprengel

(1980)'in “çıksarımsal özellikler” yaklaşımını Lipka (1985) İngilizceye uyarlayıp uygulamıştır (akt. Lipka, 1992: 109). Yaklaşımında uygulanan özelliklerin Türkçeye aktarılmış hâli aşağıda sunulmaktadır:

1. düzenlamsal	[±İNSAN]	<i>girl</i>	<i>filly</i>
2. çağrışımsal	[±ARKAİK]	<i>steed</i>	<i>horse</i>
3. ilişkisel	[→EBEVEYN][←]	<i>father</i>	<i>son</i>
4. aktarım	<-KATI> ya da <2 AKIŞKANLIK>	<i>to drink</i>	
5. gösterimsel	[±YAKIN]	<i>now</i>	<i>then</i>
6. çıkarımsal (IFs)	{ENGEL (yarış)}	<i>to beat</i>	
	{DİKKATİNİ ÇEKMEK}	<i>to nudge</i>	
7. ayırıcı (DFs)	6. hariç, hepsi		

Çıkarımsal Özellikler yaklaşımı IFs (*Inferential Features*) olarak kısaltılmaktadır. IFs dışında, yukarıda sıralanan özellikler ayırt edici özelliklerdir ve 7. özellikte işlev olarak takip edilmektedir. Bu tarz bir yaklaşım, eşzamanlı ve artzamanlı değişkenleri yakalayabilmesi açısından önemlidir. Çünkü kendini zorunlu özelliklerle sınırlayan Özellik Anlambilimi, anlamsal değişimi açıklayamamaktadır. Burada zorunlu özellikle kastedilen sözcükbirimin özgül anlambirimcikleridir. Anlama dair değişken özellikler Çıkarımsal Özellik yaklaşımı ile takip edilebilmektedir (Lipka, 1992: 110).

Çıkarımsal Özellik yaklaşımı Anlamsal Özellik yaklaşımının bir alttürüdür. Anlamın ±'ye bağlı ikili özellik yönteminden daha fazla yönünün ortaya konulabilmesi için uygulanmaktadır. Bu yaklaşımsal güncellemeyi gerekli kılan ise ilgili yaklaşımın “Aristotelesçi Anlambilim” olarak anılmasına neden olan eleştirilerdir. Bu konuda evet/hayır tarzı bir yaklaşımın anlamı ortaya koymasında yetersiz olması en büyük

argümandır. Bu yüzden bu yaklaşıma bir noktada ilkelliği de vurgulayan “Aristotelesçi” dışında “kontrol listesi (*checklist*)” de denilmektedir.

Lipka'nın (1987), Sprengel'den (1980) uyarladığı ve yukarıda sunulan yedi unsurlu Çıkarımsal Özellik yaklaşımının çalışmayla ilgilendiren maddeleri aşağıdaki gibi özetlenebilir:

1. Düzanlamsal özellikler: Bir sözcükbirim en önemli ve merkezî özelliğidir. Lyons'ın betimleyici anlam, Leech'in kavramsal anlam ve hatta *sense* terimine denk gelmektedir. Tamamen dile-içkin prosedürlerle türetilmektedir. Yani zihnin en çekirdek üretimi, düzanlama yöneliktir. Bunun yaklaşımda ifade ettiği şey aslında Anlamsal Özellik yaklaşımının tamamıdır. Yani bir canlının kabuğunun olması veya olmaması durumu, ikili özellik denilen \pm 'ye bağıl bir şekilde yapıldığında bu düzanlamsal özelliğe denk gelmektedir. Bu maddenin işlevi daha çok sözcüğün ilk aşamada ulamını belirlemeye yöneliktir. Yani anlambilimsel analiz ve sözcüğün tanımlanması için sözcüğün göndergesel özelliklerinden faydalanılmaktadır.

2. Çağrışımsal özellikler: Bu özellik ise çağrışımsal anlamın bir sözcüğün iletişimsel değerini ortaya koymasındaki farkı ile açıklanabilir. Yani Eski Türkçede bir KADIN için *uzuntonlug* denilmesi sözcüğün çağrışımsal, hatta etkisel anlamına yöneliktir. Bunu sadece “kadın” şeklinde anlam vererek açıklamak yeterli olmaz. Bir başka örnekle *İstanbulun Fatihi* ile *Racova'nın Mağlubu* aynı anlamsal değere sahip değildir. Bu nedenle sözcükbirimin ilgili anlamsal yönleri de ortaya konulmalıdır. Yaklaşım için sözcüğün bu anlamına yönelik özellik ise *çağrışımsal özellik* olarak belirlenmiştir. Bu özelliğin izahı için Türkiye Türkçesinden şöyle bir örnek düşünülebilir: Bir çalışanın, eşiyile birlikte iş ortamında düzenlenen bir etkinliğe tercihen eşiyile katılmaması durumunda yöneticisinin yönelttiği “zevceniz hanımefendi yoklar mı?” sözcesindeki *zevce*'nin anlamı sadece “eş” değildir. Öncelikle, *zevce* EŞ için tercih edilen eskil etiketli

bir sözcükbirimdir. Sözcükbirimin [+ESKİL] olarak belirlenmesi anlamsal açıdan bir şeyi fark etmeyi sağlamaktadır. Burada yöneticinin özellikle *zevce* sözcükbirimini tercih etmesinde iletişimsel bir değer söz konusudur. Kişi eski sözcük kullanarak karşısındaki kişinin eşiyle toplantıya katılmamasını alaya almaktadır. Çünkü yönetici doğrudan “eşiniz hanımefendi yoklar mı?” şeklinde sorabilirdi. Bunun ilk kez olmaması, genellikle çalışanın bunu tercih etmesi, bunu tercih ederken onun hayat anlayışı ve onunla farklı hayat anlayışına sahip olan yöneticisi ve yöneticisinin kendi hayat görüşü konusunda baskıcı oluşu gibi birtakım bağlamlar da biliniyorsa eğer [+ESKİL] anlambirimciği veya özelliği üzerinden daha kolay yorumlanabilmektedir. Bu nedenle *zevce* sözcükbiriminin bu sınırlandırılmış bağlamdaki çağrışımsal özelliği {ALAYA ALMAK İÇİN} şeklinde belirlenebilmektedir. Yani bu özellik dile-içkin yaklaşımdaki “kullanım koşulları”na koşut, bağlam önceleyen bir özelliktir.

Bununla birlikte sözcüğe ait çağrışımsal özelliklerin bir sözcükbirimin özelliği olduğu, gönderge ve gönderimde bulunulan nesnelere sınıfının özelliği olmadığı altı çizilmelidir. Yukarıdaki düz anlamsal özellik veya kavramsal özellik de denilebilen özellik türü doğrudan göndergeye bağlı anlamsal özellik tespitidir. Yani bir sözcüğün göndergesinin kabuklu olması veya kabuklu olmaması onu sümüklü böcek veya salyangoz yapabilmektedir. Ancak burada yukarıda verilen örnek üzerinden izah edilecek olunursa EŞ kavramı veya göndergesiyle ilgili bir özellik değildir, buradaki doğrudan *zevce* sözcükbirimiyle ilgilidir.

Daha önce Anlambilimsel Özellikler için yapılan “Aristotelesçi Yaklaşım” veya “Kontrol Listesi” gibi adlandırmalarla sonuçlanan eleştirilerin yaklaşımsal olarak dile-içkin olanı benimseyenler tarafından yapıldığı düşünülünce bu ikinci özellik ne yapılmak istendiği daha anlaşılır olmaktadır. Diğer grubun dil ve gerçeklik ayrımı yapılırken hedefledikleri şey sözcüğün dile-içkin yönü, yani “kullanım koşulları”dır. Bağlam ile sınırlandırılmış, gönderimsel değeri olan bir yaklaşım bu yüzden diğer yaklaşımı yüzeysel bulmaktadır.

Bu yönde yapılan eleştiriler için çağrışımsal özelliğin bir anahtar görevi gördüğü söylenebilir. IFs yaklaşımında sadece göndergeyle değil sözcükbirimle de ilgilenen ve onun bağlamına göre kazandığı özelliği önceleyen çağrışımsal özelliktir.

3. İlişkisel özellikler: Bu özelliği açıklamadan önce ayrı bir grubu temsil eden ilişkisel adlar (*relational nouns*)’dan bahsetmek gerekmektedir. Çünkü buradaki bu özellik ilişkisel adlar denilen türe uygulanabilecek bir özelliktir. Plag (2002), çalışmasında bileşikler (*compounds*) açıklarken bileşiğin yönetici ögesi olan baş’ın (*head*) bir ilişkisel ad olduğu durumda sol-öge yani niteleyicinin (*modifier*) o ilişkisel adın bir katılanı (*argument*) olmak zorunluluğunu açıkladığı bölümde bu türü anlatmaktadır. Düzenleyici adlar (*sortal nouns*) ve ilişkisel adlar (*relational nouns*) olmak üzere en az iki farklı bir sınıflandırma yapılabilmektedir. Düzenleyici adların temel görevi varlıkları sınıflandırmaktır. Belirli bir nesne *sandalye*, *tabure* veya *masa* olarak adlandırılabilir. Bunların iki yönlü veya bakışlımlı bir ilişkide olduğu diğer bir sözcük yoktur ve özgül anlambirimciklerine göre sınıfları belirlenebilir. Bunun aksine ilişkisel adlar belirli bir ‘şey’ ile diğer ‘şey’ arasındaki ilişkileri kendi anlamsal çekirdeklerinde barındırmaktadır. Birine *baba* denilebilmesi için bir *evlat*’a ihtiyaç vardır. Ya da bir şeye ameliyat yapılabilmesi için onun da bir ameliyat nesnesine ihtiyacı vardır. *baba* durumunda bir *evlat*; *ameliyat* durumunda bir *beyin*’e ihtiyaç duyulan ikinci öğelere de katılan (*argument*) denilmektedir. Bu analiz eylemler için de geçerlidir. Eylemin içerik bilgisi belirli katılanları gerektirmektedir (Plag, 2002: 190).

İşte ilişkisel özellik de baba-evlat gibi sözcüklerin anlamsal açıdan çözümlenebilmesi için gereken özelliktir. Anlamsal Özellik kuramı ilişkisel adlar için yetersiz bulunduğundan bu konuda da bir güncelleme uygun görülmüştür. Akrabalık adlarında artan-azalan bir yönle gösterim ilgili sözcüğün bir yönünü açıklamak için kullanılabilir. Leech (1981), çalışmasında ortak anlamsal bileşenin, baba-evlat durumunda EBEVEYN, yani “göreceli özellikleri” simgelemek için farklı yönleri işaret eden okları kullanmayı

önermiştir. Örneğin baba [\rightarrow EBEVEYN], evlat [\leftarrow EBEVEYN] bu şekilde özellik açısından gösterilebilmektedir (Leech, 1981: 103).

4. Aktarım Özellikleri: Bu özellik en temelde dizimsel niteliktedir. Bu terim Weinreich'in (1966) *Explorations in Semantic Theory* adlı çalışmasında açıklanmaktadır. Örnek üzerinden izah edilecek olursa "ben portakal içeceğim" cümlesindeki *portakal*, dizimlendiği iç- eylemi hasebiyle yeniden düzenlenmelidir. iç- eylemi için <+SIVI> veya daha açık bir ifadeyle <+AKIŞKAN> gerekmektedir. Bu durumda aktarım (transfer) sürecini bir sonucu olarak artık *portakal* meyvesi 'portakal suyu' olarak yeniden düzenlenmelidir. Bu özellik ile ilgili Lipka; Katz ve Fodor'un (1963) *The Structure of Semantic Theory* adlı çalışmalarında Anlambilimsel Özellik kuramına yönelttikleri eleştiri sonucu güncelleme yapılmasını gerekli gördüğünü bildirmektedir. Üretici dilbilimde seçim kısıtlamaları (*selection restrictions*) kavramını bu özellik ile yeniden yorumlamaktadır. Bu özellik en temelde dizimsel özellikler ile ilgilidir ve yine bağlam önelemektedir (Lipka, 1992: 112-113).

Metaforik veya metonimik süreçlerin açıklanabilmesi için dile-içkin bir sınırlamada aktarım özelliklerinin kullanımına ihtiyaç vardır. Yani bir canlıya, hayvana veya insana ait bir özellik belirtilmelidir ki ilgili özelliğin ait olmadığı grup için kullanılması oradaki aktarımı yakalayabilsin.

5. Gösterimsel (*deictic*) özellikler: Zaman, yön ve yönsellik nedeniyle bazı eylemlerle ilgili sözcüklerde kullanılması gereken bir özelliktir. Örneğin *şimdi*, *burada*, *gel-* sözcükbirimlerinin içeriğinde [+YAKIN] şeklinde belirtilmesi gereken bir özellik söz konusudur. Yönelimin referans noktası, yakınlığın ve uzaklığın ifade edildiği merkez, aslında söz edimi yani bir konuyla ilgilidir. Aslında bu özellik de doğrudan kullanımsal ilkelere uygun bir özelliktir. *Gel-/git-*, *çek-/it-*, *getir-/götür-*, *al-/ver-* gibi karşıt anlamlı eylemler ve *şimdi/sonra*, *önce/sonra* gibi zaman sözcüklerinin doğalarına uygun bir

özelliştir. Sözcüğün anlamsal çekirdeklerinde bulunan içerikler gösterimsel özellikler kullanılarak temsil edilebilmektedir.

Yukarıda sayılan özelliklerin hepsi incelenecek sözcükbirim için “ayırt edici özellik”tir. Yani anlam bakımından aynı olan sözcük çiftini, *eş/zevce* gibi, birbirinden ayırt etmeye yarayan her özellik aslında bir DFs’dir. Bu şu demektir, sözcüklerin biri hariç tüm özellikleri aynıysa, bir özellikle birbirinden farklıysa bu yaklaşım onu ayırt etmeyi sağlamaktadır. Anlamsal Özellikler yaklaşımında da genel olarak amaç buydu. Örneğin bir kedi ve kedi yavrusunu birbirinden ayıran tek bir özellik vardır, o da [+ERİŞKİN] özelliğidir. Ancak Çıkarımsal Özellikler (IFs) ile bunu yapmak hem göndergesel yolla hem de dile-içkin yani sadece sözcükbirimi ilgilendiren bir yöntemle sağlanabilmektedir. Bununla birlikte bazı sözcüklerde iki yaklaşım birlikte bir açmazı çözebilmektedir. Ancak bu yaklaşımların hepsi uygulanırsa bile her zaman anlam için aydınlatılmamış bir yön olabileceği en temel gerçekliktir.

2.3.4. Birbirini Tamamlayan Bir Yaklaşım: Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi
Lipka, Cuykens’ın (1984) “Prototypes in Lexical Semantics: An Evaluation” yazısında Öntür Kuramı ve Anlambilimsel Özellik yaklaşımı arasında bir seçim yapmanın yanlış bir alternatif olacağı fikrini aktarmaktadır. Anlamsal Özellikler yaklaşımının bir güncellemesi olan Özellik Anlambilimi veya Çıkarımsal Özellikler yaklaşımı ile Öntür Kuramı’nın birbirini tamamladığını belirtmektedir. Bu nedenle doğru olanın iki yaklaşımın bir iş bölümü ilkesiyle uygulanması gerektiğidir (akt. Lipka, 1992: 58). Bu durumda ilgili iş bölümünün nasıl olması gerektiği aktarılmadan önce Öntür Kuramı kısaca açıklanmalıdır.

Gösterim ve Gönderim bölümünde Labov’un (1973) kupa (*mug*), fincan (*cup*), kâse (*bowl*) vb. kap terimlerinin gönderimsel değerlerini tespit etmek için yürüttüğü birtakım

deneylerini konu alan makaleden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. Bu deneyde, ilgili nesnelerin “kullanım koşulları”nın belirlenmesi, zihinde bu nesnelere ulamlaştırılması, ve sürecin ölçütlerinin ne olduğunu tespit etmek amaçlanmaktaydı. Kullanım koşulları değiştikçe aynı nesneye verilen adın değişmesi çalışmanın başat sonuçlarındandı. Bununla birlikte Labov bir olguyu daha test etmektedir ki bu da; “şişe (*bottle*)” olarak adlandırılması muhtemel nesnenin, denekler tarafından ağız kısmının dar bir açıklığı olan, boyu enine oranla üç kat fazla olan ve metası cam olan; değişmeyen ve hızlı bir şekilde seçilen görselle eşleştirilmesi çalışmanın diğer önemli bulgusudur. Ulam sınırları ve bir kavram sınıfının en “tipik” türünü belirlerken zihnin nasıl çalıştığını sorgulayan kuram “Öntür Kuramı (*Prototype Theory*)”dır.

Rosch (1973), *On the internal structure of perceptual and semantic categories* adlı çalışmasında, yaptığı deneylerle dil-dışı dünyada var olan nesnelerin zihinde ulamlaştırılırken aynı ulamda bulunan bazı türlerin diğer türlerden daha iyi bilindiğini tespit etmiştir. Bu da onu aynı ulam içinde bulunan üyelerin, ilgili ulamı eşit derece temsil etmedikleri sonucuna ulaştırmıştır. Zihnin anlamsal ulamlarının farklı bir yapıya sahip olduğu, aynı ulamın diğer üyelerinin, ulamın en iyi üyesi etrafında toplandığını iddia etmiştir. Yani merkezde en iyi tür denilen öntür (*prototype*) yer alır, onun etrafında ise en çoktan en az temsile giden bir diziyle ulamın diğer türleri sıralanmaktadır (akt. Seferoğlu, 1999: 79)

Rosch’un (1973) çalışmasında bir diğer tezi, anlamsal ulamların en iyi temsili olan ve merkezde yer alan öntürlerin, merkeze uzak örneklerden daha çabuk öğrenildiğidir. Bu nokta, ayırt edici özellikler üzerinde yoğunlaşan Anlamsal Özellikler yaklaşımı ile farklılaştığı noktadır. Çünkü çocuklar bir ulamı öğrenmeleri onun ayırt edici özellikleriyle değil, o ulamın en tipik örneğiyle gerçekleşmektedir. Kuramın tutarlılığını ölçmek için sağlamasını yaptığı örnek önemlidir. “Her sabah kuşlar pencere önünde cıvı cıvı öterler” cümlesinde kuşların yerine bu türün öntürü *serçe* getirilebilirken kuş ulamında

yer alan bir *hindi* getirilememektedir. Bu da ulamın öntürüyle üst-terim arasında birbirinin yerine kullanılabildiğini göstermektedir (Seferoğlu, 1999: 81).

Bu yaklaşımın da eleştirildiği noktalar olmuştur. Aitchison (1987), *Words in the Mind. An Introduction to Mental Lexicon* adlı çalışmasında sözcüklerin öntürünün, ulam için merkezde olduğu ve temsil özelliğinin azalmasına göre merkezden uçlara dizilen küme olarak kabul etmenin ilk aşama olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte kuramın nedensellik ilişkileri kurabilmede yetersizliğini vurgulamaktadır. Diğer bir eleştirisi de deneklerin öntürleri seçerken bölgede en çok gördükleri kavramların adlarını seçecek olmalarının hatalı sonuçlara neden olabileceğidir. Ancak Seferoğlu (1999), “Prototip Kuramı Çerçevesinde Bir Araştırma” adlı yazısında Rosch’un deneylerinde sebze ulamı için, bölgede en çok yetişen ürünler *patates* ve *soğan* olmasına rağmen, bu ulamın öntürleri olarak *havuç* ve *bezelye*’nin seçildiğini belirterek öntür seçiminde tek faktörün bölgede görülen nesnelere ve ilgili sözcüklerin sıklığına bağlanmasını mümkün bulmamaktadır (Seferoğlu, 1999: 84). Yani elbette kuş ulamı için bölgede görülen *ardıç* ve *kırlangıç* veya Türkiye için *serçe* ve *güvercin* seçilebilir ancak, öntürün her zaman, karşılaşma sıklığı yüksek olan türler olması gibi bir zorunluluğu da yoktur.

Ungerer ve Schmid (2006) Öntür Kuramı Anlambilimsel Özellikler gibi katı olmadığını, ulamsal şartların yerine getirilmesi açısından sınırlandırmada bulduklarını bildirmektedir. KUŞ ulamı için gaga ve yumurtlama değişmez özelliktir, ancak uçma yetisi öyle değildir. Burada öncelenen üyeleri birbirine bağlayan benzerliktir (Ungerer ve Schmid, 2006: 207) (akt. Gökmen; Önal, 2012: 5). Üyeleri birbirine bağlayan bir zincir olduğu ve adına “aile benzerliği (*family resemble*)” denilen görüş Wittgenstein’a (1958) aittir. Wittgenstein (2019), *Mavi Kitap Kahverengi Kitap*’ta genel bir terim altında toplanan varlıklarda ortak bir özellik arama eğilimine aile benzerliği denilmesinin nedeni bir ailenin özelliklerinin aile üyeleriyle bire bir örtüşmemesiyle ilgili olduğunu belirtmektedir. Yani üyelerden bazılarının kaşları, bazılarının burunları, bazılarının

yürüyüş şekilleri birbirine benzer ve bu benzerlikler de üye özellikleri adına tam bir örtüşme sağlamaz (Wittgenstein, 2019: 48). Özgül örneklerin ortak bir özelliği genel kavramını ifade etmektedir ama her örnek ilgili genele aynı özellikle bağlanmak zorunda değildir. Yani türler, bir üst türün ortak özellik veya özelliklerini paylaşan unsurlarıdır. Bu nokta Wittgenstein'in fikrini öntür kuramıyla bir noktada benzer kılmaktadır.

Öntür Kuramı kısaca açıklandığına göre Cuykens'in (1984) iki yaklaşımı da kullanmak gerekliliğine dair fikrine tekrar dönülebilir. Öntür Anlambilimi'nin tek başına sözcük anlambilim için yeterli bir yaklaşım modeli olmadığını belirtmektedir. Çalışmasında "ulam özellikleri" ve "tanımlama özellikleri" arasında ayrım yapmaktadır. Ulam özellikleri konusunda yardımcı olabilecek bir yaklaşım olduğunu ancak tanımlama özellikleri için Özellik Anlambilimi'ne ihtiyaç olduğunu iddia etmektedir.

Bu noktada Özellik Anlambilimi için yapılan eleştirilerin aktarılması gerekmektedir. Net ulam sınırları, ayrık özellikler olarak özellikler, özelliklerin varlığına ilişkin evet/hayır kararları ve tüm özelliklerin ağırlıklandırma olmadan eşit bir sunumu, ilgili yaklaşımın en çok eleştirildiği dört yönüdür. Bu eleştirilere maruz kalan yaklaşımın sözcük anlamına dair bu eksikliklerine koşut olarak Greeraerts (1984), *Prototype Theory and Diachronic Semantics: A Case Study* çalışmasında Öntürel Yaklaşım'ın belirgin dört özelliğini şu şekilde sıralamaktadır: Belirsiz ve sürekli ulam sınırları, kademeli ulam üyeliği, öntürel çekirdeğe sahip ulamlar ve bu nedenle de niteliklerin ağırlıklandırma ilkesiyle belirlenen farklı önemleri (akt. Lipka, 1992: 117).

Bununla birlikte Öntür Kuramı soyutları yeterince açıklayamamaktadır. Ya da sözcüklerin çıkarımsal özelliklerini yani çağrışımsal yönlerini belirlemede yetersizdir. Yine *git-/gel-*; *it-/çek-* gibi sözcüklere uygulanabilen gösterimsel (*deictic*) özellikler konusunda ve seçim kısıtlamalarına bağlı dizimsel ilişkileri ele almak konusunda noksanlıkları söz konusudur. O hâlde ilgili kuramı dışlamak yerine sözcük anlamları konusunda belirli açmazların

anahtarı olarak kullanmak, sözcüklere uygun bir yaklaşım belirleyebilmek için tamamlayıcı bir bakış açısı sağlamaktadır. Somut dil-dışı dünya yani gönderge ile ilgili sözcüklerin izahı için uygulanabilir yönleri vardır. Yukarıda Anlambilimsel Özellikler konusunda yapılan net ulam sınırları eleştirisi, bu Öntürsel Yaklaşım yardımıyla çözülebilmektedir.

Somut dil-dışı nesnelere dair özellikle şekil ve oranla ilgili nesnelere tanımlanması için uygun olan yaklaşım Öntür Anlabilimi'dir. İnsan zihninde öntürsel görüntüler ve kullanım koşulları olarak belirtilebilecek gestaltların ulamlaştırılması konusu bilişsel ve dilsel olguların ortak konusudur. Metasemik süreçler yani metafor ve metonimi, hem bireysel hem de bir topluluğun zihinsel süreçlerinde oluşan öntürsel modellemelerin en az bir sebeple ilgi kurulması ve diğer sınıfa/ulama aktarılması hasebiyle öntürsel gerçekliğe bağlı olduğu söylenebilir. Pek çok nedenden ötürü Öntür Anlabilimi'ni dışlayan bir yaklaşım bu konuları açıklamakta başarısız olur.

Çalışmanın örnekleminde yer alan *etük* maddesinden bahsetmek gerekmektedir. Yukarıda *Dil ve Gerçeklik* bölümünde aynı dil-dışı dünyanın gerçekliğini dillerin aynı şekilde yakalayamaması konusunda *etük* maddesine değinilmişti. En az çift dilli sözlüklerde verilen karşılıkların eşdeğerliği sorgulanmış ve *el-ħuff*'un taban alanının *etük*'ten daha geniş olması hasebiyle bire bir örtüşemeyeceği belirtilmişti. Bununla birlikte giyim kuşam ulamının kültürel bir olgu olması sebebiyle iki farklı dilin aynı göstergeden bahsedemeyeceği, bu durumda bire bir örtüşmelerin yaşanamayacağı izah edilmeye çalışılmıştı. Çünkü bu, Venüs gezegenine farklı adlar verilmesinden daha başka bir durumun sonucuydu. Yani adlandırılması gereken aynı nesnenin farklı adlandırılışı değil, tam olarak örtüşemeyen kültür dairesi ve bunun dile iz düşümü olan sözvarlığının meselesiydi. Bahsi geçen bölümde *etük* için verilen *el-ħuff* karşılığı dışında bir karşılığın daha altı çizilmişti ve bu konuya çalışmanın Öntür Kuramı'nın anlatıldığı bölümde dönüleceği bildirilmişti. *etük* sözcüğüne karşılık olarak Latince *calceamentum*

“ayakkabı” ve *sitiuali* “çizme” sözcüklerinin verilmesi konusu ise başka bir açmazın konusudur.

etük’ün hem “çizme” hem de “ayakkabı” sözlüksel birimleriyle tanıklanmasının sadece çift dilli sözlüklere özgü bir durum olmaması ve Eski Türk dili derlemine ait bağlamlarda da aynı durumun olması meseleyi daha özel kılmaktadır. Bu bağlamlar ilgili örneklemede ayrıntılı sunulduğu için burada en az bir bağlamda tanıklanan durumdan bahsedilmesi yeterlidir. KE, sözcükbirimin anlamsal öğelerinin tespiti için farklı bir durum sergilemektedir. Burada sözcükbirimin serüveninin tespiti için mikro bir alan söz konusudur. Anlamın değerlendirebilmesi için derlem malzemelerini coğrafyaya ve tarihe göre tasnif etmekteki amaç, anlamı ortaklıkları ve değişkenleriyle ortaya koyabilmektir. Ancak KE’deki durum; yaklaşık olarak aynı tarih ve aynı coğrafyanın ürünleri yani bağlamlarına dair farklılıklar değil; tek bir bağlamdaki farklılıklardır.

Bağlamlarda tanıklanan durum özetlenecek olursa, *etük* sözcükbirimi *ton* “giysi” ile birlikte dizimlenip üst-düzey bir terim olan “ayakkabı” gönderimiyle takip edilmektedir. Yine aynı metinde, içine bir şeyler gizlenebilecek kadar haznesi olan *konç* ile dizimlenip “çizme” anlamıyla tanıklanmaktadır. Aynı zamanda *yip* “ip; pamuk” ile bileşik oluşturup *yip etük* “çorap” anlamı ile yeni bir sözcükbirim oluşturmaktadır. *yip etük* “çorap” bileşiğine, anlamsal özellikler için tersten bir test tekniği yani *sağlama* konusunda başvurulabilir. Anlamsal açıdan iç-merkezli olan bileşik birleşimseldir ve bu, bileşiği oluşturan unsurlarının anlamlarından, bileşiğin anlamı çıkarılabilir demektir. Bu durumda tersten gidildiğinde ilgili unsurların ayrı ayrı anlamlarına erişilebilmektedir. Bileşiğin anlamı olan “çorap” için *etük* sözcükbirimin seçilimindeki motivasyon önemli bir ipucudur. Çünkü **yip başmak*, **yip çaruğ* veya **yip izlik* denilmemiştir. *etük*’ün anlamsal özelliklerinin temsilindeki [+KONÇ] anlambirimciği, onun özgül anlambirimciğidir. Yani diğer ayakkabı sınıfının üyelerinden bu şekilde ayrılabilir. *etük*’ü diğer “ayakkabı” türlerinden ayıran *konç*, “çorap” anlamı için

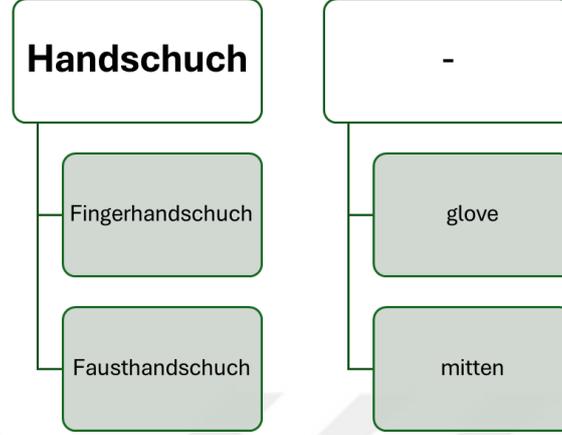
sözcük-yapımındaki motivasyonudur. Çünkü ÇİZME kavramı gibi ÇORAP kavramının da bileği geçmesi yani konca sahip olması bu yenikavrama ilgili kavramsal alandan seçilebilecek ortak özellik sunmaktadır. Bu da *etük* “çizme” sözcükbiriminin önünde metası olan *yip* “ip; pamuk” sözcükbiriminin dizimlenip bir alt-türüne ad verilmesini sağlamıştır. Dikkat edildiğinde buraya kadar sözcükbirimlerin anlamları için ayırt edici özellikler yani Anlambilimsel Özellikler yaklaşımı uygulanmıştır.

O hâlde yukarıdaki durum şöyle özetlenebilir: *etük*'ün, hem sözlükte “ayakkabı” ve “çizme” karşılıklarının olması, hem aynı bağlamda AYAKKABI ve ÇİZME kavramlarına gönderiminin olması hem de sözcük-yapımı sürecine “çizme” anlamıyla dahil olması durumları söz konusudur. Burada sezilen en temel sorun; koncu olan bir ayakkabı ulamının üyesine gönderimi olan bir sözcük yani *etük* “çizme”, nasıl oluyor da bütün ayakkabıları kapsayacak şekilde bir üst-düzey terim olan “ayakkabı” gönderimine sahip olabiliyor? Çünkü herhangi bir *çizme*'den bahsederken onun üst-düzey terimi olan *ayakkabı* denilebilir ancak herhangi bir *ayakkabı* türünden bahsederken bir *çizme* denemez. Sınıflar mantığına göre, kaplam alanı geniş olan sözcükbirim (*ayakkabı* gibi), içlemi geniş olan sözcükbirimin (*çizme* gibi) yerine kullanılabilir. Bunun tersi mümkün değildir.

Anlambilimsel Özellikler ve kullanımsal yani bağlamsal unsurlardan bir noktaya kadar faydalanılabilmektedir. Ancak bu yaklaşım yukarıda sayılan farklılıkların aynı metinde takip edilmesinin mümkün olup olmaması konusunda yöneltilen soruyu yanıtsız bırakmaktadır. İşte burada tamamlayıcı Öntür Yaklaşımı devreye girmektedir.

etük maddesinin durumuna koşut olabilecek, giyim kuşam ulamı için anahtar örnek, Lipka'nın (1992) çalışmasında mevcuttur. Almanca *Handschuh* “eldiven” sözcüğünün *Fingerhandschuch* (=glove) ve *Fausthandschuch* (=mitten) gibi bileşik sözcüklerle alt-düzey terimleri mevcuttur. Ancak Almancadaki alt-düzey terimlere karşılık gelen

İngilizce *glove* ve *mitten* sözcükbirimlerinin bu dilde bir üst-düzey terimleri mevcut değildir (1992: 50). Yani *Handschuh*'u çevirmek isteyen anadil konuşuru için İngilizcede tam bir eşdeğer bulunamayacaktır. Bu durumun tablosu aşağıda sunulmuştur:

Bir sözlüksel girdi normalde kapsamı daha geniş olan aynı ulamın üst-düzey teriminin içinde tanımlanır. Yani bir *çizme*, “koncu olan, bileği geçen bir ayakkabıdır” şeklinde tanımlanabilmektedir. Ancak *mitten* sözcükbirimi üst-düzey bir terime sahip olmadığı için kendisiyle yan altanlamlı olan *glove*'un içinde tanımlamaktadır:

*mitten: a type of glove with a single part for all the fingers and a seperate part for the thumb*⁵ (Tüm parça için tek parça ve başparmak için ayrı parçadan oluşan bir *glove* türü).

Yani *glove*, bir üst-düzey terim olmamasına rağmen, tanım yapılırken, yani ihtiyaç ânında, “eli korumaya veya sıcak tutmaya yarayan giyim sözcüğü”nün içindeleme yöntemi ile ulamlanmasını sağlamaktadır. Bunun en ilkel sebebi, bilinmeyen bilinenle anlatılma çabasıdır. Sıradüzen ilişkisinde aynı sırada yer alan sözcükbirimler arasında tür

⁵ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/mitten>

için en iyi bilinen *glove*, o ânda bilinmeyen olarak kabul edilen eş-düzey veya yan-altanlamlı *mitten*'i tanımlamada kullanılmaktadır.

Bu durum *etük* için de geçerlidir. Sağol, “Ayakkabı Kelimelerinde Anlam Değişmeleri” yazısında *ayakkabı* sözcüğünün ortaya çıkışının Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra olduğunu ve sözcüğün 15. yüzyıldan itibaren *Tarama Sözlüğü*'nde takip edildiğini aktarmaktadır (Sağol, 2003: 19). Yani bakıldığında bu tarihe kadar *etük*, *başmak*, *çarık*, *izlik* gibi sözcükbirimler eş alt-düzey terimlerdir ve bunların bir üst ulamında yer alan AYAKKABI kavramını karşılayacak herhangi bir üst-düzey sözcükleri yoktur. *etük* de bu ulamın yani ‘ayağa giyilen giyim sözcüklerinin’ en çok bilinen türü olduğu için *ton* ‘giysi, giyim’ gibi bir üst-düzey terimin yanında konumlanıp dizimleniyor olabilir. Ya da tıpkı *Handschuh*'un karşısına hedef dilden bir alt-düzey terim olan *glove*'un yer alması gibi, *calceamentum* “ayakkabı” anlamındaki üst-düzey ulamın tam karşılığı o dönemki Türk dili için olmadığından, yani hedef dilden kaynak dile bir sözlüksel boşluk olduğundan, sözlükte bir eşdeğer arandığında, yani yine ihtiyaç ânında, ulamın en çok bilineni, yani öntürü olarak *etük* devreye giriyor olabilir.

Bu durumda *etük*'ün bağlamlarda takip edilen AYAKKABI kavramına gönderimleri, sözcükbirimin kaplam alanı daha geniş olan bir anlamına yönelik olmaktan ziyade, “ayakkabı” anlamındaki üst-düzey terimin ihtiyacı duyulduğunda bunu karşılamak için bu ulamın öntürü olan *etük*'ün seçilmesinden ileri gelmektedir. *etük* sözcükbirimin “ayakkabı” olarak bir sözlüksel birimi yoktur. Bu, ilgili sözcükbirimin kullanımsal anlamına işaret etmektedir. Çalışmada bağlamlarda dizimleniş itibariyle takip edilen anlamlar için örtük anlam terimi kullanıldığı daha önce aktarılmıştı. Bunu sözlüksel girdide temsil etmek ulamsal bir bulanıklığa sebep olacaktır. Çünkü bu, sözcüğün kavramsal anlamlarına dahil edilemeyen, onun kullanımsal anlamına yöneliktir. İlgili kavramsal anlam “çizme”dir ve *etük*'ün kavramsal anlamlarında “ayakkabı”nın sayılmasından ziyade, 15. yüzyıla kadar bu ulamın üst-düzey terimi olan *ayakkabı*

sözcükbirimi tanıklanmadığı ve burada (şimdilik kaydıyla) böyle bir göndergenin olmaması hasebiyle, bu anlamı karşılamak ihtiyacı duyulduğunda, bu ulamın öntürünün kullanıldığı söylenebilir. Bu da sözcükbirimin örtük anlamına dairdir. O dönemde Orta Asyalı bir Türk için “profesyonelce yapılmış” yani teknil bir ayakkabı türü olan ve soğuk, karasal bir coğrafyada, savaşçı kimlikli bir toplumda sürekli karşılaşılan *etük* “çizme”, bu ulamın en iyi temsilcisi yani öntürüdür. Yani KUŞ ulamına dönüldüğünde, uçabilen ve en çok görülen yani teknil bir alt-tür o ulamı en iyi şekilde temsil etme ihtimali olmaktadır. Yumurtayla çoğalan, kanadı olan fakat uçamayan bir *hindi*, veya *penguen* teknil bir tür özelliği göstermemesi hasebiyle türünün öntürü olamamaktadır. Bu duruma koştur olarak *etük* “çizme”nin, profesyonelce yapılmış, teknil bir ayakkabı türü olması ve yine at binen, savaşan, karasal iklimde yaşayan bir Türk için en çok görülen tür olması onun ilgili ulamın temsil değerinin en yüksek olmasına neden olmuştur.

Bu durumu aydınlatmak için Rosch’un (1973), kuramını test ettiği örneğine tekrar dönülmesi gerekmektedir. “Her sabah kuşlar penceremin önünde cıvı cıvı öterler” cümlesinde kuşların yerine bu türün öntürü *serçe* getirilebilirken KUŞ ulamında yer alan bir *hindi* getirilememekteydi. Şimdi, dilde hiç KUŞ kavramına yönelik *kuş* sözcüğü olmadığı ve diğer kuş türlerine dair göndergelerin aynı hiyerarşi altında sıralandığı bir koşul düşünülün. KUŞ kavramına dair göndergenin farkındalığı dil konuşurlarında olmadığından bir gösterim olmamış, yani dile-içkin durumda sözcüğü de olmamış olacaktır. Bu ulama dahil olan *serçe*, *güvercin*, *ardıç kuşu*, *penguen* ve *hindi* sözcüklerinden ilgili ulamı kullanım esnasında temsil edebilecek sözcük hangisi olabilirdi? Bir *hindi* veya *penguen* mi? İşte var olmayan bir üst-düzey ulamın sözcüksel bir karşılığı olmadığından ilgili sınıfın temsili, o sınıfın en iyi temsilcisiyle sağlanabilmektedir. *etük*’ün kavramsal anlamlarına dahil edilemeyen “ayakkabı” örtük anlamı, onun ihtiyaç anında ilgili ulamın en iyi şekilde temsilcisi olabilmesi şeklinde sonuçlanan dilsel bir süreçle ilgilidir.

Bileği geçen, koncu olan *etük* “çizme” sözcüğünün, anlamı bu şekilde sınırlandırılmış özelliklere sahip olmasına rağmen, nasıl “ayakkabı” gönderimine sahip olduğu, yani bileği geçmeyen, koncu olmayan diğer türlerin bir üst ulamında dizimlenip kullanılabilirdiği, ulamın en iyi bilinen türü olmasıyla açıklanabilmektedir. Bu durumun nedenselliğini tespit etmek için tek başına Anlambilimsel Özellik yaklaşımı yeterli olmamış, tamamlayıcı olarak Öntür Kuramı’na başvurulması gerekmiştir. Anlambilimsel Özellik ile Öntür Kuramı gibi iki anlamsal yaklaşım bir sözcükbirimin anlamlarını ortaya koymada tek bir yöntemden daha fazla sonuç alınmasını ve hatta açmaz durumların izah edilmesini sağlayan anahtarlar sunabilmektedir.

O hâlde her iki yaklaşımın entegrasyonu kuram ve uygulamasının en acil görevi olmalıdır. Lipka, bu konuda Hullen/Schulze’de (1988), *Understanding the Lexicon* başlığı altında sözlük ve sözcük anlambilim konulu konferansta altı çizilen en önemli konu olduğunu aktarmaktadır. Bununla birlikte konferansın diğer konusu bu bölümün *Dil ve Gerçeklik* başlığıyla ilgilidir. Bir sözlükte ve sözcük anlambilimde öncelenmesi gereken dile-içkin bir yaklaşım mıdır, yoksa dil-dışı dünyadaki göndergelerle mi ilişkilendirilmelidir sorunu detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Varılan sonuç tıpkı Özellik Anlabilimi ve Öntür Anlabilimi arasında olduğu gibi uzlaşmacı bir alternatif yönündedir (Lipka, 1992: 118). Geleneksel yapısalcı yaklaşımın “ya hep ya hiç” tavrı kırılmış, anlamın ortaya koyulabilmesi için disiplinler arası hatta kuramlar arası bir alternatif görüş önerilmiştir. Yalınlayan yaklaşımların yalnızca, bir yönü, durumu veya olguyu yakalaması, ancak anlam adına diğer yönlerin hâlâ açıklanmamış olarak kalması gerçekliğini değiştirmemektedir.

2.3.5. Bölümünün Çalışma Adına “İz Düşümü”: Artzamanlı Ölçekte Dil ve Gerçeklik

Bu bölüm *Dil ve Gerçeklik* başlığı altında açıklanan tüm dilsel olguların, artzamanlı bir çalışma alanı için ölçeğinin daraltılarak özetlendiği bir bölüm olarak değerlendirilebilir.

İlgili dilsel olguların uygulama alanlarının artzamanlı bir çalışma alanı için değerinin açıklanması, çalışma alanının kapsamı ve sınırlılıklarının belirlenebilmesi adına gereklidir.

Sözcük anlambilimde, sözcüklerin anlamının tespiti için uygulanabilecek Anlambilimsel Özellik ve Öntürsel Özellik uygulamaları için, dil ve gerçeklik sınırları hakkında iki farklı yaklaşımın sonuçları olduğu söylenebilir. İlk yaklaşım, dil-dışı dünya ile ilgili olan göndergeyi öncelemektedir. Yani anlamın, dilsel göstergelerin dil-dışı dünyada atıfta bulunduğu nesnelere üzerinden, gösterimsel ilkelere bağlı bir şekilde belirlenebileceğini savunmaktadır. İkincisi ise, ilk yaklaşımın dilsel gösterge ile dil-dışı gönderge arasındaki ilişkiyi esas alan yönteminin anlamlandırmaya (*signification*) dahil edilemeyeceğini, bunun yalnızca adlandırma (*designation*) olduğunu belirtmektedir. Bu yaklaşım ise anlamın, yukarıdaki nesne ve nesne ilişkilerini önceleyen yaklaşımın aksine dile-içkin, kullanımsal yani bağlamsal koşullar ve dizisel ilişkiler sayesinde tespit edilebileceğini savunmaktadır. Yani dil-dışı dünyadaki nesnelere ve onların dil düzlemindeki gösterimlerini öncelemek ile dile-içkin kullanımlar ve dizisel ilişkileri öncelemek iki temel yaklaşımın merkezlerinde yer alan temel farklılıklarıdır.

Anlambilimsel Özellik'in kullanımı dışlayan yönü, yaklaşımın eleştirilmesine neden olmuştur. Bu yaklaşımın dil-dışı dünyadaki nesnelere özelliklerini öncelemesi, diğer yaklaşımın savunucuları tarafından, "ansiklopedik bilgi" üretmeleri konusunda eleştirilmelerinin temel argümanıdır. Yani köpeklerin kızıakta kullanılması bu köpeklerle ilgili bilinen ansiklopedik bir bilgiyken, KÖPEK'in anlamının bir parçası değildir. Bu durum ise sözlükte hangi bilgilerin temsil edilip hangilerinin edilmemesi gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bu ve benzeri eleştiriler yaklaşıma bir güncelleme yapılmasını gerekli kılmıştır. Lipka (1985), Sprengel'in (1980) çalışmasındaki psikodilbilimsel yaklaşımları İngilizce için uyarlamış ve önerdiği yeni yaklaşım olan Çıkarımsal Özellik'le, Anlambilimsel Özellik yaklaşımına yedi kurallı bir güncelleme getirmiştir.

İlgili güncellemenin çıkarımsal özellikleri sözcükbirimin çağrışımsal anlamını yani aslında kullanım koşullarını önelemektedir. Güncelleme ile ilişkisel adlar için ayrı, yönsel adlar için ayrı bir testle sözcüklerin incelenebileceğini ortaya koymuş, bununla birlikte aktarım özelliği ile de metasemik süreçlerin yakalanmasını kolaylaştırmayı hedeflemiştir. Ulam sınırlarını öntürsel çekirdeğe bağlı bir düzenleme ile kademeli hâle getiren Öntürsel Özellik yaklaşımı, fiziksel, somut nesnelere açıklanması için kullanılabilir bir yaklaşım olmakla beraber, soyut kavramlar için yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle Çıkarımsal Özellik yaklaşımının sözcüklerin çağrışımsal özelliklerini yakalayabilmesi durumu Öntürsel Özellik yaklaşımı için geçerli değildir.

Görüldüğü üzere yaklaşımların yetersizliklerini her yaklaşıma güncelleme getirerek çözmek de anlamı ortaya koyabilmek için tam olarak yeterli olmamaktadır. Bu nedenle iki yaklaşımı ‘birbirini tamamlayan bir yaklaşım’ olarak değerlendirmek daha doğru bir yöntem sayılabilir. Anlambilimsel Özellikler’in ve kullanımı önceleyen bağlamsal unsurların bir noktaya kadar açıklayabildikleri anlamsal süreci daha öteye taşıyabilmek için Öntürsel Özellik yaklaşımına başvurmak gerekmektedir. Yani anlam adına iki yaklaşımın entegrasyonu; “ya hep ya hiç” şeklindeki diğer yaklaşımı dışlayan, yani yalınlayan bir yöntemden daha faydalı olacaktır. Böylelikle Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında uzlaşmacı bir alternatif yaklaşım anlam adına diğer türlü olandan daha fazla sonuç alacaktır.

Dil-dışı dünya ile dile-içkin süreçlerin hangisinin tercih edilmesi gerekliliği sorununa tamamlayıcı olarak bakılmasını zorunlu kılan durumun artzaman ölçekli çalışma ve daha da özel bir şekilde ifade edilmesi gerekirse Eski Türk dili çalışma alanındaki değeri daha farklıdır. Daha açık bir ifadeyle söylenilecek olursa yukarıda sayılan iki yaklaşımdan hangisinin öncelenmesi gerektiği bu çalışmanın birincil sorunu değildir. Çünkü bu çalışma alanı için geçerli olan dil-dışı dünya, araştırmacının bugünkü dünyasından daha farklıdır. Dile-içkin süreçlerin kapsamlı bir şekilde takip edilebilmesi içinse eldeki

verilerin tek yönlü olduğunun altı çizilmelidir. Bu tek yönlülük, verilerin sağlandığı *ortam* (*medium*) konusundadır, çünkü elde yalnızca yazılı metinlerin olduğu bir derlem söz konusudur. Eski Türk dili derlemindeki metinler, bugünkü konuşma dilinin sunduğu düzenlilik gibi birtakım imkânları sunamaz. Yani bir yaklaşımla sınırlandırılabilir ve daha net sonuçlar alınmasını sağlayacak konuşura dair dilsel algoritma bu derlem alanı için aynı düzenlilikte takip edilemeyecektir. Bu da anlamın dile-içkin yöntemlerle istenirse bile tam anlamıyla ortaya konulamamasına neden olacaktır. Yöntemin eşzamanlı ölçekte bile tek başına anlamı ortaya koymak konusunda yetersiz kaldığı düşünüldüğünde, durumun Eski Türk dili adına daha çetrefilli olduğu söylenebilir. Dil-dışı dünya bilgisi için de bugünün gerçeklikleri ile tam anlamıyla örtüşmeyen bir gerçeklik durumu söz konusudur. Bu nedenle sözlükte temsil edilmesi düşünülecek dilsel bilgi ve ansiklopedik bilgi arasında bir tercih süreci de söz konusu değildir. Çünkü dil-dışı dünyaya ait nesnelere veya gönderge sınıflarına dair bilgi, bugünün dünyasında olduğu kadar net değildir. Dil konuşurunun ki bu yalnızca yazılı metinler adına olduğu düşünülen bir “konuşur”dur, dil-dışı dünya bilgisi, kavram bilgisi, dünya algısını bütüncül bir şekilde haiz olmak, ilgili alan araştırmacısı için söz konusu değildir.

Çalışmanın örneğine bu konuda başvurulacak olursa *etük* “çizme”nin kavramsal özelliklerini haiz olamayan araştırmacı bunu metin temelli bağlamlarda takip etmeye çalışmaktadır. Her metinden ayrı ayrı elde edilen nesne bilgisi bir bütünün parçaları olan yapboz parçası gibi düşünülebilir. Bunlar birleştirilmek istendiğinde ise zaten kutu içerisinde mevcut olmayan, yani eksik parçalarla oluşturulmaya çalışılmış yapboza benzer bir kavramsal bilgi süreci söz konusu olacaktır. Ya da dile-içkin bir süreç için düşünülecek olursa dizisel ilişkili olduğu diğer ayakkabı türlerinin takibinin yapıldığı farklı kullanımlar üzerinden *etük* “çizme”nin anlamını belirli kılmak durumu da tam olarak söz konusu değildir. Çünkü tarihî metinlerden oluşan derlem, bu bilgiyi içermeyi esas alarak “oluşturulmamış” yazılı bağlamlardır. Bugünkü dilin incelenmesiyle kıyaslandığında,

çalışma alanı için temel sorun, kavramsal bilginin mi yoksa dile-içkin bilginin mi temsil değerinin yüksek olduğuna dair bir durum değildir.

Dilsel algoritmayı yakalayabilmek, düzenlilik içinde yakalanan bu bilgiyi sunmak bugünün dilini arştırmakla kıyaslanamayacak bir durum sergilemektedir. Çalışma alanına dair değıştirilemeyen bu sınırlılıklarla olumsuz bir tablo çizilmiş olabilir. Ancak bu sınırlılıklar gözde büyütülmemelidir. Eşşüremli çalışmada yapılan sözcük anlambilimsel yaklaşımların eksiklikleri ve bu eksikliklerin giderilmesi adına yalınlayan değil, tamamlayan yaklaşımların belirlenmesi gerektiği düşünöldüğünde artzamanlı bir ölçek konusunda da benzer bir ilkeyle hareket edilebilir. Yani hem Çıkarımsal Özellikler hem de Öntürsel Özellikler sınırlı bir düzenliliğin arzı için kullanılabilir. Dile-içkin yaklaşımın, anlamın kullanımda meydana geldiği, bağlam önceleyen yönü, belirlenecek yöntem için önem arz etmektedir. Yani eldeki tek ortam (*medium*) türü olan yazılı metinler incelikle işlenmelidir. Bu incelik, konuşma dilini hâiz olmayan araştırmacı için kapsamı ifade etmektedir. İlgili kapsam dönemsel bir kapsamdan ziyade yazınsal metinlerin kapsamıdır. Dönemin geniş tutulmaması anlamsal yönlerin incelikli sunulmasını kolaylaştıracaktır. Bu şekilde getirilen sınırlama ile artzamanlı dönemde bir eşzamanlılık olgusunu yakalayabilmek hedeflenmektedir. Yani artzamanlı dönem sınırlandırıldığında belirli bir dönemi belirgin kılmak, anlamsal olguyu en baştan başlayıp bugüne getirmekten daha işlevsel olacaktır. Bu durumda derlemin geniş bir yelpaze sunması önemlidir. Derlem konusunun incelikli araştırılması için yapılması gereken ikincil hamle ise sözvarlığı konusundadır. Belirlenecek yöntemin derlem malzemelerine uygulanabilmesi için sözvarlığının “yaygın çekirdek (*common core*)” denilen merkezî bölümünden seçilmesi gerekmektedir. Yani günlük dile dair, yaygın olarak karşılaşılan sözcükler metinlerde daha fazla karşılaşılan, kullanımsal farklılıkların diğerlerine oranla daha kolay tespit edilebildiği sözcüklerdir. Örnekleme sunulan sözcükbirimler bu sebeple seçilmiştir. Böylelikle sınırlandırılmış bir dönemde, geniş bir derlemde daha fazla

malzeme ile karşılaşılmış, kullanımsal farklılıklarının tespit edilebilmesi için daha uygun bir zemin elde edilmiştir.

Kavramsal bilginin erişimi için yalnızca derlem öncelemek yeterli olmayacaktır. Dil-dışı dünyaya dair kavramsal bilgiyi sağlayabilmek adına erişilebilecek disiplinler arası çalışmalarla yöntemi desteklemek gerekmektedir. Bu farkındalıkla, kavramsal bilgiyi ilk aşamadakine göre daha net bir şekilde haiz olabilen araştırmacı, metinlerde geçen anlamsal nüansların farkına daha kolay varabilmektedir.

Bu konuda çalışmanın *oğlan* örneğine başvurmak gerekmektedir: *oğlan* sözcükbiriminin artzamanlı süreçte yakalanan kullanımsal farklılıkları yani bir bakıma onun çokanlamlılığını oluşturan sözlüksel birimleri “evlat”, “çocuk” ve “erkek köle”dir. Sözcüde gücül olarak takip edilen yani kullanım ve dizimlendiği ve/veya dizisel ilişkili olduğu sözcüklerin etkisiyle ortaya çıkan diğer anlamları “erkek çocuk”, “bebek”, “genç erkek”; “erkek hizmetçi” ve “gulâm”dır. “gulâm” konusunda, bugünkü Türk dili konuşurunun dil-dışı dünyasında var olmayan bir kavram olduğu için tarihî dönemden bu döneme, tıpkı iki farklı eşzamanlı dilde olduğu gibi, bir sözlüksel boşluk söz konusudur. Bunu gidermek için ilgili sözcükbirimin açıklama yöntemiyle anlatılması gerekmektedir: *oğlan* “sarayda hükümdarın ve ilerigelenlerin hizmetinde olan meslek kolu üyesi”. Böyle bir açıklama yapabilmek adına bugünün dil-dışı dünyasında var olmayan gösterimin kavram bilgisine erişmek gerekmektedir. Yani *gulâmlık* sisteminin ilgili dönemdeki Türk devletlerinde işleyişi ile kavramsal bilgileri hâiz olan araştırmacı bağlamdaki anlamsal farklılıkları daha rahat takip edebilecektir. *oğlan* maddesi örnekte ayrıntılı bir şekilde sunulmuştur. Bu bölüm içerisinde kavramsal bilgi olmadan sadece metin odaklı yani dile-içkin bir şekilde elde edilen veriler ve bir de kavramsal bilgiye ulaşıldıktan sonra saptanan anlamsal nüansların karşılaştırılması, durumu daha net bir şekilde ortaya koyabilir.

Kutadgu Bilig’de Hükümdar’ın hemen kapısının önünde bekleyen bir *oğlan*’ın görevlendirilişinin takip edildiği beyit: 574 *turup çıktı hâcib kapuğka tegip / bir oğlan yügürtti tilin söz idip* 575 *bu oğlan yügürdi tegürdi sözi / tonın keçti turdı sewinçin özi* (2008: 180) “Hacib kalkıp çıktı, kapıya gelip bir *oğlan*’ı haberi göndermek için koşturdu. Bu *oğlan* koştu, (Ay Toldı’ya) haberi ulaştırdı. Ay Toldı sevinçle kalktı, giyindi”. Bu beyitte geçen *oğlan* sözcükbiriminin görevi konusunda net bir bilgi olmamakla beraber, aynı dönemin sözlüğü olan DLT’de *oğlan*, karşılığında bir doru at verilerek alınan bir “erkek köle” olarak takip edilmektedir (2017: 16). Burada bahsi geçen bağlamdan da hareketle *oğlan*’ın sadece bir “genç erkek”e gönderimi olmadığı, bir “erkek köle”ye gönderimi olduğu düşünülebilecektir. Ancak köle pazarından satın alınmış bir ERKEK KÖLE ile Hükümdârın hemen kapısının önünde bekleyen, ona ve devletin sırlarına bu kadar yakın olabilen bir ERKEK KÖLE’nin aynı olabilmesi, en azından bugünkü dünyanın algısıyla bile mümkün gözükmemektedir. Sarayda, yani bugün için devletin yönetim erkânının yanında görevli bir meslek kolu üyesi düşünülmesi mantıklıdır. Araştırmacı bu durumda ilgili kavramsal bilgiyi araştırmalı ve bir “köle pazarından alınmış erkek köle” olan *oğlan* ile diğer *oğlan*’ın farkını ortaya koymalıdır.

Bu durumda kavramsal bilginin elde edilebileceği diğer disiplinlere başvurmak gerekmektedir. Genç (2002), *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*’nda *oğlan*’ı Karahanlı Devleti’nin askerî teşkilatı içerisinde “saray muhafızları” başlığı altında değerlendirmektedir ve “hükümdardan başka öteki devlet ilerigelenlerinin de şahıslarına ait gulâmlarının olduğu malûmdur. Nitekim Yusuf Has Hâcib’in; hâciblerin ve kapucubaşı’nın emrinde *oğlan*’ların (*gulâm*) bulunduğu dair kayıtları”ndan bahsetmektedir. Aynı zamanda *oğlan* yani diğer bir deyişle *gulâm* sisteminin Karahanlılarda mevcut olduğunu, ancak başlangıcının tam olarak tespit edilemediğini de aktarmaktadır (Genç: 2002: 197). Göksu (2008), *Türkiye Selçuklularında Ordu* adlı çalışmasında Karahanlı Devleti’nden itibaren var olduğu tespit edilen “saray

muhafızları”nın Büyük Selçuklu, Gazneli ve diğer müslüman Türk Devletlerinde sistemli bir şekilde devam ettiğini ve görevlerinin hükümdarı korumak olduğunu aktarmaktadır. Büyük Selçuklu’da saraya alınan gulâmlar, yaklaşık 4000 kişiden oluşur, 3000’i ordu kumandanlarının, 1000’i ise ki bunlara “gulâmân-ı has” denir, sultanın emrindedir. Bu grubun içinden seçilen 200 kişi ise sultanın muhafaza ve hizmet işlerini görmektedir. Bu 200 kişilik sultanın özel gulâmları saray içinde eğitilmektedir. Bununla birlikte Selçuklu ordusundaki kumandanların ve ilerigelenlerin de özel gulâmları vardır. Bu gulâmlar, yaşları küçükse gulâmhânelere alınmakta, eğer yaşı ilerlemişse serbest bırakılabilmektedir. Humphreys (1987), *Dictionary of the Middle Ages*’te yazdığı “The Mamluks” maddesinde Osmanlı padişahlarının da tıpkı selefleri gibi bu sistemi devam ettirdiklerini aktarmaktadır: “Balkanlar ve Anadolu’daki Hıristiyan tebaaların çocukları arasından düzenli asker toplama (*levy*) uygulaması başlattılar. Bu çocuk vergisi (*levy*) yani devşirme kabaca 1400’den 1700’e kadar sürdü” (1987: 69a). Vryyonis, “Selçuklu Gulâmları ve Osmanlı Devşirmeleri” yazısında sistemin uzun yıllar ayakta kalmasını “köle arzı”na bağlamaktadır. Selçuklu’daki gulâm sisteminin Osmanlı Yeniçeri *iç-oğlanı* sistemi olduğunu aktarmaktadır (Vryyonis, 2001: 95).

Şimdi bu kavramsal bilgiler ışığında yukarıdaki beyitte takip edilen *oğlan* için bir “erkek köle” denilmesi yeterli midir? Sadece bağlam/kullanım önceleyen dile-içkin bir yöntemin belirlenmesi özellikle bu artzamanlı ölçekte birtakım eksik yönleri kalmış anlamsal çıkarımlar sunacaktır. Araştırmacı, kavramsal bilginin devreye girmesi ile bu *oğlan*’la ilgili, bir saray muhafızı olduğu, devşirme sistemiyle saraya getirilip eğitildiği, hükümdarın emrindeki bir muhafızsa eğer, özellikle seçilmiş olduğu ve böylelikle diğer muhafızlardan ayrılan yönlerinin olması gerektiği gibi anlamsal yönlerini haiz olabilecektir.

Araştırmacı kavramsal bilgiye ulaşması gerekliliğini yine metin sayesinde sezebilecektir. Döneme, kültüre ve tarihsel sürece bir noktaya kadar hâkim olabilen alan araştırmacısı,

mantıksal gerektirim ilkelerine bağıl olarak bağlamda olağan dışı durumlara dair birtakım sezgiler duyar. Sözcükbirimin kullanılışı, sıralanışı, bulunduğu bağlam dolayısıyla sezdiği olağan dışılık, onun, sözcükbirimle ilgili kavramsal bilgiye ulaşma dürtüsüyle devam edecektir. Bu nedenle derlem malzemeleri çok dikkatli bir şekilde irdelenmelidir. Bunun örneği için yine *oğlan* maddesine başvurulması gerekmektedir. *oğlan*, AOY’de, Toktamış Han Yarlığı’nda “prens” olarak takip edilmektedir (Özyetgin, 1996: 135). Öncelikle birincil derlem malzemesi olan bu bağlamın özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir. Devletler arası yazışma metinlerini içeren bu bağlam, kurmaca değildir ve bu bakımdan da bir noktaya kadar gerçek dünya bilgisini sunmaktadır. Yani tarihsel olgular ve kişiler gerçektir ve devlet yöneticilerine, uluslararası diplomasi ilkeleri gereğince saygın bir dil kullanımı ile yine bir devlet yöneticisi ve/veya danışmanları tarafından yazılan metinlerdir. Bununla birlikte ortam, doğrudan okunmak için yazılmış bir metindir. Tıpkı Orhun Yazıtları’nda olduğu gibi amaçlardan biri karşıdaki muhataba seslenmektir. Bu nedenle devletler arası yazışma metni ya da yazıtlarda olduğu gibi söylev metnini okuyan kişilerin, veya bir bakıma dinleyen kişilerin önem sıralarına göre dizimlenmeleri olağandır. Bugün için de açılış konuşmasındaki yetkili kimselerin ismen sıralanışları düşünüldüğünde, sıradüzen ilişkisine bağıl bir dizimleniş takip edilmesine benzetilebilir. Ancak bu fermanda sıradüzensel dizimlenişin akışına uygun olmayan bir durum söz konusudur. Bu konuda ayrıntılı bağlam sunumu için çalışmanın örnekleme başvurulabilir. Durumdan bahsetmek gerekirse dizin ve tercüme bölümlerinde “prens” olarak tanıklanan bu *oğlanlar*’ın, yarlık yani yöneticinin fermanında, Bek Bolat ve Hoca M’DYN başkanlığında olması ve onların adından sonra sıralanması dikkat çekicidir. Bu yarlıklarda unvan olarak bir “han evladı”, “tahtın vârisi” olan prens, bir beyden sonra nasıl sıralanabilir? Araştırmacı sezdiği bu olağan dışılığın üzerine gitmelidir. Yine disiplinler arası çalışmalara başvurarak ilgili kavramsal bilgiye ulaşmalıdır.

Özkaya “Sovyetler Birliği’nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar” adlı çalışmasında yarlıkların kimlere verilebileceğini anlattığı bölümde “sağ ve sol kol oğlanlarına” da verildiği belirtirken oğlan’a, *oğlan* için önem arz eden bir not düşmüştür: “Altın Ordu’da han çocukları olup tahta çıkma hakkına sahip olmayanlara “oğlan” adı verilirdi. Bunlar hanların cariye ve odalıklarından doğan çocuklarıydı. Ülke içinde özellikle önemli askerî görevlere tayin edilirdi” (Özkaya, 1990: 512). Tahta çıkma hakkı olmayan, annesi bir “kadın köle”, babası ise hükümdar olan *oğlanlar*, yani bir çeşit “prensler”, yarlıkta beylerden sonra bu nedenle sıralanmış olmalıdır. Bu konuda pek çok kez taht mücadelesi vermiş ve hepsinde de Emir Timur’a sığınıp, taht konusunda onun askerî desteğini görmüş olan Toktamış’ın unvanının *oğlan* olması da dikkati çeker. Bu durum ise esas derlem malzemelerinde olmasa bile diğer dönemlerin derlem malzemelerine ikincil olarak başvurmayı gerekli kılar. Toktamış ile ilgili kayıtlara Emir Timur’un hayatını konu alan ve ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra Şerafeddin Ali Yezdî tarafından kaleme alınan *Zafernâme*’den ulaşılmıştır. Farsça yazılan bu methiyenin dönem Türkçesine tercümesinde Toktamış’ın henüz bir “han” olamadığı dönemdeki Emir Timur ile münasebetlerinin anlatıldığı kısımda *Toktamış Oğlan* olarak takip edilmektedir: *çün Toktamış Oğlan sipāhını ārāste kıilup alan muḳābelesiḡa kirgeç bolḡan sipāhı hezīmet kııldı* (Oral, 1986: 49).

Bağlamların dikkatli ve incelikle takibi dil araştırmacısına aslında pek çok ipucu sunmaktadır. Sezilen olağan dışılığın üzerine gitmek bilimsel bir çalışma için öncül ve olağan bir reaksiyondur. Bununla birlikte başvurulması gereken çok fazla kaynak ve ilgili pek çok disiplinin olması ile bunları araştırmak ve anlamlandırmanın yine çok fazla vakit alması gibi bir gerçeklik de söz konusudur. Bu konuda tamamen Eski Türk dili alanını ilgilendiren bir sınırlılık durumu mevcuttur. Ancak bu sınırlılık şimdiye kadar sıralananlar içerisinde giderilmesi en mümkün olan bir eksiklikten ileri gelmektedir. Kullanımsal farklılıkların tespiti adına Eski Türk dili derlemine incelikle taraması gereken

araştırmacının en çok vaktini alan bulguları birleştirmek, ilgili kılmak değil; derlem malzemelerini elle işletilen bir şekilde taramak durumunda kalmasıdır. Bu ilkelerle yapılacak çalışmanın öncül şartı, incelenmiş tarihî metinlerin tarama yapılabilecek ortak bir havuza aktarılması ve böylelikle dijital tarama sistemine uygun hâle getirilmesidir.

Buraya kadar alan için sayılan sınırlılıklar, belirli noktalara kadar aşılabilecek olan sınırlılıklardır. Ancak eşzamanlı bir çalışmaya göre aşılamayacak bir sınırlılık durumu söz konusudur. Eşzamanlı bir ölçekte, kullanımsal temelli yaklaşımda anadil konuşurlarının iç-gözlemine dair, yukarıda Labov'un (1973, 1978) *kupa, fincan, kâse* vb. kap terimlerinin gönderimsel değerlerini tespit etmek için deneklere uyguladığı test gibi testlere başvurulabilmektedir. Bu durum konuşuru mevcut olmayan tarihî dönem için söz konusu olamayacak bir yöntemdir. Bu sınırlılık aşılabilir bir sınırlılık olmakla beraber, çalışma alanı adına bu eksiklik tarihî dönemdeki bulguları destekleyici ikincil testler geliştirmeyi gerekli kılmaktadır. Sözcükbirimin sözlüksel birimleri için derlemden tanıklar sunulduktan ve bazı durumlarda anadil konuşurunun (dönem için yazarının), dil-dışı dünyasına dair kavramsal bilgilere erişilmeye çalışıldıktan sonra ilgili sözcükbiriminin eşdizimlendiği ve belki de sözcük-yapımı sürecine dahil edilebilecek birleşimsel (*compositional*) birliktelikleri de derlemde geçtiği takdirde sunulabilir. İster bileşik (*compound*) isterse karmaşık sözcükler (*complex*) olsun, tersten gidildiğinde, birleşimsel bir anlama sahip olan yenisözcük (*neologism*), sözcük-yapımı sürecine dahil olan unsurların ya da parçalarının anlamı konusunda anahtar noktalar sunabilecektir. Bu da araştırmacı için sözcük-yapımı süreçlerinin, bu oluşumların sisteminin, kuramsal bilgisinin öğrenilmesini ve test adına kullanılabilmesini gerekli kılmaktadır.

En nihayetinde artzamanlı bir ölçekte ne kadar kavramsal bilgiye veya kullanımsal farklılıklara ulaşılsa ve hatta yöntem için ikincil testler geliştirilse bile, ilgili kavramsal bilgiyi deneyimleyemeyen bir araştırmacı, konuşma dilinin kullanımsal imkânlarına erişemeyen ve iç-gözlem tekniğinden yoksun olan bu yöntem, anlam adına hâlâ

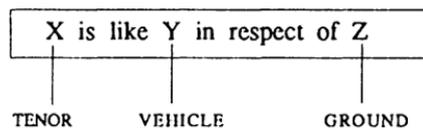
açıklanmamış noktaların kalabileceği gerçekliğini değiştirmeyecektir. Ancak bu yöntemin hiç uygulanmaması anlam adına daha fazlası açıklanmamış noktalar bırakılmasına neden olacağı için uygulanması gerekmektedir.

2.4. Anlambilimsel Aktarım Süreçleri ve Ulamlama

Anlambilimsel aktarım süreçleri yani metafor ve metonimi; sözcük anlambilim ve biçimbilimin ortak konularındandır. Dilin, bu iki boyutunu kesiştiren kısım kurumsallaşmış yenisözcük ve yeni anlam türetim süreçleridir. Sözcük-yapımı, yenisözcük türetiminin ekle yapılan sürecinin adıyla, anlam aktarımı yani metafor ve metonimi yoluyla yeni anlam türetimi, sürecinin eksiz türetim ulamının altında sıralanabilecek bir alt-türüdür.

Anlam aktarımı, en basit şekilde, kavramların benzerlik gibi ilişkilerine bağlı olarak metafor ve kavramların yakınlık ilişkisine bağlı olarak da metonimi olmak üzere iki türdür. Lipka bu konuda dile-içkin yapısalcı yaklaşımın aşılması ve bu olguların göndermelerini ve dil-dışı dünyayı içermesi gerekliliğini savunmaktadır (Lipka, 1992: 122).

Leech, *A Linguistic Guide to English Poetry* adlı çalışmasında her türlü anlam aktarımı için şu şekilde formül oluşturmaktadır: “F, L ile şu veya bu şekilde ilişkilirse, F’nin figüratif anlamı L’nin gerçek anlamının yerini alabilir” Bununla birlikte metaforla ilgili şu formülü de vermektedir (Leech, 1969: 149, 151):

İlgili terimlerin kısaca açıklanabilmesi adına Cruse’un (2006) *A Glossary of Semantics and Pragmatics* çalışmasına bakıldığında *tenor*, *vehicle* ve *ground* metaforla ilgili

geleneksel terimlerdir. Bir metafor yapısının unsurlarına atıfta bulunmaktadır. “bu adam bir faredir” denildiğinde fare sözcüğü bir araç (*vehicle*); adam ise bir tenor, benzetildiği yönler, benzerlikler ise zemin (*ground*)’dir (Cruse, 2006: 78).

Lipka’ya göre anlambilimsel aktarımlar ile sözcük-yapımı arasında üç tür benzerlik vardır. Sözlüğü genişletmek için her iki araç da işlektir (*productivity*), kabul edilebilirlik dereceleri mevcuttur ve kurumsallık veya sözlükselleşme (*lexicalization*) olasılığı ile karakterize edilmektedirler (Lipka, 1992: 122-123). Leech ve Lipka sözlükselleşme yani sözcüğün kurumsallaşması özelliği bakımından aynı fikirde değillerdir. Leech, ilk iki özelliğin sözcük-yapımı ve anlambilimsel aktarımlar için ortak olduğunu bildirmektedir. Kurumsallaşma yani sözlükselleşme için kesin bir görüş belirtmese de aslında sözlük kurallarının “anlamsal açık uçluluğu”nu vurgulayarak bir bakıma ilgili metasemik süreçlerin sözlükselleşmelerinin, sözcük-yapımı süreçleri kadar net olmadığını belirtmektedir (Leech, 1981: 204). Lipka “anlamsal açık uçluluk” fikrini kabul eder ve pragmatist (edimsel, kullanımsal) bir bakış açısı nedeniyle kuralların her açıdan sınırsız olduğunu bildirmektedir (Lipka, 1992: 122). Yani bu şu demektir, anlamın kullanımla belirgin hâle geldiği düşünüldüğünde her türlü yenisözcük veya yeni anlam türetim süreçleri açık uçludur, bağlama bağlıdır, bu nedenle değişkendir. Bu sebeple metasemi ve sözcük-yapımı süreçlerinin ortak özelliklerine, yeni anlamın veya yenisözcüğün kurumsallaşması olan sözlükselleşmeyi dahil etmek gerekmektedir.

Anlambilimsel aktarım süreçleri dil-dışı gerçekliğe ikili bir ulamlama dayatmaktadır. Bunu açıklamak dile-içkin süreçleri yalınlayan yapısalcılığı aşar ve göndermeleri önceleyen, bilişsel modelleri içeren disiplinler arası bir yaklaşımla izah edilebilir. Bilişsel Dilbilim’in ortaya çıkmasından önce, Leisi (1985), *Praxis der Englischen Semantik* adlı çalışmasında dillerin aynı dünyayı farklı biçimlerde bölümlediğini, farklı nesne sınıfları arasında sınırlar çizerek vurgulamıştır. Yani her dilin kendi konuşuru ve dil-dışı dünyası arasındaki uzlaşımı, türetimi ve ulamlaması özgündür ve bu dünya gerçekliklerini

algılayış ve yeniden düzenleyiş ilkelerinin tespitiyle ortaya koyulabilmektedir. Leisi'nin vurguladığı şey: “Die Kategorien der Dinge, Vorgänge, Eigenschaften etc. ... [werden] erst durch die Sprache geschaffen" yani kategorilerin yalnızca dil aracılığıyla ortaya çıkması durumudur (Leisi, 1985: 13). Bu, dilin üretim sürecinde gerçekleşen metafor ve metonimi gibi anlamsal aktarımların, yeni ulamların inşa edildiği bir sistem demektir.

Ulamlama sistemi, metafor ve metonimi süreçlerinin her ikisinde de basit bir şekilde gerçekleşen bir sistem değildir. Bununla birlikte anlambilimsel aktarım süreçleri doğal dillerde hem eşzamanlı hem de artzamanlı olarak takip edilebilmektedir. Lipka (1988), “A Rose is a Rose is a Rose: On Simple and Dual Categorization in Natural Languages” yazısında bu konuda “ikili ulamlama (*dual categorization*)” terimini önermektedir. Bir sözcüğün kavramsal anlamının aksine, figüratif bir kullanımının dil-dışı gerçekliği ulamlanması konusunda ikinci bir yol olduğunu iddia etmektedir.

Alanın en etkili çalışması sayılan *Metaphors We Live By* adlı kitapta Lakoff ve Johnson metaforlar ve metonimlerin nedensiz olmadığını, bunun yerine deneyimlerin kavramsallaştırıldığı tutarlı sistemler oluşturduklarını iddia ederler (Lakoff ve Johnson, 1980: 41). İlgili çalışmanın Türkiye Türkçesine aktarımını sağlayan Gökhan Yavuz DEMİR'in hazırladığı “Çevirenin Önsözü” bölümünde çalışma için aktardıkları yorumlanarak yeniden sunulacak olursa, yaklaşımlarının temelinde yatan fikirler, yapısalcıların dile-içkin süreçleri önceleyen, yalnızca sözcüklere indirgedikleri yaklaşımlarına taban tabana zıttır. Yani yapısalcı yaklaşıma göre, hatta geleneksel metafor fikrine göre, metafor sözcüklere özgü dilsel bir olgudur. Kullanım alanı sanatsal ve retorik alanlardır. Metafor karşılaştırılan iki ‘şey (*entity*)’ arasındaki benzerliğe dayanmaktadır. Metafor sözcüklerin düşünülmüş ve yetenek gerektiren kullanımüdür. Konuşma edimi metaforsuz da gerçekleştirilebilir. Bu yüzden iletişimin ve gündelik dilin unsuru değildir. Ancak Lakoff ve Johnson, bilişsel dilbilim yaklaşımlarıyla geleneksel olana taban tabana zıt bir görüş geliştirmişlerdir. Bu durumda metafor sözcüklerin değil, kavramların

özelliğidir. Yani yapısalcı yaklaşımın sözcük önceleyen dile-içkin yaklaşımıyla en temelde çelişmektedir. Bu görüşe göre metafor, dil-dışı dünyanın zihin için iz düşün sayılan kavramlarla ilgili bir olgusudur. Metafor, salt sanatsal bir kaygı gütmekten ziyade kavramların anlamlandırılması için zihin tarafından işletilen bir süreçtir. Yani dil-dışı dünyada var olan bir kavramın, bilinen ve bir şekilde ilişkili olunan kavramlarla anlamlandırılıp ulamlanmasını sağlayan zihinsel bir işletim sistemidir. Geleneksel yaklaşımın benzerlik tabanlı metafor fikrinin aksine metafor çoğunlukla benzerliğe dayanmamaktadır. Yani aralarındaki ilişki yalnızca benzerlik ilişkisi değildir. Zihnin bir süreci olduğu için insan bunu uğraşarak yapmak durumunda değildir, nasıl konuşma edimini kolaylıkla yapıyorsa, bu edimin sistemlerinden olan metaforu da zorlanmadan kullanabilecektir. Metafor, konuşma figürü olarak, yani yalnızca dilsel dekorasyon için figüratif bir amaçla değil, insanî düşüncenin yani zihnin tabiatına uygun bir şekilde iletişimsel amaçlarla yapılandırılmaktadır (Lakoff ve Johson, 2022: 13-14).

Lipka, gestaltist bir yaklaşımla ele aldığı metaforu kültüre özgü bilişsel modellerle ilişkili tutmuştur. Ona göre bu işlek sürecin incelenmesi dinamik, disiplinler arası bir anlambilim teorisiyle açıklanabilmektedir (Lipka, 1992: 124-125). Önceki bölümde yalnız dile-içkin bir yöntemi benimsemenin eksiklikleri üzerinde durmuş, Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambiliminin iş bölümü ilkesiyle entegrasyonunu savunduğu yaklaşımını açıklamıştı. Bu fikre koşut olarak bu bölümde de metaforlar için uygulanabilecek anlambilimsel yaklaşımın, yalınlayan değil bütünleyici bir yaklaşım olması gerektiğini savunmaktadır. Lipka, daha çok sözcük metaforları dediği, ve çalışma alanının bu sözlükleleşmiş metaforları kapsadığını ve çalışmasında bu konuda faydalandığı iki temel kaynağın Dirven (1985) “Metaphor as a Basic Means for Extending the Lexicon” adlı yazısı ve

Tournier (1985) *Introduction descriptive à la lexicog n tique de l'anglais contemporain* adlı çalışması olduğunu bildirmektedir (Lipka, 1992: 124)⁶.

Lipka'nın (1992) metaforların "bir karşılaştırma" veya "bir benzerlik" durumlarını değil; tam olarak "ontrsel bir sahne" sunduğu fikri Lakoff ve Johnson (1980; 2022) ile aynı fikirde olduğunu göstermektedir. Yani ontrsel bir sahneleme olan metafor, ontr kuramının temelinde yatan fikirden otr, kültürel bir olgudur. Bu kültürel dizilim dilin doğasında olan, zihnin yaratmakta zorlanmadığı yani bilinçsiz bir Şekilde oluşturduğu metafor süreçlerini aktarmaktadır. Sahneleme ile kastedilen ise kültür yoluyla oluşturulan ve aktarılan bu süreçlerin deneyim tabanlı olmasına dairdir. İki çalışmanın birbirinden ayrıldıkları, daha doğrusu alan daraltmak amacıyla ayrılmak durumunda oldukları yn ise bir çalışmanın sadece sözcük metaforlarını ve bunların kurumsallaşma süreçlerini incelemesidir. Yani Lipka'nın (1992), kurumsallaşmış yani szlkselleşmiş metaforlar olan sözcük metaforlarını öncelemesi çalışma alanının daraltılması gereken ölçeğiyle ilgilidir. Yapısalcıların metaforu sözcük düzeyine indirgeğiği yaklaşımlarıyla karıştırılmamalıdır. Çünkü Lipka (1992), metaforu, tıpkı Lakoff ve Johnson gibi deneyim tabanlı ontrsel bir sahneleme olarak yorumlamaktadır.

Buraya kadar genel bir çıkarım yapılacak olursa anlam aktarımı ve sözcük-yapımı konusundaki benzerlikten yola çıkılarak, sözlük düzeyinde yani kurumsallaşan bir metafor varsa buna sözcük metaforu denir. Anlambilimsel aktarım süreci olan metafor, bir üslup metaforu veya konuşma metaforu değil, sözcük metaforuysa süreç sistematiklik arz etmiş yani kurumsallaşmıştır. Bu durumda bahsedilen süreç, dil-dışı dünyaya dair deneyimlerin kavramların ulamlarını yeniden düzenlemesi ve ilgili sürecin sistematik bir görünüm sergilemesiyle kurumsallaşmasıdır. Bu çalışmanın sözcüklerin anlambilimsel açıdan incelenmesi esnasında ilgilendiği metafor türü sözcük metaforudur. Bu konu,

⁶ Tournier'nin bu alışması, Lipka'nın okanlamlılık için de başvurduğu başat kaynaklardandır.

sözcüklerin birden fazla kavramsal anlamının olduğu çokanlamlılık durumu için başat bir konudur. İlerleyen bölümlerde çokanlamlılık açıklanırken sözcüğün biçimsel bir değişikliğe uğramadan yeni anlamına erişme süreçlerinde metafor ve metonimi olguları üzerinden gösterim temelli bir model sunulacaktır.

Sözcük metaforlarının, üslup metaforlarının benzersiz örnekleri olarak görülemeyeceği konusundaki ilk açıklamalardan biri Harald Weinrich'e (1958) aittir. "Münze und Wort (Para ve Sözcük)" makalesinin erişilebilir güncel formatından bahsedilecek olursa, ortaya koyduğu *imge alanı (Bildfeld)* terimi, metafor konusunda öncül bir yaklaşım olması hasebiyle önemlidir. Ona göre metaforlar izole olgular değildir. Aksine, belirli kavramsal ve sözlüksel alanlara, dizilere bağlı yapılandırılışları söz konusudur (Weinrich, 1976: 283) (Akt. Lipka, 1992: 125). İmge alanı ile anlatılmak istenen, metaforik süreçlerin sistematikliğidir. Her seferinde yeniden oluşturulmayıp belirli imgelere dair birtakım alanlara veya dizilere sahip bir metodunun olması ve bu nedenle de sözcüklere has değil, dilin ve dil ediminin gerçekleştiği zihnin ürünü olması meselesidir. Bu da aslında Lipka'nın (1992) da belirttiği gibi sürecin işlekliliği hasebiyle sözcük-yapımı sürecine benzetilebilmektedir. Yani sözcük-yapımı kurallarının her sözcükte yeniden oluşturulmayan, sistemli kuralları gibi metaforların da imge alanları vardır ve bu kurallar dizisi ile sözcüklere uygulanmaktadır.

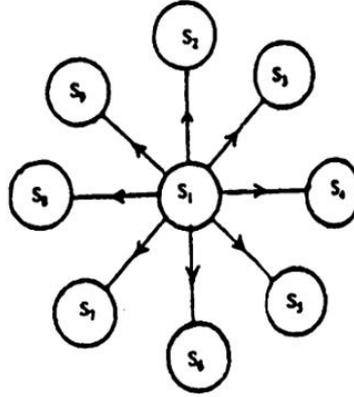
Metaforların sahnenin görselleştirildiği nokta olduğunu belirten Lipka (1992) bu konuda pek çok örnek vermektedir. Aralarından en iyi örnek bombardıman böceğidir (*bombardier beetle*). Küçük böcek tehlike anında vücudunu bir top gibi kullanıp tehlikeye karşı nişan alır ve sıvı püskürtür. Bu görüntü eğer belgeselde görülmüşse onun bu hâlinin kimyasal silahların kullanıldığı bombardıman uçağına benzediği anlaşılacaktır. Ancak bununla da sınırlı değildir, bu sıvılar büyük bir gürültüyle patlamaktadır. Yani tek bir anlamsal özellik aktarımı değil, çok karmaşık bir çoğulluğun sahnelenmesi durumu söz konusudur (Lipka, 1992: 126). Bu durum Lakoff ve Johson'ın metaforun sadece bir

benzerlik olmadığı iddialarına da örnek teşkil etmektedir. Bombardıman böceğinin tehlike anında gerçekleştirdiği saldırı ile bombardıman uçağının savaş anında gerçekleştirdiği saldırı arasında benzerlik değil, örtüşen bir haritalama sistemi mevcuttur. Buna sadece benzerlik demek, zihnin bu aktarım süreci için eksiklik arz etmektedir.

Özellikle hayvan metaforları kültüre özgüdür. İngilizcede *deve*, boyun eğme ve dayanıklılığın sembolü olurken Fransızcada ona kötülük atfedilmektedir. İngilizcede *domuz*'un özelliklerinden bir "egoizm"ken Fransızcada böyle bir şey takip edilmemektedir. Tournier (1985) Hindistan'da kutsal hayvan olan *inek*'in Fransa'da gaddarlık hasebiyle *polis*'leri anlatmak için kullanıldığını belirtmektedir (Lipka, 1992: 126). Bu durum yalnızca kavram metaforlarında değil, sözcük metaforları düzeyinde de takip edilmektedir. Örneğin Araplarda "deve tabanının arkasında toplanan deri" anlamındaki *el-huff*, "ayakkabı" yeni anlamı için metaforik bir haritalama sağlamaktadır. Türklerde ise ikinci kez evlenen kadının beraberinde getirdiği çocuğa *taygeldi* denilmektedir. İlgili sözcükbirim hem anlamsal hem de yapısal anlamda dış-merkezlidir. Bu bileşikte anlamı bileşiğin içinde olmayan metaforik bir süreç söz konusudur. Bileşikler ve metaforik süreçleri konusuna çalışmanın sözcük-yapımının anlatıldığı bölümünde tekrar dönecektir.

Metafor ve metonimi arasına tam bir sınır çizilemeyen durumlara dikkati çeken Tournier'nin (1985) örneği de anlamsal açıdan dış-merkezli bir bileşiktir. Bu iki aktarımsal sürecin çok sık birleştiğini belirtmektedir. Bu konuda örneği *egghead* "yumurtakafa"dır. Öncelikle bir "kel"e gösterimi olan sözcüğün kel kafa kubbesi ile yumurta arasındaki haritalanmasının metaforik bir haritalanma olduğunu, ancak bu *egghead* sözcüğündeki "kafa"nın gösterimde bulunulan kişinin tamamına dair bir referans olması hasebiyle metonimik bir sürecin de söz konusu olduğunu belirtmektedir (Lipka, 1992: 127).

Bu noktada Tournier (1985), anlambilimsel aktarımın “radyal kayma (*mutation par rayonnement*)” ve “zincir kayma (*mutation par enchaînement*)” olmak üzere iki farklı şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir. Radyal kaymada anlamsal aktarımın yönü merkezden çevreye doğru gerçekleşmektedir. Bu türü *head* sözcüğünün çok anlamlılığı üzerinden şu şekilde şemalaştırmaktadır (Lipka, 1992: 128):

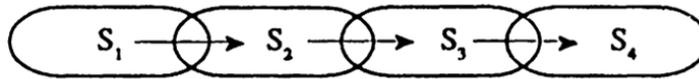
S1: “insan vücudunun üst kısmı” olan *head*; S2: “akıl merkezi” olan *head*; S3: “*it costs him his head*”deki⁷ *head*”; S4: “yazı turadaki resimli kısım” olan *head*; S5: “tırnağın ucunun kıvrımlı kısmı” olan *head*; S6: “likörün üstündeki köpük kısım” olan *head*; S7: “sayfanın başı” olan *head*; S8: “kaynama noktası” olan *head*; S9: “ev sahibinin oturduğu masanın diğer ucu” olan *head*. Dikkat edilirse merkezde olan ilk anlamdır ve bütün anlamlar merkeze eşit uzaklıkta olacak şekilde yalnızca ilk anlamın üzerinden yeni anlamını kazanmaktadır. Yani hepsinin yeni anlamı için referans noktası olan ilk anlamdır.

Radyal kayma türüne örnekleme yer alan *ağaç* maddesi örnek verilebilir. Sözcükbirimin çokanlamlılığına dair anlambilimsel aktarımların hepsi “ağaç” sözlüksel birimi merkez olmak üzere çevreye doğru gerçekleşmiştir. Yani bütün haritalanmalar için “ağaç” sözlüksel biriminin merkez olduğu radyal kayma tipi bir aktarım söz konusudur. “odun”,

⁷ “kellesine mâl oldu”

“tahta”, “kereste”, “ahşap”, “direk”, “sopa”, “penis” yeni anlamları; “bitki ile ilgisi olan” “ağaç” sözlüksel birimine sahip *ağaç*’ın aynı kavram alanında referans olması ve böylelikle metonimik bir haritalanmayı gerçekleştirmesi ile sahip olunmuştur. Yani “ağaçtan yapılmış olan” parçalar için bütün olan “ağaç”ın referans noktası olması durumudur. *yığaç*’ın “uzunluk birimi” sözlüksel birimine erişiminde ise bir yolun yani mesafenin alınabileceği sürenin, yolun ölçülebilmesi için mesafeye ad olduğu deneyim tabanlı bir sahneleme etkindir. Burdaki anlambilimsel aktarım metaforik bir haritalamadır. Bu da yine sözcükbirimin “bitki ile ilgisi olan” ulamının alan matrisinde gerçekleşmektedir. Sözcükbirimin “ağaç” sözlüksel biriminin anlambirimciklerinde gücül bir şekilde bulunabilecek “orman” sözlüksel birimi veya *yığaç*’ın kökü olan *’*nın “orman” sözlüksel biriminin daha önceden bu çokanlamlılık için metaforik bir haritalama sağladığı düşünülebilir.

İkinci tip olan zincir kaymada bir anlam veya anlambirimcik olan S1, S2’nin oluşumuna, o da S3’ün oluşumuna yol açmaktadır. Bunu da aşağıdaki gibi şemalaştırmaktadır (Lipka: 1992: 128):

Zincir kayma türüne örneklemede bulunan *oğlan* maddesi örnek verilebilir. S1: “evlat” olan *oğlan*; S2: “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi yani çocuk” olan *oğlan*; S3: “erkek köle” olan *oğlan*; S4 “gulâm” olan *oğlan*. Yani S1; S2 anlamı için; S2, S3 anlamı için, S3 de S4 anlamı için referans olmuştur. Bu şekilde her anlamın yeni anlama aktarım için referans olduğu anlam aktarımlarına zincir kayma denilmektedir.

Bununla birlikte çokanlamlılaştırmış bir sözcükte metafor ve metonimi süreçleri birlikte yaşanabilmektedir. Lipka bu konuda Tournier’nin (1985) “çay (*tea*)” sözcüğünün

anlamaları veya anlambirinciklerinin gelişimine ilişkin analizini aktarmaktadır (Lipka, 1992: 129):

ÇAY

A. *çay*'la ilgili olan anlam

B. *çay*'la ilgili olmayan anlam

1. bitki, çalı
2. kurutulmuş, kıyılmış çalı yaprakları
3. yaprakların demlenmesiyle yapılan içecek
4. diğer bitkilerin yaprakları ile yap.
5. bitkilerden yapılmamış içecek
6. çay içeren öğünler 'high tea'
(beş çayı için *high tea* gibi)

1. “(canlı) bitki, çalı” olan *çay*'dan, 2. “kurutulmuş, kıyılmış çalı yaprakları” olan *çay*'a geçiş ve bu 2. anlamdan, 3. “yaprakların demlenmesiyle yapılan içecek” olan *çay*'a geçiş anlambilimsel kayma veya aktarım denilen sürecin klasik metonimi olarak kabul edilen türüdür. 3. *çay*'dan, 4. “diğer bitkilerin yapraklarıyla yapılan” *çay*'a geçiş ve 4.'den, 5. “bitkilerden yapılmamış” ve başka ‘şey’lerin suyu mesela “et suyu” için kullanılan *beaf tea* gibi içecek olan” *çay*'a geçiş ise metaforik çokanlamlılığa örnekleridir. 3. anlam olan “çay çalısının yapraklarının kurutulup, kıyılması sonucu elde edilen *çay*'ın demlenmesi ile elde edilen içecek olan *çay*'ın öğün saati olan” 6. *çay* anlamı için de metaforik çokanlamlılığa denilmektedir.

çay'ın anlam aktarımı ile çokanlamlılığa şemasında “A. *çay*'la ilgili olan anlam” ve “B. *çay*'la ilgili olmayan anlam” şeklinde iki farklı ulamaştırma dikkati çekmektedir. Bu ulamlama çalışmanın çokanlamlılık konusunda yönteminin belirlenmesindeki çıkış noktalarındandır. Yani ilgili çokanlamlılığın takibi için bu şekilde “... olan” ve “... olmayan” şeklinde bir tasnif yapmak öncül bir hamledir. Bu ayrım için belirleyici olan ise ilgili sözcükbirimin ilk kavramsal anlamıdır. İlerleyen bölümde çokanlamlılık anlatılırken bu tasnif yöntemi detaylandırılacaktır. Çokanlamlılık konusuna geçmeden

önce metaforik ve metonimik haritalama, bunun için gerekli olan referans noktası gibi kavramlardan da kısaca bahsetmek gerekmektedir.

Lakoff ve Johnson'ın (2022) Kavramsal Metafor Kuramı (*Conceptual Metaphor Theory*), aktarımsal süreci; bir kavramsal alandan diğer kavramsal alana haritalandırma (*mapping*) olarak tanımlamaktadır. Aktarımın sağlandığı anlam için kaynak alan (*source domain*) ve aktarımın gerçekleşeceği alan için hedef alan (*target domain*) denilmektedir.

Şenödeyici, *Azerbaycan Türkçesinde Bitki Adlandırmalarında Metaforlar: Dilbilimsel ve Göstergebilimsel Bir Analiz* adlı Doktora Tez çalışmasında kaynak alan ve hedef alan arasındaki ilişki sonucunda oluşan haritalamanın metafor olduğunu; bu haritalama sayesinde meydana gelen metaforun, dış-dünyada yer alan nesne veya varlıkla (*entity*) ilgili sözcüğün arasında emsal bir ilişki kurduğunu belirtmektedir (Şenödeyici 2021: 62).

Lakoff ve Johnson (2022), metoniminin de metaforda olduğu gibi bir 'şey'i başka bir 'şey'e atıfta bulunmak için kullanılan bir süreç olduğunu ifade etmektedir. Ancak ilgili süreçler birbirinden farklı türdedir. Metafor en temelde ilkece bir şeyi diğerine göre tasavvur etme tarzıyken metonimi bir şey için referans noktası sunan bir sisteme sahiptir. Yani bu süreç bir şeyi ilgili olan diğer şey yerine kullanma imkânı sağlamaktadır. Bütün yerine parça metonimisinde, ki buna sinekdote denmektedir, bütünün yerine referans noktası sağlayan birçok parça kullanılmaktadır. Hangi parçanın bütünü anlatacağını belirlemede bütünün anlatılmak istenen hangi özelliğine odaklanılacağı önemlidir. Örneğin birinin zeki olduğu vurgulanmak isteniyorsa muhtemelen ondan bahsederken *kafa* veya *beyin* parçası kullanılacaktır. (Lakoff ve Johnson, 2022: 77).

Metonimi için ilgili alıntılar Aka'nın (2022), *Metafor ve Metonimi Kuramına göre Eski Türk Yazıtlarında Kavram Alanı İlişkileri* adlı Doktora Tez çalışmasından yapılmıştır. Langacker (1993), metonimi için referans noktasının (*reference point*) zihinsel erişim için çıkış noktası olduğunu belirtmektedir. Yani referansta bulunulan varlık için zihinsel

erişimi sağlayan bu dilsel olgunun referans noktası olduğunu belirtmektedir. Langacker, “Reference-point constructions” yazısında metonimiyi zihinsel erişim olgusuyla açıkladığı için metoniminin kapsamı genişlemiştir (bk. Aka, 2022: 28). Croft (1993) “The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies” adlı, Langacker ile aynı sayıda çıkan yazısında, metoniminin aynı alan matrisi içerisindeki “alan vurgulama (*domain highlighting*)” süreci olduğunu belirtmektedir. Yani ikincil alan, birincil alan için kullanıldığında buna alan vurgulama denmektedir. Derginin adı, dergi yönetiminin yerine kullanıldığında aynı alan matrisinde yer alan sözcüklerin vurgulama hasebiyle birbirlerinin yerine kullanılması durumundan bahsedilmektedir (bk. Aka, 2022: 19). Kövecses ve Radden (1998), “Metonymy: Developing a cognitive linguistic view” yazılarında, metonimi aynı etki alanı veya idealize edilmiş bilişsel model (ICM) içindeki varlıkların, başka bir kavrama erişimin sağlandığı bilişsel bir süreç olarak tanımlamaktadır (bk. Aka, 2022: 38-39). Bu durumda metaforla metonimi arasındaki temel farklılığın aynı kavramsal alan içerisinde olmak sınıırıyla belirlenebileceği söylenebilir. Dirven (1993), metonimi bir sözcüğün bitişik olduğu diğer alanlara genişlemesi olarak tanımlamaktadır. Yani tecrübe alanının tek bir alan matrisi biçimindeki bitişikliği sözcüğün diğer alanlara sirayet etmesini sağlamaktadır (Aka, 2022: 39-40).

Tıpkı metaforunda olduğu gibi bu kavramsal bitişiklik durumu da insan zihninin bir yorumu yani tecrübe temelli oluşuyla ilgilidir. Ancak iki süreci birbirinden ayıran en temel sınır, haritalanmanın yapıldığı kavramsal alanlar konusundadır. Metoniminin aynı kavramsal alan, bitişik alan matrisleri arasında referans noktası ile gerçekleşen süreçken; metafor, adına kaynak alan denilen bir kavramsal alandan, hedef alan denilen diğer kavramsal alana gerçekleşen zihinsel süreçtir.

Tournier’nin (1985) *çay* örneği üzerinden bir sözcükte metafor ve metonimi gibi aktarımsal süreçlerin aynı anda görülebildiği ve çokanlılaşma konusunda sözcüğün kendi

içerisindeki yani sözlüksel birimleri arasındaki ulamlamanın nasıl yapılması gerektiğinin aktarıldığı bölümde, çokanlamlılık konusunda bu konunun detaylı bir şekilde açıklanacağı bildirilmiştir. Bir sonraki bölüm olan *Çokanlamlılık ve Eşadlılık*'ta bu konu üzerinde durulacak ve daha sonraki bölümde de çalışmanın örnekleme için bu yöntemin nasıl kullanıldığı izah edilmeye çalışılacaktır.

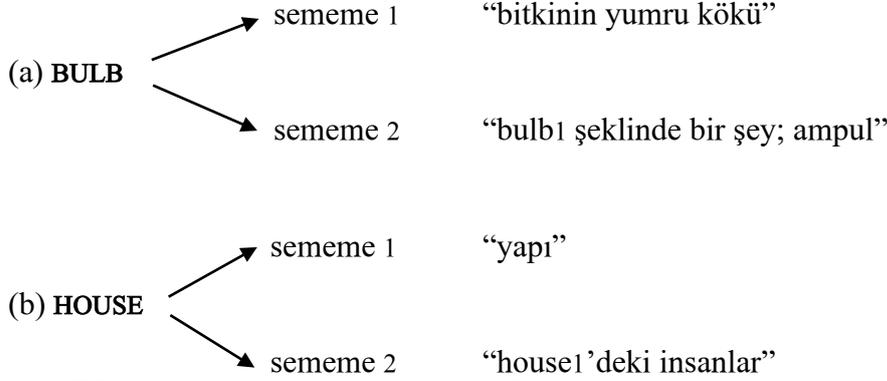
2.4.1. Çokanlamlılık ve Eşadlılık

Sözlüğün iç-yapısı yani sözlüksel öğelerin yapısı ve sözcük-yapımı süreçlerinin açıklanacağı bölüme geçmeden önce sözcüklerin birliği (*unity*) konusu ele alınmalıdır. Bu konu, belirli bir örnekte, çeşitli anlamlara sahip bir sözlüksel ögeye (*lexical item*) yani bir çokanlamlılık (*polysemy*) durumuna mı, yoksa biçimsel olarak özdeş olup da anlamsal olarak aralarında bir bağ bulunmayan bir eşadlı (*homonym*) birkaç sözcükbirime mi sahip olduğuyula ilgilidir.

Lipka, bu konuda 'uzlaşma (*convention*)'yı tanıtmadan önce Rudzka-Ostyn'den (1985) yapısalcılarının görsel imgeleri yasaklayan yaklaşımlarındansa, bilişsel bir bakış açısının çeşitli temsilleri içeren, kültürel ilişkilerin öncelendiği metafor ve metonimik süreçlerin sonucu olan çokanlamlılığın anlaşılabilmesi için yeni ve daha eksiksiz perspektifler sunacağı fikrini alıntılanmaktadır (Lipka, 1992: 76). Yani çeşitli şemalarla temsilleştirilmiş çokanlamlılık sunumunun durumları izah etmek için daha işlevsel olabileceğini belirtmektedir.

Uzlaşma için belirli sözlü ve yazılı biçime ve belirli sözdizimsel özelliklere (özellikle belirli sözcük sınıfına ait olan) sahip bir sözcüğün tek bir sözcükbirim varsayımından yola çıkılmaktadır. Sözcükbirimin olası farklı anlamları Hansen vd. (1985) *Englische Lexikologie Einführung in die Wortbildung und lexikalische Semantik* adlı çalışmada "anlambirimcik demeti (*sememe*)" olarak adlandırılmaktadır. Anlambirimcik demetinin

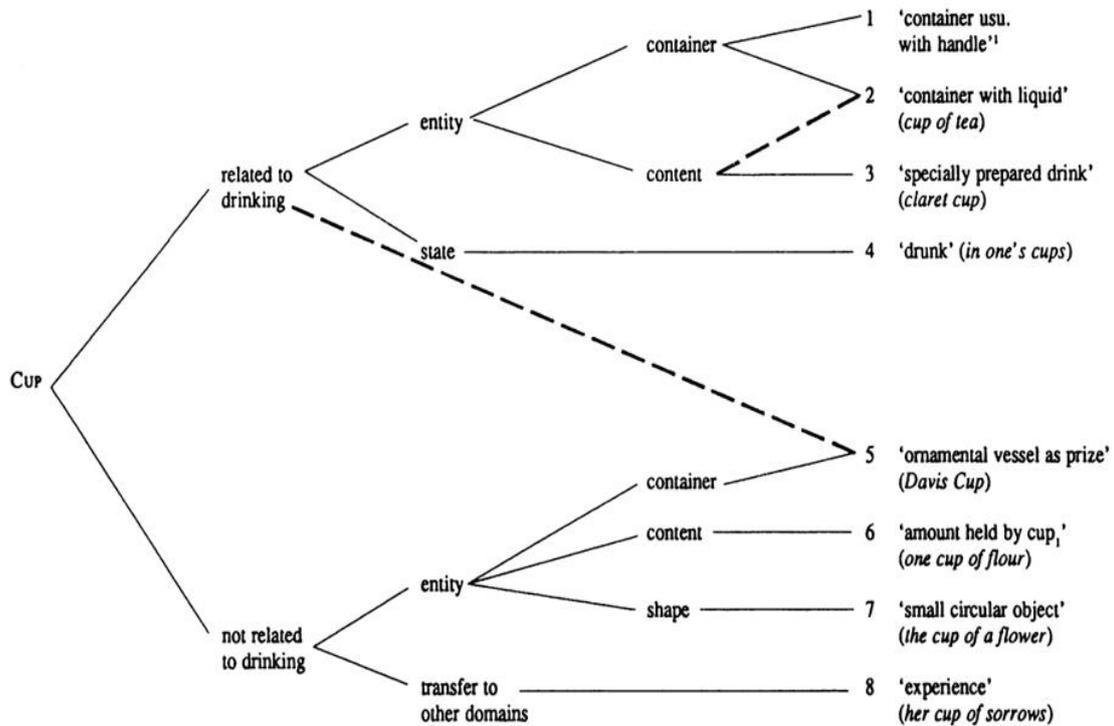
tamamı, belirli bir anlam veya anlamsal bileşenler kompleksinden oluşan sözcükbirimin “anlamı (*sense*)” olarak tanımlanmaktadır. Bu konuda *sememe* terimini şema ile açıklamaktadır (bk. Lipka, 1992: 173):

Şema basit bir şekilde yorumlanacak olursa öncelikle (a) sözcükbirimindeki çokanlamlılığa metafor yoluyla gerçekleşmiştir. “bitki’nin yumru kökü” olan *bulb*, kaynak alandır ve adına hedef alan denilen diğer kavramsal alana anlamsal bir haritalama sağlamaktadır. (b) sözcükbirimindeki çokanlamlılığa metonimi yoluyla gerçekleşmiştir. Bitişik kavramsal alanlarda olan “yapı” anlamındaki *house*; “yapıda yaşayan insanlar”ı anlatmak için referans olmuş ve metonimik bir haritalanma gerçekleşmiştir. Lipka’nın çokanlamlılığın iki yoluna dair iki örneği sunmasındaki maksadı her iki durumda da uygulanabilecek bir yöntem olduğuna dikkati çekmek olsa gerektir. Sememe1 ve sememe2 adlandırılışındaki “1” ve “2”lerin gösterimsel değerleri vardır. Dikkat edilirse sememe2’ler hep sememe1’e göre (*bulb1*, *house1* gibi) yorumlanmış, ikincil anlambirimciklerdir. Yani bu birincil olan anlam ile ona bağlı kazanılan ikincil anlamı ayırt etmek için seçilmiştir. Bu aslında yukarıda Tournier’nin (1985) çokanlamlı *çay* örneğinde yaptığı gibi “çay ile ilgili olan” ve “çay ile ilgili olmayan” şeklindeki tasnifinin üstdilsel gösterimidir. İkisinde de amaç birincil olanı, ikincil olandan ayırt etmek, böylelikle anlambirimcik veya sözlüksel birimleri

ulamlayabilmektir. Lipka (1992), burada yöntemin basit bir şekilde açıklanabilmesi adına daha az karmaşık unsurlar barındıran çokanlamlılık örneklerini seçmiştir.

Lipka, Dirven'in (1985) *cup* örneğini biraz değiştirmiş ve çeşitli sözlüklerdeki birtakım ilgili anlamları da gösterime ilave etmiştir (Lipka, 1992: 77). Daha fazla karmaşık unsur barındıran bu örnek, yöntemin anlaşılabilmesi, daha doğrusu çevirisi yapılırken anlamsal değerini kaybetme ihtimali hasebiyle Türkiye Türkçesine aktarılmadan, olduğu gibi sunulmuştur:

Bu diyagramda CUP sözcükbiriminin çokanlamlılığına dair ulamsal organizasyonu temsil edilmektedir. Dikkat edilirse ilk hâmlle ulamlar arasında en temel farklılığı belirtmek ve anlamsal açıdan ilk ayrılışı temsil edebilmektir. Böylelikle “içeceklerle ilgili olan” ve “içeceklerle ilgili olmayan” şeklinde bir tasnif, çokanlamlılığa ilişkin öğeler arasındaki karşıtlığı ve buna bağlı birbirleriyle oluşturdukları ilişkiyi ortaya koymak konusunda

kolaylık sağlayabilecektir. Bu sistemin çalışmada kullanılmasının temel sebebi sözlüksel ögenin anlamsal birliklerinin ulamlarını tespit edebilmektir.

“İçecekle ilgisi olan” ise “varlık (*entity*)” ve “durum (*state*)” olmak üzere tekrar tasnif edilmektedir. Varlık olan ise daha sonra “saklama kabı (*container*)” ve “içerik (*content*)” olarak tasnif edilmiştir. Çünkü “saklama kabı türü” olan *cup* anlamı; içindeki çay, kahve vb. öğeleri anlatmada referans olup metonimik bir haritalama sağlamıştır. Dikkat edilirse sıralanışın amacı üst sırada olan birincil yani referanstan, bir altında yer alan ise ikincil yani yeni anlama dair sıradüzensel açıdan temsil edebilmektir. Doğrudan “içerik” ulamında yer alan 3. anlam “özel hazırlanmış kokteyl içecek” olan *cup* ise sözcükbirimin ilkanlamı olan “fincan, genellikle kulplu”dan ikinci anlama göre daha fazla farklılık barındırmaktadır. Bu durumda onun konumu birincinin hemen altında olmamalıdır. “Durum (*state*)” ulamında yer alan 4. anlam; “birinin bardağındaki alkollü içecek” olan *cup* ise anlamsal açıdan daha sınırlandırılmış, belirgin hâle gelmiş bir anlamdır. Ama bu dört anlamın ortak noktası yani hepsinin bir üst-düzeyde ortak temsilleri için ilgili anlamları; ilkanlamlarına bağlı “içecekle ilgisi olan”dır. Bu ayrımın yapılması ve bu anlamların sıralanışları çokanlamlılığın yönü ve sırası için önemlidir. Ama aynı zamanda bu anlamlara dair bilgiler sözlüksel girdide temsil edilmek istendiğinde ayrımı sağlayan, belirlenmiş bir üst-kategorinin, inceleme yöntemiyle tanımlaması yapılabilmekte ve sözlüksel birimlerin sırası için de bu temsilden faydalanılabilmektedir.

Çokanlamlılıkla ilgili Lipka’nın uzlaşma modeli çalışmanın bu konudaki yöntemi adına önem arz etmektedir. Bu konu bir sonraki bölümde, yani artzamanlılık açısından çokanlamlılığın hangi sınırlılıklarla incelendiği aktarılıp çalışmanın yöntemi açıklanacaktır.

Çokanlamlılık ve eşadlılık konusuna ve bu konuda ayırım yapabilmek için geliştirilmiş testlere bu başlığın ikinci bölümü sayılabilecek kısımda geniş bir şekilde yer verilecektir.

Ancak bu şemanın bu konuda sağladığı bir noktaya da dikkati çekmek gerekmektedir. Sözcüklerin eşadlılık durumunda en temelde iki türü mevcuttur. Bunlardan ilki en başından beri etimolojik olarak hiçbir şekilde bağdaştırılamayacak sözcüklerin eşyazımları ve/veya eşsesliliği hasebiyle adlandırılan eşadlılık ve ikincisi ise etimolojik olarak ortak bir kökten inkişaf eden, ancak artık aralarında hiçbir bağ kalmayan bir eşadlılıktır. İkinci tip için bu şemaya bağlı yapılması gereken yorum, bu türden eşadlılık ilişkisine sahip sözcükler şemada yapılan ilk tasnifle birbirlerinden ayrılmaya başlamış sözcüklerdir. Yani birbirlerinden en başından ayrılmış anlamlar; zaman içerisinde daha farklı şekilde inkişaf etmişler ve ilk evrede aynı başlık altında toplanabilen anlamlara göre daha fazla farklılık barındıran ve artık birbirleriyle ilişkileri fark edilmeyecek hâle gelmiş sözcükbirimlerdir. Eşadlılık ayırımında kullanılan testlerden biri olan etimolojik ortak kök konusuna ilerleyen aşamada tekrar dönülecektir.

Sözlüksel öğelerin birçok farklı kavramla eşleşebilmesi onun çokanamlı olması ile ilgilidir. Bazı sözcük anlambilim teorileri çokanamlı sözcükleri sözlüksel girdide birden çok anlama sahip olarak ele almaktadır. Bununla birlikte diğer yaklaşıma göre her anlam için yeni bir sözlüksel girdi yazmak gerekmektedir. Nunberg (1978), her bir sözlüksel öge için kullanılabilir anlamın sınırsız olduğunu iddia etmektedir. Nunberg'in burada "kullanım" ile işaret ettiği, anlamın oluştuğu bağlamdır. Aslında Murphy'nin (2002) pragmatik yaklaşımının temelini de bu "kullanım" yani "dil edimi" oluşturmaktadır. Bu noktada Murphy, Nunberg'in çalışmasında çokanamlılık için seçtiği *jazz* örneğini *çay* örneği ile değiştirerek bu olgu için kullanımsal değere işaret etmektedir. Buradaki *çay* örneği Tournier'nin (1985) *çay* örneğinden bir noktada farklılık arz etmektedir. Çünkü Tournier veya Lipka (1992) ilgili örnekleri daha çok sözcükbilim temelinde değerlendirmektedir. Ancak Murphy'de (2002) çokanamlılık için pragmatist bir yaklaşım takip edilmektedir.

Çay; içilebilir bitkisel olarak demlenmiş bir çözeltiye, böyle demlenmek için hazırlanmış yani kuru ve çok küçük parçalara ayrılmış bir bitkiye, ya da bu bitkinin kendisine gönderimde bulunabilir. Buraya kadarki kısım sözlüksel girdide karşılaşılan bir sözcük görünümüdür. Bir de *bir çay istiyorum lütfen*'de olduğu gibi bu çözeltilinin bir fincan büyüklüğündeki bir 'kısmına' gönderimde bulunabilir. Ya da Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyinde bir çay istenildiğinde getirilen çayın '*soğuk çay (iced tea)*' yani sıcak olmayan ve buzlu olan formuna da gönderimde bulunabilir. Ya da içeriğinde *kafein/tein* bulunan formuna gönderimde bulunarak diğer bitki çaylarından karışıklık ilkesi ile ayrılmasını da sağlayabilir: *akşam yemeğinden sonra çay içmem, sadece bitki çayı* gibi. (Murphy, 2003: 18)

Bu durum bir diyalekt sonucu olduğu gibi aslında idiyolekt yani birey dil sonucu da olabilir. Güney Afrika'da *rooibos* çayını sevmeye başlayan biri ülkesine döndüğünde ona '*çay içmek ister misin?*' diye sorulduğunda, karşı taraf muhtemelen *rooibos*'u hiç duymadığı için *rooibos* ile ilgilenirse ve onu içmek istese bile '*teşekkür ederim, çay*'la ilgilenmiyorum' diye cevap verebilir. Ancak bu kişi bu bağlamda *çay* sözcüğü ile *rooibos*'tan bahsedememiş olsa bile, başka bir bağlamda mesela Güney Afrika'da, ondan *çay* olarak bahsedebilir. Yani konuşurun *çay* sözcüğüyle gönderimde bulunmayı amaçladığı kategori, konuşmacının bağlamla ilgili bilgi ve beklentilerine göre değişmektedir (Murphy, 2003: 18). Yani bir sözcüğün bir bağlamdaki anlamı; konuşan ve dinleyen arasındaki bazı örtük müzakerelerin yanı sıra o sözcüğün konvansiyonel kullanılışlarına dair bilginin sonucudur.

Sözcükbirimlerin belirli bir anlam sayısı olmadığı ve bunların tamamen sözlüksel girdilerde açık bir şekilde temsil edilemeyeceğinden sözcükbirimin her kullanımı, o sözcükbirimin olası anlam ilişkileri de dahil olmak üzere pek çok anahtarını sunacaktır.

Bununla birlikte çokanlamlılık fikrine karşı çıkan araştırmacılar da vardır. Ruhl (1989), “anlamsal eksik belirleme (*semantic underspecification*)” yöntemi uygulayarak tüm sözcüklerin tekanlamlı olduğunu savunur. Bununla birlikte çokanlamlı sözcükleri kabul eden, yani aynı sözlüksel girdinin parçası gören bir görüş daha vardır. O da tek bir anlamı kabul eder, o anlamdan başka sözlüksel girdinin diğer anlamlarının sözlüksel kurallar tarafından türetildiğini varsaymaktadır. Bu fikre Murphy, notlar kısmında karşı çıkmaktadır. Murphy’nin çokanlamlılığı, bir sözcüğün farklı bağlamlarda farklı anlamlara sahip olduğunu ifade eder. Yani onun kullanımı önemseyen pragmatist bir yaklaşımı vardır.

Nunberg (1978), sözcüksel anlambilimin aslında “konuşma topluluğunun toplu inançları”nın bilgisi olduğunu bildirmektedir. Yani bu bilgiler, sadece dilsel bilgiler değil; konuşma topluluğunun üyelerinin nasıl iletişim kurduğu ve belirledikleri sözcükler, nesnelere ve durumlar hakkında sahip oldukları inançların tamamıdır. Wierzbicka, “ne sözlük öğelerinin ne de gramer kategorilerinin bir anlamı vardır: yalnızca sözcüklerin anlamı vardır, çünkü yalnızca sözcükler düşünceleri ifade eder.” demektedir (Nunberg, 1978: 164). Bu fikri ile Murphy’nin pragmatik temelli yaklaşımı örtüşür. Çünkü sözcüklerin anlamları kullanımda olur, bağlamsaldır. Bu durumda çokanlamlılık konusunda üç olasılık söz konusudur. (a) Çokanlamlılar aldatmacadır, her sözcüğün tekanlamı vardır. (b) ekanlamlar, temel bir anlamın temsilinden türetilir. (c) hiçbir anlam temel bir anlam değildir, bununla birlikte anlamlar pragmatik bilgi yoluyla türetilir, yani kullanımsaldır, bağlamda oluşurlar.

Murphy, bu konuda öncelikle tekanlamlılığı reddedip ve sözcüklerin çokanlamlılığını kabul etmektedir. Bir anlamın, sözcüğün gösterimindeki koşullar kümesi olduğunu belirtir. Örneğin ‘yeşil’ sözcükbiriminin *yeşil bir asker kıyafeti*’ndeki kullanımıyla, *yeşil greyfurt*’taki kullanımı farklıdır. İkinci kullanım meyvenin olgunlaşmadığını anlatan bir anlamdır ve bu bilgi sözlükte temsil edilebilir bir bilgi değildir. Bu nedenle bazı anlamsal

bilgiler sözlükte temsil edilebilirken, bazı anlamlar sözlüğe temsil edilemez. Bu durumda bir anlam; sözlüksel girdideki anlamın, sözcüğün anlamı hakkında kavramsal alanda eşlendiği bilginin ve bağlamda ortaya çıkan kullanımsal gönderiminin tamamı, toplamıdır (Murphy, 2003: 20). Bu nokta tezin çıkış noktası olmuştur. Çünkü tarihî bir sözlükteki sözlüksel girdi için öncelikle kavram bilgisi ve bağlamda ortaya çıkan anlamlara, yani kullanımların tamamına erişilmeye çalışılmalıdır. Bu kullanımsal anlamların tamamı da sözlükte temsil edilebilecek türden bilgiler olmadığı için sözlüksel girdide temsil yoluyla anlamlar işaretlenmeli, kullanımsal olanlar ise bağlamlarda tanıklanarak ortaya koyulmalıdır.

Çokanlamlılık ve bu anlamsal farklılıkların bağlamda takipleri; ilgili her anlamın sözlüğe temsil edilememesi; bu durumda sözlüksel girdideki anlamların tamamının, sözcüğün anlamı ile ilgili kavramsal alanda eşlendiği bilginin (ansiklopedik bilgi) ve bağlamda ortaya çıkan kullanımsal gönderimlerin toplamının anlam olgusunun tamamı olduğu izah edilmiştir. Artık çokanlamlılık ve eşadlılık arasındaki ayrıma kısaca değinilebilir.

Araştırmalarda çokanlamlı bir sözcüğü, anlamı birbiriyle ilişkisiz olan iki farklı sözcükten, yani eşadlılıktan ayırt etmek için üç tip kriter kullanılmıştır: 1. etimoloji, 2. biçimsel özdeşlik veya farklılık ve 3. yakın anlamsal ilişki.

Lipka (1992), etimoloji maddesi için *flower* “bitkinin parçası” ve *flour* “herhangi bir tahılın ezilmesiyle elde edilen toz” örneklerini vermektedir. Ancak çokanlamlılık ve eşadlılık için etimolojik olarak ortak köke dayanmak ve dayanmamak şeklinde bir argüman geliştirilmesi doğru olsaydı bu iki sözcüğün bugün için eşadlı değil, çokanlamlı etiketlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Çünkü İngilizce *flour* sözcüğü ve *flower* sözcükleri etimolojik olarak özdeştir. Lyons (1977) ise bu konuda port1 “liman” ve port2 “kuvvetlendirilmiş, zenginleştirilmiş şarap”ı örnek vermektedir. Eğer etimoloji eşadlılığı

çok anlamlılıktan ayırt etmeyi sağlayan yeterli bir ölçüt olsaydı bu iki sözcüğün aralarında anlamsal hiçbir ortaklık barındırmamalarına rağmen sırf Latince *portus* ortak köküne dayandıkları için eşadlı değil çok anlamlı bir sözcük etiketine sahip olmaları gerekeceğini belirtmektedir (Lipka, 1992: 136-137). Bir dili konuşan bir kimsenin herhangi bir etimolojik bilgiye sahip olmaması etimolojinin bir ölçüt olamayacağı konusundaki diğer argümandır. Bu durumda etimoloji eşadlılık ve çok anlamlılık arasında ayırım yapmak için işlevsel bir kriter gibi görünmemektedir. Tabii bu durum eşzamanlı bir çalışma adına geçerli olabilecek bir sınırlamadır. Çünkü artzamanlı bir çalışmada bu etimolojik ortak kök testi kullanılabilir.

Diğer kriter dilsel göstergenin biçimsel özdeşliği veya farklılığıdır. Sözlü ve yazılı ortam arasında ayırım yapılarak ve sözcüğün morfolojik ve sözdizimsel yönleri dikkate alınarak uygulanan bir testtir. Hansen vd. (1985), yalnızca iki “işaret”in sözlü ortam, yazılı ortam ve gramer olarak özdeşliği durumunda “vollständige Homonymie” yani “tam eşadlılıktan” söz etmektedir. Yani bu eşsesli (*homophony*) ve eşyazımlı (*homography*) olmak üzere bir ayrıma gitmek demektir (Lipka, 1992: 137). Bu durum bazı araştırmacılara göre dönüşüm (*conversion*) sayılan sistemin sonucunda da yaşanmaktadır. İngilizcede bir sözcüğün ek olmaksızın, ancak düzenlilik arz eden bir işlemeyle sözcük sınıfı değişebilmektedir. Bu durum sıfır-türetim (*zero derivation*) olarak kabul edenler olduğu gibi ilke olarak sözcük-yapımı kurallarından daha farklı bir sistem takip edilmesi hasebiyle sıfır-biçimbirim (*zero-morpheme*) ürünü olmayıp, daha farklı bir işleme evresine sahip dönüşüm (*conversion*) ürünü olarak kabul edenler de vardır. Örnek verilecek olursa ad olan *bottle* “şişe” anlamındayken, eylem olan *bottle* “şişelemek” anlamındadır. İkisi farklı sözcük sınıflarına dahil olduğu için yani bu sözcüklerin biçimsel durumları özdeş olmadığından tam eşadlı sözcükler olarak sayılmaktadırlar. Bu durum sadece eylem ve ad sözcük türlerinde değil ad ve sıfat arasında da geçerlidir. Yani bu ilkeye göre sözlükte (*dictionary*) sıfat olan *güzel* için bir madde yani sözlüksel girdi, ad

olan *güzel* için ayrı bir sözlüksel girdi oluşturulmalıdır. Çünkü ad olan *güzel* aslında içeriğinde *güzel-lik*'i barındırması sebebiyle, bunu barındırmayandan yani sıfat olandan ayrılmaktadır.

Üçüncü kriter olan yakın anlamsal ilişki ise, farklı anlamlara sahip tek bir sözcükbirimde, yani sözlüksel birimlerden oluşan bir ailede karar verilmesi için ihtiyaç duyulan anlamsal örtüşmenin derecesinin ne olduğuyla ilgilidir. Hansen ve diğerleri (1985), “anlambirimler arasında yakın bağlantı” ilkesinden bahseder ve şu iki durumun takibinde de eşadlılık değil çokanlamlılığı tercih ederler: 1. Anlamsal içerme veya altanlamlılık ve 2. anlamsal aktarım süreçleri: metafor ve metonimi. Bu durumda Lipka bu yaklaşımı benimseyerek şöyle bir çokanlamlılık içeren sözlüksel girdi örneği sunmaktadır: MAN sözlüksel girdisinin man1 “insan” (*Ger Mensch*) ve man2 “yetişkin erkek insan” (*Ger Mann*) sözlüksel birimlerini içerdiği söylenebilir.

Bu konuda bir diğer 3 kriterli test de Kastovsky'ye (1982) aittir. *Word-Formation: A Functional View* adlı çalışmasındaki ilk ölçüt: Aynı formun iki anlamı farklı sözlüksel alana aitse, bunlar eşadlı olarak ele alınmalıdır. Bu konuda Fransızcadan seçtiği örnek oldukça çarpıcıdır: *volver*₁ “uçmak”; *volver*₂ “çalmak” (bk. Lipka, 1992: 139). Bu eylemlerin hareket yönlerinin farklılığı ilgili sözcüklerin farklı alanlara ait olduğunu göstermektedir. Eylemlerde, zaman sözcüklerinde ve onların çokanlamlılaşmasında hareket yönü anlamsal açıdan başat kriterlerdendir. Bu sebeple köken olarak özdeşlik durumları olsa da, hatta bir anlam diğer anlama erişimi sağlayacak bir haritalama sağlasa da bunlar artık aynı biçimin farklı sözlüksel alanlara dahil olmuş unsurlarıdır.

İkinci ölçütü ise farklı sözcük-yapım ailelerine üyelik konusundadır. Kastovsky'ye (1982a) göre man1 “insan” sözcüğü, man2 “yetişkin erkek” sözcüğüyle birlikte temsil edilmemelidir. Çünkü bu sözcükler aynı sözcük-yapımı sürecinde işletilen biçimbirimler olmamaktadır: man1, *mankind* “insanlık” şeklinde bir bileşik oluştururken; man2 *manly*

“erkeksi” ve *manhood* “erkeklik”, *unman* “erkek olmayan” şeklinde yeni anlamlar oluşturmaktadır. Yani *unman* denildiğinde şayet “insan olmayan” anlamına erişilemiyorsa ilgili sözcükler zihinde farklı klasördedir ve bu nedenle aynı klasöre yani sözlük için aynı sözlüksel girdiye de dahil edilmemelidir.

Kastovsky'nin son kriteri ise koordinasyon testidir. Bu test dizimsel ilişkilerin testine dair bir testtir. Eğer bir sıfat iki ad için de kullanılabiliyorsa, ancak aynı cümlede tek bir sıfatla ortak bir niteleyici belirlenemiyorsa ilgili sıfatların çokanlamlı değil eşadlı olduğunu kabul etmektedir. **I saw many fair girls and games*'in sözcüsünün *'1ı, yani kabul edilemez olmasının nedeni fair₁ “adil”, fair₂ “açık tenli” anlamları nedeniyledir. Yani ortak bir sıfatla “açık tenli kızlar ve oyunlar” denilememesi nedeniyle sözcükbirimlerin eşadlı olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır (bkz Lipka, 1992: 139).

Bu farklı kriterlerden çıkarılabilecek en temel sonuç köken olarak çıkış noktaları aynı olan sözcükler adına nesnel olarak tanımlanan göndergenin herhangi bir özelliği diğer göndergeye artık bir katkıda, etkileşimde veya temasta bulunamıyorsa, yani artık anlambirimcik demetlerinde ortaklık kalmamışsa bu sözcükler eşadlı olarak kabul edilmelidir. Bu durumda Türkiye Türkçesindeki “organ olan” dil₁ ve “iletişim aracı olan” dil₂ sözcüklerinin eşadlı olarak temsil edilmesi uygun olacaktır. İgili örneği açıklamadan önce deneyimlenen bir durum ile izaha girişmek gerekmektedir. Aktarılabilecek örneğin doğrudan deneyimlenen bir durum olduğunun altı çizilmelidir. Telefonunun “ekranını” kıran bir kimse, o ân bunu arkadaşına haber vermek istediğinde bunu “ekran görüntüsü” olarak ispat etmeye çalışmıştır. Bakıldığında alınan “ekran görüntüsü” (*screen shot* veya kısaltmasıyla *ss*), dijital olan ekrana dair bir paylaşımıdır. Telefonun metası olan ve bazen *cam* sözcükbirimiyle de değişikli kullanılabilen *ekran*'a dair bir kanıt değildir. Burada dikkati çeken şey, zihnin o ân *ekran* klasörüne girip iki *ekran*'ı birbirine eşlemesidir. Zihindeki sistem, klasör sistemi gibi düşünülecek olursa bu iki *ekran* sözcüğüne de aynı klasörden veya dosyadan erişilmektedir. Aralarındaki ilgi ortak anlambirimciklere sahip

olmalarıyla aynı klasörde konumlanmalarını sağlamaktadır. Bu sistemin sözlük temsilindeki durumunu da yine aynı sözlüksel girdide yer almak şeklinde yorumlamak tutarlı olacaktır. Çünkü dilin kuralları, en basit ifadeyle, öznel tarafından konulan kurallar değil, dil konusunda zihnin sistematik işlemlerinin gözlemi ve bunların dökümüyle ilgilidir. O hâlde EKTRAN sözlüksel girdisinin, ekran1 ve ekran2 olmak üzere iki sözlüksel ögesi mevcuttur. ekran1 “televizyon, bilgisayar ve telefon gibi cihazların genellikle metası cam olan gösterimsel ve fiziksel yüzeyi” ve ekran2 “televizyon, bilgisayar ve telefon gibi cihazların dijital gösterim panelleri” olmak üzere aynı sözlüksel girdinin yani EKTRAN’ın çokanlamlılık birlikleri sayılmalıdır. Bu örnekten hareketle şimdi “organ olan” dil1 ve “iletişim aracı” olan dil2 sözcükleri düşünüldüğünde, “kaç dil biliyorsun?” sorusundaki *dil* için zihnin “organ olan” *dil* e dair hiçbir erişim sağlamaması, adına eşadlılık denilen zihinsel sürecin sonucudur. Bu durumun üstdilsel yorumu ise anlambirincik demetlerinde herhangi bir ortaklık barındırmayan ve farklı ulamlamalarla dilsel yaşamlarına devam eden, bu nedenle de farklı sözdizimsel birlikteliklere veya sözcük-yapımı süreçlerine dahil olan iki farklı *dil* sözcükbirimi mevcuttur.

2.4.2. Bölümün Çalışma Adına “İz Düşümü”: Artzamanlı Ölçekte Anlambilimsel Aktarım Süreçleri ve Çokanlamlılık Olgusu

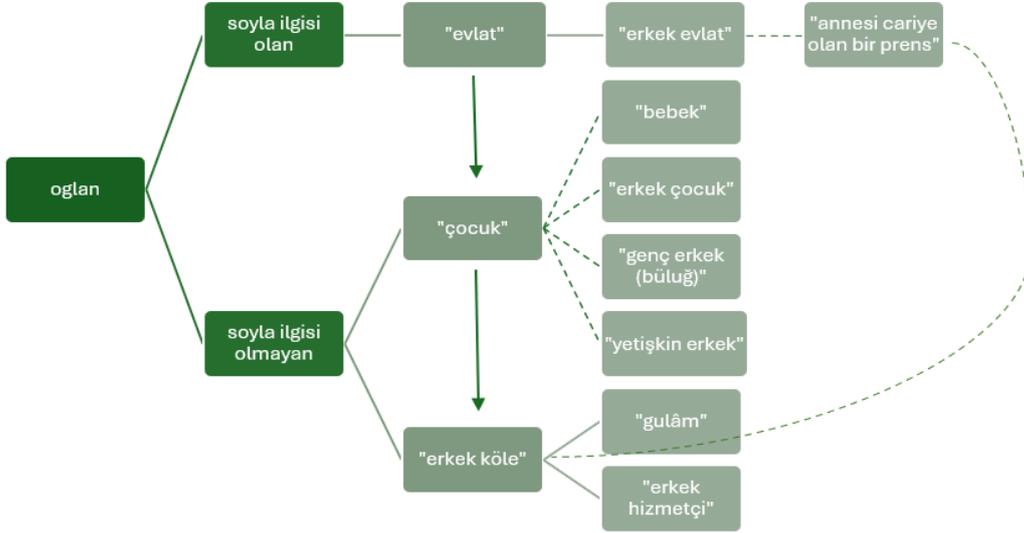
Artzamanlı bir ölçekte anlambilimsel aktarım süreçleri ve çokanlamlılık olgusunun ne anlama geldiği, yani çalışma alanı adına çokanlamlılık olgusunun birtakım sınırlılıklar barındırması hasebiyle, doğrudan kendisinin değil, ilgili olgunun iz düşümünün açıklanması gerekmektedir. Artzamanlı bir ölçekte, bir sözcükbirim adına eşzamanlı bir kesit yakalanması ve bunun gösterimsel temsilinin pek çok zorluk ve bazı durumlarda da çelişki barındırması gibi durumlar yadsınamaz bir gerçekliktir. Öncelikle çalışma adına takip edilmeye çalışılan çokanlamlılık olgusunun bugünkü dilde takip edilebilen çokanlamlılık olgusundaki gibi bir düzenliliği arz etmediği ayırt edilmelidir. Sınırlı bir

dönemde, geniş bir coğrafyaya yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmek, bu konuda tutarlı bir yaklaşım sergilenmesine engel olacaktır. Ancak çalışma esnasında saptanan bulgular, eşsüremlî bir çalışma kadar ispatlanabilir olmasa da çokanlamlılık olgusuna işaret eden ve hiç de azımsanmayacak bir düzenliliğe sahiptir. Bu konuda yakalanan algoritmanın temsil edilirken dil standardının olmadığı, yani anlamsal veya sözcüksel değişkenlerin takip edilmesinin daha muhtemel olduğu bir dönem göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla düzenlilik arz eden ortak ‘kullanım’lardan hareketle takip edilen bir çokanlamlılık durumu söz konusudur. Çokanlamlılık temsilindeki bu sınırlılık ikincil bir gösterimle de giderilmeye çalışılmıştır. Yöntem için öncelik teşkil eden bu çokanlamlılık şeması aktarıldıktan sonra ikincil şemadan da bahsedilecektir.

Önceki başlıkta aktarılan Tournier’nin (1985) *çay* çokanlamlılık gösterimine ve Lipka’nın Dirven’den (1985) ve birtakım sözlüklerden (SOED gibi) eklemelerle geliştirdiği CUP *uzlaşma* şemasına dönülmesi gerekmektedir. Çalışmada, bu yöntemin benimsenmesinin başat sebebi, yöntemin “... olan” ve “... olmayan” testi ile öncül ulamlama imkânı sunan bir sisteme sahip olmasıdır. Bu temsil yöntemiyle anlamlar arası aktarımın başlangıç noktası, bu aktarım üzerinden yeni anlamların sıradüzensel ilişki içerisinde gösterimi ve bu şekilde temsille kısa, net ve çarpıcı farklılıkların ortaya konulabilmesi amaçlanmaktadır. Bağlamın öncelendiği ve tarihî dönemlere göre sıralanarak her dönem için bu bağlamların ayrı ayrı aktarıldığı ilk aşamadaki veriler bir yoğunluk arz etmektedir. Bu yoğunluk temelde iki farklı sebeple takip edilmektedir. Bunlardan ilki çalışma adına bağlamsal tanıklar sunulması nedeniyle söz konusu olan bir yoğunluktur. Diğeri ise ilgili bağlamlarda tespit edilen sözlüksel birimlerin Özellik Anlambilim ve bazen Öntür Anlambilimi yaklaşımı ile temsil edilen çıkarımsal ve ayırt edici özellikleri; bu özellikler üzerinden takip edilen anlamsal nüansların aktarımının neden olduğu yoğunluktur. Bu durum ilk aşamada elde edilen hacimli bölümün tek

seferde gösterimsel olarak aktarılmasını gerekli kılmaktadır. Bu noktada çalışmanın ihtiyacı olan çokanlamlılık temsiline sunulabileceği bir şemadır.

Çokanlamlılık şeması için ilk ayırım, yani sözcükbirimin ilk kavramsal anlamı, onun tarihî bir dönem önceliğiyle sıralandığı bağlamdaki ilk anlamına yöneliktir. Şayet araştırılan sözcükbirim çokanlamlı bir birliğe sahipse, birliğin ilk üyesi onun ilkanlamıdır ve bu kavramsal anlam çokanlamlılık tasnifinde öncül aşamayı belirlemektedir. Çalışmanın örneğine dair *oğlan* sözcükbiriminin çokanlamlılık şeması aşağıda sunulmuştur:

oğlan sözcükbiriminin ilk kavramsal anlamı bir “anne-babanın soyundan gelen” anlamına yönelik “evlat”tır. Bu durum sözcükbirimin daha sonra edindiği kavramsal anlamlarıyla ilgili önemli bir sınırı oluşturmaktadır. Bu nedenle ilk tasnif “soyla ilgisi olan” ve “soyla ilgisi olmayan” şeklinde yapılmalıdır. Lipka’nın önerdiği 7 özellikli, Özellik Anlambilim yaklaşımının bir maddesi de “ilişkisel özellikler”di. Bu özellikler doğrudan ilişkisel adlar denen adlara yönelikti. “evlat” anlamının, evlat [←EBEVEYN] ilişkisel özelliği, sözcükbirimin diğer kavramsal anlamları için geçerli değildir. Bu durumda ilk ayırım bu noktada olmalıdır. Bu [←EBEVEYN] özelliği, *oğlan* sözcükbiriminin “evlat” sözlüksel birimine yönelik, sözcelerde gücül bir şekilde takip edilen ve onunla aynı ulamda yer alan

“erkek evlat” ve “annesi cariye olan prens” örtük anlamlarında da takip edilmektedir. Bu yüzden bağlamlarda tanıklanan yani bu düzlem için sözcüğün ilk kavramsal anlamı doğru belirlendiğinde bu gösterimsel çokanlamlılık, tutarlılık arz edecektir.

oğlan sözcükbiriminin “soyla ilgisi olmayan” ulamında sıradüzensel ilişkide 2. sırada “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi” yani “çocuk” sözlüksel birimi mevcuttur. 1. sırada yer alan “evlat” kavramsal anlamı, aynı alan matrisinde yer alan “çocuk” için referans olarak metonimik bir haritalama ile yeni anlamı sağlamaktadır. 3. sıradaki “erkek köle” sözlüksel birimini kazanması hakkında, *oğlan*’ın ‘soyla ilgisi olan’ “evlat” sözlüksel biriminden değil; ‘soyla ilgisi olmayan’, yaş olarak [-YETİŞKİN] anlambirimciğine sahip “çocuk” sözlüksel birimi referansı ile olmuştur. Bu yeni anlam için de metonimik bir haritalama mevcuttur: aynı alan içerisindeki “erkek çocuk”; yeni anlam için referans olmuş ve “erkek köle” anlamı için erişimi sağlamıştır. Bu anlamsal aktarım süreçleri her zaman bu şekilde sistemli bir yönsellik içermemektedir. Ancak böyle olduğu durumlarda Tournier’nin (1985), zincir kayma şeması, çokanlamlılık şemasına dahil edilebilir. S1: “evlat” olan *oğlan*; S2: “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi yani çocuk” olan *oğlan*, S3: “erkek köle” olan *oğlan* durumunda S1, S2 için referans noktasıdır, S2 de S3 için referans noktasıdır. Bu zincir kayma durumu şemada da görüldüğü gibi dilsel ifade olmaksızın oklar kullanılarak temsil edilebilmektedir.

Yukarıda artzamanlı bir ölçekte “çokanlamlılık” olgusu yakalanırken göz ardı edilmesi gereken birtakım sınırlılıklardan bahsedilmiştir. Bağlamlarda tespit edilmeye çalışılan çokanlamlılık algoritmasının temsil edilmesi gerekliliği böyle bir sınırlılığın ikincil bir şemayla telafi etme çabasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü artzamanlı ölçekte eşsüremli bir kesit yakalamaya çalışılırken bir sınırlama yapılması ve sonrasında ilgili sınırlamanın telafi edilmesi gerekmektedir. İlgili telafi, Eski Türk dilinin çalışma alanı adına vurgulanan kesitin tasnif edilip çokanlamlılığın dönemlerdeki seyrine dair bir tablo

yapılmasına dayanmaktadır. Bu durumda *oğlan* maddesinin ilk aşamada tarihsel dönemlendirmeye bağıl bağamlarının sunumunun hemen ardından ikinci aşamada bu “telafi” şemasının paylaşmak, bağamlarla koşut bu görünüm için daha uygun olacaktır. Dönelmlere göre çokanlamlılık tablosu *oğlan* örneklemini üzerinden aşığıdaki gibi sunulmaktadır:

	ET-1	ET-2	OT-H	OT-Kıp.	MTL
gösteren	<i>oğlan</i>	<i>oğlan</i>	<i>oğlan</i>	<i>oğlan, ovlan, olan</i>	<i>oğlan</i>
gösterilen	evlatlar evlat çocuk	evlatlar evlat çocuk erkek çocuk bebek genç erkek	evlat çocuk erkek çocuk bebek yetişkin erkek	evlat çocuk (olan, ovlan) erkek çocuk bebek genç erkek	evlat çocuk erkek çocuk bebek
		erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	
		annesi cariye olan bir prens	annesi cariye olan bir prens		

Ancak dikkat edilirse yalnızca böyle bir tablo sunmak yeterli olmamaktadır. İlgili çokanlamlılığın eşsüremlili bir kesit olarak sunulması, durumu özetlemek adına elzemdir. Böylelikle iki tablonun bir bütünlüğü arz eden parçalar olduğu düşünülecek olursa en azından sınırlılık konusunda telafi edilme gayesi daha makul bir seviyeye taşınılabilecektir.

Çalışmanın yöntemi adına, anlamın bağlamda oluşması, bağlama özgü olmasını önceleyen bir yaklaşımla, ayrıntılı bağlam sunumları ve analizler sonrası; bu şekilde çokanlamlılığın birleşimsel temsiline ihtiyaç duyulmaktadır. İlgili temsil bir sözlüksel girdi gibi düşünülebilir. Buradaki gösterimler sözcükbirimin veya sözlük bazında düşünülecek olursa sözlüksel girdinin unsurlarıdır. Ancak bu şekilde birleşimsel bir gösterim, tıpkı bir sözlük maddesinde olduğu gibi, sözcükbirimin anlamının tamamı demek değildir. Anlamsal nüansların takibi ise yöntemin birinci aşamasında sunulan bağlamlar ve bu bağlamlardaki analizlere dayanmaktadır. Böylelikle hem bağlam önceleyen bir yaklaşım benimsenmiş olacak hem de süreçlerin takibi adına özet değerinde birleşimsel bir temsil elde edilmiş olacaktır.

†

Çokanlamlılık, dilin sözcük anlambilim ile biçimbilim boyutlarının tam ortasında ve arayüzünde yer almaktadır. Bu iki bölüm de sözlüğün iç-yapısı denilen sözlüksel öğelerin yapısıyla ilgilidir. Bu bölümde metafor ve metonimi gibi anlambilimsel aktarım süreçleri, bu süreçlerin sistemleri, birbirlerinden ayrılan ve ortak noktaları; sürecin sonucu olan çokanlamlılık olgusu, bu konudaki yaklaşımlar ve bütüncül olarak bu aktarımsal süreçlerin, onun sonucu olan çokanlamlılığın çalışma adına iz düşümünün ne olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak ilgili konunun biçimbilim adına ifade ettiği nokta, yenisözcük türetimi odağında, işlemin bir biçimbirimle birden fazla anlamın sağlandığı anlambilimsel türetim süreçleridir. Bir sonraki başlıkta, bu nedenle sözcükbilim ve biçimbilimin kesişimi olan sözlüksel öğelerin yapısına dair kuramsal bilgilerin, çalışma odağında açıklanması hedeflenmiştir.

2. 5. Sözlüksel Ögelerin Yapısı

Bu çalışma adına sözlüksel ögelerin yapısının ifade ettiği değer, sözcükbilimle biçimbilimin keştiği nokta olan yenisözcük (*neologism*) türetim süreçleri olarak etiketlenebilir. Yeni-karmaşık-sözcüklerle (*new-complex-words*) veya Bauer'in (1983) ifadesiyle yeni-sözcükbirimlerle (*new-lexemes*) sonuçlanan süreçlerin adı türetimdir (*derivation*). Yeni-sözcükbirimlerin oluşumundan sorumlu süreçlerin düzenlilik arz eden sistemleri, çalışmada faydalanılan bir diğer basamaktır. Bu konuda başvuru başat kaynak Plag (2002)'in *English Word-Formation* adlı çalışmasıdır.

Bu başlık altında bütüncül bir sözcük-yapımı kuramından veya bu alana dair genel terminolojiden değil; daha çok çalışma adına faydalanılan, yani artzamanlı bir ölçekte, sözcük anlambilimi adına, sağlanabilecek kuramsal konfordan ve çeşitli sağlama yöntemlerinden bahsedilecektir.

2. 5. 1. Biçimbirimler ve Yenisözcük Türetim Süreçleri

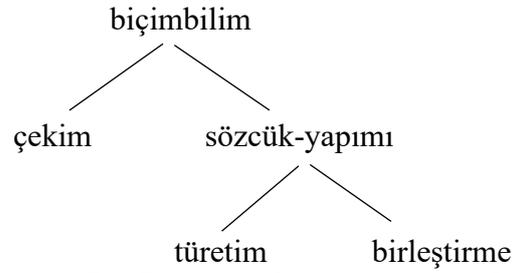
Sözcükler ve dilbilimsel göstergeler her zaman eşit değildir. Sözcükler her şekilde dilbilimsel göstergelerdir, fakat her dilbilimsel göstergenin sözcük olma zorunluluğu yoktur. En küçük dilbilimsel gösterge biçimbirimdir (*morpheme*) (Lipka, 1992: 68). Plag (2002), biçimbirimlerin yukarıda aktarıldığı gibi yalnızca minimal bir gösterge oldukları fikrine karşı çıkmaktadır. Bu konudaki argümanlarından biri *to fall* “aşağı doğru hareket etmek” ve *to fell* “düşmek” gibi iki eylem çiftidir. *fell*'in “X yap-” formülüyle anlambilimsel olarak açıklanan ettirgen (*causative*) biçimbiriminin eklenmesiyle *fall*'dan türetildiği örneğinde, ettirgenlik anlamı herhangi bir göstergeyle yani biçimbirimle değil, yalnızca [ɔ] → [ɜ] (*fall* > *fell*) arasındaki ünlü değişimiyle gerçekleştirilmiştir. Biçimbirim olmadan gerçekleştirilen ettirgenlik örnekleri de söz konusudur: *humidify* “nemlendirmek” < *humid -ify* örneğindeki gibi “X yap-” anlambilimsel formülüyle ifade edilen *-ify* biçimbirimi veya yine aynı anlambilimsel formülle ifade edilen *blacken* <

black -en örneğindeki *-en* biçimbirimleri gibi. Buradaki *-ify* ve *-en* ekleri adcıl (*denominal*) eklerdir ve işlevi adları eylem yapmaktır. Bu durumda yukarıda *to fall > to fell*'deki ilgili sessel ettirgenlik göstergesi nerededir? Bununla yenisözcük türetiminin anlambilimsel nüanslarının göstergeler olmadan da yapılabilmesi, göstergelerin yani biçimbirimlerin yalnızca minimal ve fiziksel bir gösterge olduğu fikrini zayıflatmaktadır (Plag, 2002: 29).

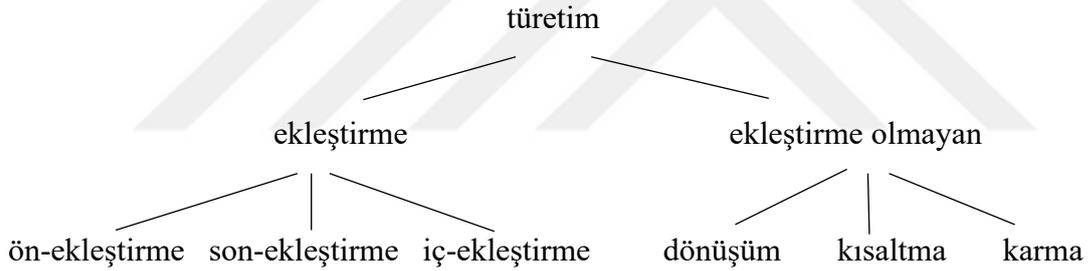
Lipka (1992), biçimbirimleri çapraz-sınıflandırma yöntemiyle pek çok açıdan tasnif eder. Bu şekilde yapılmış bir tasnifin sıradüzensel anlamda yatay veya dikey bir ilişkiyi belirtmeyeceğinin altı çizilmelidir. Çalışmanın sözcük anlambilimi veya doğrudan sözcükbilimle ilgili yönü hasebiyle bu tasniflerden biçimbirimlerin anlamsal ve işlevsel ölçütleriyle ulamlandığı şekli önem arz etmektedir. Yani biçimbirimler anlamsal veya işlevsel yönlerine göre iki grupta incelenmektedir: İlki *sözlüksel biçimbirimler*dir ve yenisözcük türetimi (*derivation*) ile görevli olan biçimbirimlerin adlarıdır. İkincisi ise *dilbilgisel biçimbirimler*dir ve dizim veya dil edimi esnasında işlevsel olarak görevli olan, yani çekim (*inflection*) ulamı altında sıralanan biçimbirimlerdir.

Bu tasnife bağlı, sözcükbiçim (*word-form*) ve sözcükbirim (*lexeme*) arasında da ikincil bir ayırım yapılmalıdır. Sözcükbiçimler, dilbilgisel biçimbirimlerle oluşturulmuş sözcüklere verilen addır. Örneğin çokluk kategorisinde veya durum kategorisinde çekimlenmiş *tez+ler*, *tez+i*, *tez+den* gibi dilbilgisel biçimbirimlerin ulandığı sözcükler için artık *sözcükbiçim* denilmektedir. Bunun aksine türetim (*derivation*) ve birleştirme (*compounding*) gibi sözcük-yapımı (*word-formation*) süreçlerinin sonucunda elde edilen yenisözcükler ise sözcükbirim (*lexeme*)'dir. Çalışma adına ilgilenilen kısım sözlüksel biçimbirimler tarafından sözcük-yapımı sürecinin sonucu olan yenisözcükler yani sözcükbirimdir. Sözcük anlambilimle biçimbilimin kesiştiği noktanın sözcük-yapımı süreçleri ve onların sonuçları olan yenisözcükler olduğu daha önce açıklanmıştı. Bu

noktada Plag'ın sözcük-yapımı şemalarına yer vermek gerekmektedir. Bunlardan ilki (Plag, 2002: 22):

Diğeri ise türetim'i “ekleştirme (*affixation*)” ve “ekleştirme olmayan (*non-affixation*)” şeklinde tasnif ettiği şemadır (Plag, 2002: 22):

Burada altı çizilmesi gereken konu yenisözcük (*neologism*) türetiminin birden fazla yolu olduğu ve bunlardan birinin de sözcük-yapımı süreçlerini kapsayan morfo-semantik ulamı olmasıdır. Yani birleştirme (*compounding*) ve ekleştirme (*affixation*) şeklinde işleyen sözcük-yapımı süreçlerinin yenisözcük oluşturmaya hem biçimsel hem de anlamsal açıdan yeni bir türetim olması nedeniyle morfo-semantik türetim denilmektedir. Bununla birlikte yenisözcük için bu türetim türünden daha başka türetim yolları da vardır. Bu noktada da Tournier'nin (1985) kapsamlı yenisözcük şemasına değinilmesi gerekmektedir. Bu şemanın Türkiye Türkçesine aktarımı aşağıdaki gibidir (Tournier, 1985: 51) (bk. Lipka, 1992: 92):

Morfo-Semantik Yenisözcük	<div style="display: flex; align-items: center; justify-content: center;"> <div style="margin-right: 20px;">Yapım</div> <div style="text-align: center;"> <div style="display: flex; flex-direction: column; align-items: center;"> <div style="margin-bottom: 10px;">Ekleştirme</div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; width: 100%;"> <div style="text-align: left;">Ön-ekleştirme</div> <div style="text-align: left;">Son-ekleştirme</div> <div style="text-align: left;">Geri-türetim</div> </div> <div style="margin-top: 10px;">Birleştirme</div> <div style="display: flex; justify-content: space-around; width: 100%;"> <div style="text-align: left;">Bileşikler</div> <div style="text-align: left;">Karmalar</div> </div> </div> </div> </div>
Semantik Yenisözcük	<div style="display: flex; align-items: center; justify-content: center; margin-bottom: 20px;"> <div style="margin-right: 40px;">Sınıf Aktarımı</div> <hr style="width: 200px; border: 0.5px solid black;"/> <div>Dönüşüm</div> </div> <div style="display: flex; align-items: center; justify-content: center;"> <div style="margin-right: 20px;">Anlambilimsel Aktarım (Metasemik süreçler)</div> <div style="text-align: center;"> <div style="display: flex; flex-direction: column; align-items: center;"> <div style="margin-bottom: 10px;">Metafor</div> <div style="margin-top: 10px;">Metonimi</div> </div> </div> </div>
Morfolojik Yenisözcük	<div style="display: flex; align-items: center; justify-content: center;"> <div style="margin-right: 20px;">Kısaltmalar</div> <div style="text-align: center;"> <div style="display: flex; flex-direction: column; align-items: center;"> <div style="margin-bottom: 10px;">Ön-Kırpma</div> <div style="margin-top: 10px;">Son-Kırpma</div> <div style="margin-top: 10px;">Akronimi</div> </div> </div> </div>
YABANCI	Alıntılama Süreçleri

Bu tasnifin en temel ölçütü gösteren ve gösterilen türetimleri konusundaki farklılıklardır. Morfo-semantik yenisözcük türetiminde hem gösterenin hem de gösterilenin türetildiği bir süreç söz konusudur. Yani dilin bu üretim bandında hem biçimsel hem de anlamsal bir değişiklik durumu mevcuttur. Semantik yenisözcükte gösteren üretilmez, yani tektir, ancak yeni gösterilenler yani anlamlar üretilir. Üçüncü ulam olan morfolojik yenisözcük ise gösterilen değil; gösterenle ilgilidir. Birtakım bürünsel (*prosodic*) ve yazısal (*orthographic*) noktalarda sözcüklerde değişiklik yapılmaktadır, ancak anlamın sabit olduğu düşünülebilir. Dördüncü ulam ise diğer üç ulamdan daha ayrı bir noktadadır. Bu süreç sözlüksel boşlukların türetimle değil; diğer dillerden alıntılanarak giderildiği bir süreçtir. Bu bölümün türetimde yer almasının sebebi, her dilin bunu gerçekleştirirken kaynak dildeki kullanımıyla bire bir almayıp, daha çok uyarlama yoluyla bünyesine dahil

etmesidir. Yani sözcük bütün anlamları veya kullanımlarıyla dile girmez, hatta kaynak dildeki formundan daha farklı bir forma bürünebilir. Dilin müdahalesi, yani aslında yine yenisözcük türetimi söz konusu olduğu için tasnifte yer verilmiş olmalıdır.

Eksiz yapılan türetim ulamı olan semantik yenisözcüğün alt-ulamları; metafor ve metoniminin yer aldığı anlambilimsel aktarım süreçleri ve dönüşümün (*conversion*) yer aldığı sınıf aktarım süreçleridir. Sözcüğün var olan anlamının bitişik alan matrisinde veya aynı kavram alanında yer alan yeni anlama erişimi için kullanılan türetim süreci ile aynı sözcüğün bir sözcük sınıfından diğerine genişlemesini sağlayan yani doğrudan sözcük türünü değiştiren türetim süreci bu başlık altında tasnif edilmiştir. Bunun nedeni iki türetim esnasında da zihnin kullandığı türetim aletlerinin eksiz olması ve buna bağlı, biçim olarak sabit formda kalmalarıdır. Buradaki türetim ile ekli türetim arasındaki motivasyon birbirinden farklıdır. Metafor ve metonimi bir önceki bölümde ayrıntılı olarak açıklandığı için burada tekrar ele alınmadı. Ancak dönüşüm türetim sürecine ve bu konudaki fikir ayrılıkları üzerinden taban durumunda olan bir sözcüğün, ekli türetilmiş formdan anlamsal açıdan sahip olduğu farklılıklara kısaca değinilmesi gerekmektedir. Yukarıda sunulan şemalarından hareketle, Plag (2002) ve Tournier'nin (1985) dönüşüm başlığını eksiz türetim içinde değerlendirdikleri ve dönüşümün sıfır-biçimbirimle (*zero-morpheme*) işaretlenmiş sözcükler olmadığı konusunda ortak fikre sahip oldukları sonucuna ulaşılabilir.

Dönüşüm, herhangi bir açık işaret veya gösterge olmaksızın yeni bir sözcüğün türetilmesi olarak tanımlanabilir. *the bottle* “şişe” > *to bottle* “şişelemek” örneği üzerinden açıklanacak olursa yönü addan eyleme olan bir dönüşümdür. Sözcüğün sözcük türünün (*part of speech*) değiştiği, dolayısıyla anlamının da değiştiği bir süreç söz konusudur (Plag, 2002: 135). Ya da Türkiye Türkçesi için sıfat olan *güzel* ve ad olan *güzel* türetimi için de bir dönüşüm örneği denilebilir. Yönü sıfat olan *güzel* den, ad olan *güzel* e doğrudur, çünkü türetimin anlamının genişlemesi gerekliliği dönüşümün yönünü tahlil

edebilmek için bir kriterdir. Yani türetilmiş sözcük, türetildiği kabul edilen taban sözcükten anlamsal olarak daha karmaşık olmalıdır. Ad olan *güzel* anlamsal çekirdeklerinde *güzel-lik*'i barındırır ve sıfat olan *güzel*'den daha karmaşık bir yapıyı içermesi sebebiyle türetimin ad olan *güzel* olduğu sonucuna işaret eder. Bununla birlikte ad olanın anlambilimsel izahı sıfat olan *güzel*'e bağlıdır ve bu da onun tabanının sıfat olan sözcükbirim olduğunu göstermektedir.

Dönüşüm konusunda üç temel teorik sorun ortaya çıkmaktadır: yönlülük sorunu, sıfır-biçimbirim sorunu ve morfoloji-sözdizimi sınırı sorunu (Plag, 2002: 135). Bu çalışmanın konusu ve çalışma adına elde edilen bilgisel konfor nedeniyle sıfır-biçimbirim sorununa değinmek gerekmektedir.

Plag'ın (2002) örneği üzerinden devam edilecek olursa ad olan *bottle* “şişe” sözcükbiriminin hangi işlemde geçip eylem olan *bottle* “şişelemek”e dönüştüğü konusunda fikir ayrılıkları vardır. Bazı morfoloğlar tüm türetim süreçlerinin, yani açık ekleştirme, dönüşüm, kısaltma, kök ünlü değişimi vd. biçimbilimsel işaretlemeyle yapıldığı görüşündedir. Dönüşümde kullanılan biçimbirim türünün ise sıfır-biçimbirim olduğunu savunurlar. Diğer morfoloğlar ise genellikle sıfır-biçimbirimin yalnızca tam olarak aynı anlamı ve işlevi ifade eden açık bir biçimbirim olduğu durumlarda kabul etmektedirler. Yani ek olmadan kazanılan anlamla, ek olarak kazanılan anlam arasında bire bir örtüşme durumu söz konusuysa buradaki türetim için görünmez bir biçimbirim yani sıfır-biçimbirim olduğunu kabul etme durumu söz konusudur (Sanders 1988: 160-161) (bk. Plag, 2002: 140). Bu kısıtlamanın adı açık türetim (*overt analogue*) kriteridir. Bu, her dönüşüm türü için yani addan eyleme, eylemden ada, sıfattan eyleme veya sıfattan ada gibi, dönüşümle tamamen aynı anlam aralığını ifade eden en az bir ek bulunmasını gerekli kılan bir kriterdir. Ancak o zaman sürecin aynı olduğu, yani ekle gerçekleştirilen bir türetim motivasyonunun olduğu söylenebilir. Zihnin ortak işleme sürecinin sonucu

olabilecek bir durum varsa, yani süreçlerin motivasyonu aynıysa dönüşüm için sıfır-biçimbirim kabul edilebilir.

Cetnarowska *-ing* ile eylemden türetilmiş adlar ve eylemden ada dönüşümler için açık türetim kriteri uygulamaktadır. *Beating of the prisoners* “mahkumların dayağı” ve *the beat of my heart* “kalbimin atışı” örneklerinde *beating* ve *beat*’in anlamları yani türetimler aynı değildir (Cetnarowska, 1993: 113) (bk. Plag, 2002: 142). Plag’ın örneklerine bakılacak olursa “yılan balığı avına çıkmak” veya “yılan balığı gibi hareket etmek” anlamına gelebilen *eel* veya “bir merminin veya başka bir merminin: vaktinden önce patlaması” anlamına geldiği kaydedilen *premature* veya “bir mürettebatın üyesi olarak hareket etmek” veya “bir mürettebata atamak” anlamına gelen *crew* gibi dönüşüm örnekleri takip edilmektedir. Bu örneklerde dönüşümün yönü addan eyleme doğrudur. Türetilen yeni anlamlara bakılacak olursa örneğin, *eel*’in “yılan balığı avına çıkmak” anlamı ekli türetim için de beklenebilecek bir anlamken “yılan balığı gibi hareket etmek” dönüşümün sağlayabileceği bir imkan gibi görünmektedir. Ona göre eylem türeten eklerin hiçbiri bu kadar geniş bir anlam aralığı sunmamakta ve bu nedenle açık türetim kriteri karşılanmamaktadır (Plag, 2002: 141).

Ekle türetimlerin anlam aralığının dar olması ve eksiz türetimlerin sözcüğün çokanlamlılılaşması için daha uygun bir imkan tanınması önemli bir ayrımdır. Ekle türetimlere bakıldığında sözcük, biçimbirimle yeni bir anlam kazansa da tabanın anlamı, yani sözcüğün özgürlüğü bu biçimbirimle sınırlandırılmış olur. Yani eklenen biçimbirim, sözcüğe anlamsal olarak diğer bitişik alan matrislerine veya aynı kavram alanlarına geçişte bir bariyer görevi görür. Eğer dönüşüm, ek kabul edilen bir sıfır-biçimbirimle gerçekleştirilmiş olsaydı dönüştürülen sözcüklerin motivasyonu bu yönde olacak ve anlam aralığı ekli türetimde gözlemlendiği gibi sınırlı olacaktı. Durumun böyle olmaması, bu sürecin eksiz bir motivasyonun sonucu olduğu fikrini desteklemektedir. Buradaki zihinsel türetim faaliyeti anlamsal aktarım süreçleri gibi bir motivasyona

sahiptir. Eksiz yapılan türetimlerde anlam aralığı geniştir ve sürecin sadece anlambilimsel olması, zihnin deneyim tabanlı gelişen çokanlamlılaşıma sisteminin kullanılması anlamına gelmektedir.

Semantik yenisözcük türetiminin çalışma adına sağladığı bilgisel konfor; ekle türetilmiş karmaşık sözcüklerin bünyelerindeki ek nedeniyle anlam aralıklarının dar olması ve bu sebeple bağlamlarda taban sözcüklere göre daha az kullanılmaları gözlemdir. En başından beri artzamanlı çalışmanın bağlam konusundaki sınırlılığı vurgulanmakta ve sınırlılığın giderilmesi adına birtakım hamleler yapıldığı belirtilmekteydi. Basit bir ifadeyle, derlem malzemelerindeki mevcut kullanımların veya anlamların optimum tespiti için ekli türetimler değil, eksiz türetimler yani taban sözcüklerin tercih edilmesini gerekli kılan bir durum söz konusudur.

Çalışma adına sağlanan diğer bir bilgisel konfor ise anlambilimsel opaklık ve birleşimsellik konusunda olmuştur. Bir sonraki alt başlıkta kısaca bu konu açıklanacaktır.

2. 5. 2. Anlambilimsel Opaklık ve Birleşimsellik

Anlambilimsel opaklık (*semantic opacity*) ve birleşimsellik (*compositional*) terimleri birbirlerinin karşıtı durumlar için kullanılmaktadır. Bu terimler morfo-semantik yenisözcük türetimleri sonucunda oluşturulmuş olan karmaşık sözcüklerin ve onları oluşturan biçimbirimlerin veya unsurların anlamlarının örtüşmesi veya örtüşmemesi durumunda kullanılırlar. Bir türetim anlambilimsel açıdan opaksa, birleşimsel değildir veya birleşimselse opak değildir demek mümkündür, çünkü bu kriterler bakışlılık arz etmektedirler.

Plag'ın verdiği örnekler üzerinden anlambilimsel opaklık açıklanacak olursa; *interview* sözcükbirimi “resmî bir toplantıda birine bir şeyler sormak” anlamındadır, ancak *inter-* “arasında” ve *view* ise “bir şeye bakmak” anlamındadır. Türetimin anlamı, onu oluşturan

unsurların anlamından çıkarılamamaktadır. Benzer durum *curiosity* için de geçerlidir; şeffaf bir birleşim ilkesine göre “herhangi bir şeyi bilme veya öğrenme arzusu” gibi bir anlamının olması beklenilendir, ancak bu sözcüğün aynı zamanda “ilgi konusu nesne” anlamı da mevcuttur. Sözcükbirimin aktarılan ikinci sözlüksel birimi, anlamla ilgili tahmin edilemeyen yöndür. Eğer türetimlerin anlamları, onu oluşturan biçimbirimlerden bir dereceye kadar çıkartılamıyorsa, anlambilimsel açıdan opak oldukları söylenebilir (Plag, 2002: 20).

Diğer taraftan anlamı, parçalarının anlamının bir fonksiyonu olan *unhappy* “mutsuz” gibi dilsel ifadelerle birleşimsel (*compositional*) denilmektedir. Bu konu bileşikler (*compounds*) için de önemli bir ayrıma neden olmaktadır. Anlamı birleşimsel olan bileşikler anlamsal açıdan iç-merkezli kabul edilirler. Bu konu bir sonraki *Bileşikler* başlığında detaylı bir şekilde açıklanacaktır. Çalışmanın yöntemi konusunda bileşikler ve onların birleşimsel olma durumları, araştırılan sözcükbirimlerin anlamları açısından test geliştirilmesine olanak sağlayabilmektedir. İlgili sözcükbirimlerin sürece kendi anlamlarıyla dahil olabildikleri türetim durumlarında, birleşimsel bir anlam söz konusuysa tersten bir test tekniği, iddia edilen anlamı destekleyebilmektedir. Bu başlığın, hem bileşiklerin hem de yöntemin anlatılabilmesi adına zemin özelliği gösterdiği düşünülebilir.

2. 5. 3. Bileşikler

Plag, bileşikler (*compounds*) konusunda X {kök, sözcük, öbek}; Y {kök, sözcük} şeklinde temsil edilebilen $[XY]_Y$ formülünü vermektedir. Bileşiğin “Y” parantezine alınmasının nedeni ise bileşiğin en sağındaki ögesinin yani Y’nin gramatikal özelliklerini devam ettirmesindedir. Bu noktada gramatikal mirasını Y’den alan bileşiklerin öğelerinden bahsetmek gerekmektedir. Bileşiklerin büyük çoğunluğu sol üye yani X’in, sağ üye yani Y’yi, bir şekilde niteleyeceği şekilde yorumlanmaktadır. Bu nedenle

bileşiklerin “niteleyici-baş yapısı (*modifier-head structure*)” olarak adlandırılan yapıyı sergiledikleri söylenebilir. “Baş (*head*)” terimi genellikle karmaşık dilsel yapıdaki en önemli birimi ifade etmek için kullanılmaktadır. Örneğin “film topluluğu (*film society*)”, bir tür topluluktur, “derin-kızartma (*deep-fry*)” bir tür kızartmadır. Yani bileşiklerde, bileşiğin diğer üyesi tarafından gösterilen varlıklar kümesi, yani “film topluluğu”, baş tarafından gösterilen varlıklar kümesinin, yani topluluğun, bir alt kümesidir (Plag, 2002: 173).

Yani niteleyici-baş yapısı gösteren bir bileşikteki sağ üye bir üst-düzey terimdir ve yenisözcük, yani formüle göre ifade edilecek olursa XY bileşiği, Y'nin X ile nitelenmesinin ardından Y'nin altında ulamlanan temel-düzey veya alt-düzey bir terim olmalıdır. Örneğin dil-dışı dünyada var olan, ancak dile-içkin düzlemde hiç adı konulmamış bir kavram için sözlüksel boşluk olduğu bir durum düşünölsün. Bunun için “masaların üzerine serilen örtü” kavramın, henüz adı konulmadığı düşünöldüğünde, *masa örtüsü* şeklinde bir *örtü* türü olarak alt-ulamda dizimlenmesini sağlayan bir motivasyonu olduğu söylenebilir.

Bileşikler, anlambilimsel ve sözdizimsel bilgilerinin çoğunu baş'tan alırlar. Bileşin baş ögesi eylemse bileşiğin sözcük sınıfı da eylem olacaktır, Y bir adsa bileşik de ad olmak durumundadır. Bileşikler çoğul yapılmak istendiğinde biçimbirim, yine gramatikal ağırlığı olan yönetici öge, baş'a eklenecektir. Bir eşdizimliliğin bileşik olup olmadığı testlerinden birisi de eklerin yalnızca baş'a eklenebilmesidir. Eğer niteleyici görevi gördüğü düşünölen X'e bir biçimbirim eklenebiliyorsa bu, test edilen eşdizimliliğin bileşik olamayacağı anlamına gelmektedir (Plag, 2002: 173-174).

Bileşiklerin başlılığı (*headedness*) yine bileşikler adına bir test tekniği sağlamaktadır. Bunlardan ilki sözcük-yapımı süreçleriyle ilgilidir. Ad-ad bileşiklerindeki sözcük-yapımı motivasyonu, dil-dışı dünyada var olan bir kavrama ad olması ve türetim [XY]y'nin

varlıklar kümesinin Y'nin altında dizimlenmesi yönündedir. Yani Y'nin bir alt-türü olacak şekilde yenisözcük türetimi söz konusudur. Diğer bir test tekniği ise bileşiklerin tek bir sözcük olması nedeniyle biçimbirimlerin sözcüğün sonuna, yani sağdaki baş ögeye eklenmesi gerekmektedir. Niteleyiciden sonra, yani bileşiği oluşturan unsurların arasına biçimbirim eklenemez. Bağlam önceleyen çalışmada, sözcükbirimin takibi esnasında kullanılan çeşitli testler, sözcükbirimin kullanıma bağlı anlamlarının tespiti için kritik bir önem arz etmektedir. Bileşiklere dair sıralanan bu iki test de bu nedenle önemlidir.

Örnekleme yer alan *etük* maddesi için bileşiklerle ilgili testlerin nasıl yürütüldüğünden bahsedilecek olursa, ilk kriter olan başlılık konusuna değinmek gerekmektedir. Bağlamlarda *etük* sözcükbirimi sık sık *ton etük* ve *yip etük* dizimleri ile takip edilmektedir. İki dizim için de unsurlarının ad-ad olduğu söylenebilir. Eğer bu eşdizimlere bileşik denilecekse genelde bu sözcük sınıfı unsurlarına sahip bileşiklerde anlamsal olarak iç-merkezli olma eğilimi yani yukarıda izah edildiği gibi üretilen yenisözcüğün sağdaki üyesinin bir alt-türü olması beklenmektedir. Yani tıpkı *ütü masası*, *çalışma masası*, *yemek masası* bileşiklerinde hepsinin bir *masa* alt-türü olması gibi, *ton etük* ve *yip etük*'ün bir *etük* alt-türü olması gerekir. *yip etük* için anlamsal başlılık ve bu nedenle de *etük* "çizme"nin altında dizimlenen ve ÇİZME'nin bir alt-türü olması durumu geçerlidir. *yip* "pamuk, ip" sözcükbirimi *etük*'ün önünde dizimlenerek onun metasını ve dolayısıyla işlevini *etük* olana göre daha belirgin kılıp anlamını sınırlandırmaktadır. Böylelikle *yip etük* bileşiğinde *etük* "çizme" sözcükbirimine göre içlemi daha geniş, kaplamı daha dar olan bir alt-düzye sözcük türetilmiş olur. Bugünün kavramsal düzleminde bire bir olmasa bile denklik barındıran ÇORAP, belki TOZLUK için dile-içkin düzlemdeki sözlüksel boşluk giderilmiştir. Ancak *ton etük* için aynı durum söz konusu değildir. Bunun bir ad-ad bileşiği olduğu düşünülecek olursa daha çok iç-merkezli bir yapısının olması beklenilecektir. Bu da bu türetimin tıpkı *yip etük*'te olduğu gibi *etük* alt-türü olması anlamına gelmektedir. Ancak *ton* "giysi" sözcükbiriminin *etük*'ün önünde dizimlenerek *etük* sözcükbirimi için

bir alt-tür özelliği belirtmediği söylenebilir. Bu durumda anlamsal açıdan dış-merkezli olabilme ihtimali düşünülüp diğer teste geçilmelidir. Bu da gramatikal iç-merkezlilik özelliği göstermesinin şart olduğu bütün bileşikler kapsayan ortak özelliktir. Yani bileşiğe eklenen biçimbirimin, bileşiği oluşturan unsurlarının artık tek bir sözcük olması kriterinden hareketle, sağ öge, yani başa eklenmesidir. Ancak İKP’de *tonu etüki koptü tüketi kıltı* şeklinde *ton* ve *etük*’ün ayrı ayrı durum kategorisinde çekimlendiği takip edilmektedir (Hamilton, 2015: 48). Bu durumda bu sözcükbirimler için bileşik denilemeyeceği netleşmiş olur.

Başlılık özelliği “çoklu-sözcükler (*multi-words*)” ile bileşikler arasında ayırım yapabilmek için de bir testtir. Sözdizimsel kategori spesifikasyonuna sahip kesintisiz sözcükler yani çoklu-sözcükler için bileşiklerde olan başlılık durumu söz konusu değildir. Örneğin *jack in the box* (içinden yaylı palyaço çıkan kutu oyuncak) bileşiklerin olağan iç-yapısına sahip değildir. Bileşik analizinde *jack-in-the-box*’a bakıldığında baş’sızdır, çünkü *jack-in-the-box* ne bir tür *box* ne de bir *jack*’tir. *Masa örtüsü* örneği düşünüldüğünde bu bileşik için bir örtü türü olduğunu söylemek bileşiklerin başlılık kriterini gerçekleştirmeleri nedeniyledir. Bununla birlikte bileşikler ikili gruplandırılabilirlerken, çoklu-sözcüklerde böyle bir gruplandırma da söz konusu değildir. Bu durum örneklendirilecek olursa *üniversite öğretim ödülü komitesi* bileşiği; [üniversite öğretim ödülü] ve [komite] şeklinde ikili gruplara ayrılabilir. Hatta Plag’ın yukarıda aktarılan bileşik formülünde X’in öbek, sözcük veya kök olabilme özelliği varken Y’nin sözcük veya kök olabilmesi de bu konuyla ilgilidir. Bu örnek parantez yöntemiyle gösterilecek olursa [[üniversite [öğretim ödülü]] komitesi] şeklindedir. Ancak çoklu sözcüklerde bu yapı yoktur (Plag, 2002: 171, 174).

Kİ’de yer alan *abam eçkisin koştı* “gökkuşağı” maddesi bakıldığında bileşiklerin iç-yapısına sahip değildir. Çünkü bu sözcük yukarıda olduğu gibi ikili öbeklere ayrılıp en sonunda birleştirilebilen bir yapılanmaya sahip değildir. Yani ağaç veya parantezleme

yöntemiyle bileşiklerin değerlendirilebildiği gibi bir gösterimi yoktur: *[[abam eçkisin] koştı]. Başlılık konusunda da *koştı*'dan miras olan gramatikal bir aktarım durumu da söz konusu değildir. Demek ki bu yapıyı oluşturan motivasyon, bileşik için gerekli olan motivasyondan daha farklıdır.

Ad-ad bileşiklerinin genelini anlamsal açıdan sağ başlı olduğu belirtilmişti. Burada anlamsalın altı çizilmelidir. Bileşiklerin başat kriterleri, yani onları diğer eşdizimli birliklerden ayıran özellikleri, gramatikal olarak sağ başlı olması ve sağ ögenin sözcük türünü devralmasıdır. Ancak *masa örtüsü* ad-ad bileşiğinde olduğu gibi “bir örtü türü” denilemeyen bileşikler de vardır. Burada da iç-merkezli (*endo-centric*) ve dış-merkezli (*exo-centric*) bileşikler olarak bir tasnif yapılmaktadır. Anlamsal başları *masa örtüsü*, *ütü masası*, *ağuz oğlan*'da olduğu gibi bileşiklerin içinde olan bileşikler iç-merkezli bileşiklerdir. Dikkat edilirse bunlar ad-ad bileşikleridir. Ancak *redneck* “cahil”, *loudmouth* “geveze”, *greenback* “banknot” gibi sıfat-ad bileşikleri ve *pickpocket* “yankesici”, *cut-throat* “câni” ve *spoilsport* “mızıkçı” gibi eylem-ad bileşiklerinin anlamsal başları bileşiğin dışındadır. *redneck* bir *neck* yani “boyun” türü; *loudmouth* bir *mouth* yani “ağız” türü veya *pickpocket* bir *pocket* yani “kese” türü değildir. Bu bileşikler bir kişiye gönderimleri olan, anlamsal başlarının bu nedenle dışarıda olduğu geleneksel olarak dış-merkezli bileşiklerdir (Plag, 2002: 186). Plag'ın “geleneksel (*convantional*) olarak” şeklinde bir izahta bulunmasının nedeni dış-merkezlilik konusunda anlamsal ve dilbilgisel dış-merkezlilik olarak ayırım yapmasından ileri gelmektedir. Plag'ın aktardığına göre buradaki geleneksel terimin kökeni Sanskrit gramercilerinin geleneksel adlandırması olan *bauvrihi*'dir (Plag, 2002: 187).

Bununla birlikte bileşiğin iki üyesinden hiçbirinin diğerinden daha önemli görünmemesiyle karakterize edilen bileşikler de vardır. Aslında bu bileşikler için biri diğerine bağlı olmayan iki anlamsal başları olduğu söylenebilir. Yani bileşiğin üyelerinden hiçbiri anlamsal olarak öne çıkmaz ve bileşiğin anlamına eşit derecede

katkıda bulunurlar. Bu bileşiklere koşaçlı (*copulative*) bileşik denilmektedir. Avcı-toplayıcı, şarkıcı-sözyazarı, bilim insanı-araştırmacı, şair-yazar bileşikleri örnek olarak verilebilir (Plag, 2002: 187). Bu türün bileşiklerin altında sıralanmasındaki en önemli motivasyon iki sözcükbirimin bir araya gelip tek bir gösterime sahip olmalarıdır. Yani *avcı* ve *toplayıcı* olarak iki farklı gösterime sahip değıllerdir, bir gösterim vardır ve bileşiğin iki üyesi tek bir gösterimi ifade etmek için birlik oluşturmuşlardır. Bununla birlikte her ne kadar başlılık kriterini karşılamıyor gibi görünseler de aslında durum öyle değildir. Yukarıda gramatikal özelliklerine göre iç-merkezli, yalnızca anlamsal açıdan dış-merkezli bileşiklerden bahsedilmişti. Yani gramatikal açıdan genetik mirasını sağ ögeden alan bu bileşiklere biçimbirimlerin eklenebilmesi yine yalnızca sağ öge yani baş üzerinden gerçekleştirebilmektedir. Bu özellik koşaçlı bileşikler için de geçerlidir. Örneğin çokluk işareti bileşiklerin motivasyonuna uygun olarak yalnızca sağ öge üzerine gelebilmektedir. Bu iki kriteri yerine getirmeleri onları yalnızca bir eşdizim olarak adlandırmaktan öteye geçirir ve onun bir alttürü olan bileşik denilmesini sağlar (Plag, 2002: 189).

Burada koşaçlı bileşik olarak örnekleme yer alan *etük* sözcükbiriminin bağlamlarda takip edildiğı *tonçı etükçi* diziminden bahsedilmelidir. Bu dizimleniş KB'de meslek kollarının açıklandığı bağlamda takip edilmektedir: 2492 *uluğ iş turur bu hāciblik işi / munı başka iltmez meger ked kişi*; 2493 *hācibler işi tut ya begler işi / uluğ ya kiçig tut ötügçi kişi* 2494 *ağıçı bitigçi ya iş tutğuçı / ya tonçı etükçi* 'āmil bolğuçı 2495 *ya yat baz yalawaç keliş ya barış / boşuğ birgü açığ olarka tegiş* (Arat, 2008: 476). Buradaki *tonçı etükçi* dizimi için koşaçlı bileşik denilebilir mi? Yapısı *avcı-toplayıcı* ve *şair-yazar* örneklerine benzemektedir. Ancak sayılan bu bileşiklerin her iki unsuru da bileşik motivasyonuna uygun olarak tek bir gösterime sahiptir. Yani hem *avcı* hem *toplayıcı*, hem *şair* hem *yazar* olan bir kişiye veya gruba atıfta bulunmaktadır. Bu durumda *tonçı etükçi* için koşaçlı bileşik denilebilmesi adına hem *tonçı* hem *etükçi* gösterimine sahip olan bir kişiden

bahsedilmesi gerekmektedir. Yani *ton* “giysi” ve *etük* “çizme” veya bağlam için “ayakkabı” yapıp satan meslek üyesine gösterimi olmalıdır. Dil-dışı dünyaya dair böyle bir kavramsal bilgiye, yani hem *ton* hem *etük* yapıp satan meslek üyesinin varlığı bilgisine ulaşılamadı. Ancak kanıt noksanlığı bir şeyi reddetmek için yeterli bir kriter değildir. Diğer taraftan bağlamların özellikle KB için beyitlerin dizimlenişine bakıldığında *agıççı bitigçi ya iş tutğuçü* ile *ya tonçı etükçi ‘āmil bolğuçü* birbirlerine koştut dizimlenmiş gibi gözükmemektedir. *agıççı* “hazinedar”, *bitigçi* “katip” meslek üyeleri düşünüldüğünde ikisi için ortak, tek bir gösterime sahip olma durumlarından ziyade meslek üyelerinin yan yana dizimlenişlerinin söz konusu olduğu söylenebilir. Yukarıda *ton etük*’ün yan yana dizimlendiği bağlamlar sıralanırken *tonı etüki* şeklinde durum kategorisinde ayrı ayrı çekimleniyor olmaları hasebiyle bileşik sayılamayacakları bildirilmişti. *ton etük* dizimlenişi için bileşik dışında kalan başka bir mekanizmanın sonucu olduğu söylenebilir. Ancak sıklıkla birlikte ortaya çıkan bu sözcüklerin zihin tarafından zamanla tek bir sözcük olarak algılanmasına ve işlemlenmesine yol açan anlambilimsel bir süreçleri olduğu da açıktır. Yine de *tonçı etükçi* konusunda bulguların yetersiz olması hasebiyle bu dizimlenişin bileşik olma ihtimaline ihtiyatla yaklaşılmasında fayda vardır.

2. 5. 4. Bölümün Çalışma Adına “İz Düşümü”: Artzamanlı Ölçekte Sözlüksel Ögelerin Yapısı

Bu bölüm *Sözlüksel Ögelerin Yapısı* başlığı altında açıklanan ilgili dilsel olguların, artzamanlı bir çalışma alanı için ölçeğinin daraltılarak özetlendiği bir bölüm olarak değerlendirilebilir. Altbaşlıklarda açıklanan dilsel olguların çalışmanın yöntemini destekleyen yönleri aşağıdaki gibidir.

Bu bölümün, çalışmanın yöntemini destekleyen bilgisel konforuna dair ilk madde eksiz yapılan türetim ulamı olan semantik yenisözcüğün alt-ulamları; metafor ve metoniminin yer aldığı anlambilimsel aktarım süreçleri ve dönüşümün yer aldığı sınıf aktarım

süreçleridir. İki yenisözcük türetimi esnasında da zihnin kullandığı türetim aletlerinin eksiz olması ve buna bağlı, biçim olarak sabit formda kalmaları aynı başlıkta tasnif edilmelerini sağlamıştır. Yani bu iki süreç de gösterenin sabit olduğu ancak gösterilenin türetildiği bir süreçtir. Buradaki türetim ile ekli türetim arasındaki motivasyon birbirinden farklıdır. Yenisözcük türetimine dair sunulan şemalarından hareketle, Plag (2002) ve Tournier'nin (1985) dönüşüm başlığını eksiz türetim içinde değerlendirdikleri ve dönüşümün sıfır-biçimbirimle (*zero-moprheme*) işaretlenmiş sözcükler olmadığı konusundaki fikirleri ortaktır. Yani iki morfolog da, *the bottle* “şişe” > *to bottle* “şişelemek” örneği üzerinden açıklanacak olursa dönüşümü herhangi bir açık işaret veya gösterge olmaksızın yeni bir sözcüğün türetilmesi olarak ifade etmektedir.

Morfologların dönüşümü eksiz bir türetim olarak değerlendirmelerinde kullandıkları kısıtlamanın “açık türetim kriteri” olduğu aktarılmıştı. Bu kriter en temelde, her dönüşüm türü için dönüşümle aynı anlam aralığını ifade eden en az bir ek bulunmasını gerekli kılan bir kriterdir. Ek alarak türetilmiş yenisözcükle eksiz türetilmiş yenisözcüklerin çokanlamlılık açısından gösterdikleri eğilimlerin farklı olması açık türetim kriterinin bulgularındandır. Süreçlerindeki motivasyon farklılıkları dönüşüm için sıfır-biçimbirimi reddetmeyi ve bu türetim motivasyonunun, anlamsal aktarım süreçlerinin motivasyonu ile ortaklık barındırdığını kabul etmeyi gerektirir. İlgili örnekler bölümde izah edilmiştir. Ancak sonucun altı tekrar çizilecek olursa ekle türetimlerin anlam aralıklarının dar olması ve eksiz türetimlerin sözcüğün çokanlamlılaşması için daha uygun şartlar sağlaması önemli bir ayrımdır. Ekle türetimlere bakıldığında sözcüğe yeni bir form ve yeni bir anlam kazandırsa da tabanın anlamı sözlüksel biçimbirimle sınırlandırılmış olur. Bu da ekle türetilmiş yenisözcük adına anlamsal olarak bitişik alan matrislerine veya aynı kavram alanlarına geçişte bir bariyer görevi görmesine neden olur. Eğer dönüşüm var olduğu kabul edilen bir sıfır-biçimbirimle gerçekleştirilmiş olsaydı çokanlamlılık

konusunda ekli türetimler gibi bariyere sahip olur ve örneklerde takip edilenin aksine, özgür bir geçiş sergileyemezdi.

Sürecin eksiz motivasyonun sonucu olduğu fikrinin çalışma adına sağladığı bilgisel konfora gelinecek olursa eksiz yapılan türetimlerin, yani taban durumundaki sözcükbirimlerin çokanlamlılığa adına ekli biçimlere göre daha uygun koşullara sahip olduğu bulgusudur. Yani ekle türetilmiş karmaşık sözcüklerin bünyelerindeki eke bağlı bariyerleri nedeniyle anlam aralıklarının sınırlandırılmış olması, çokanlamlılık açısından taban sözcüklere göre daha az kullanım ve dolayısıyla daha az bağlama sahip olmaları anlamına gelmektedir.

Artzamanlı döneme dair yürütülen çalışmanın bağlam konusundaki sınırlılığı en başından beri vurgulanmakta ve sınırlılığın giderilmesi adına birtakım “bağlam çoğaltma hamleleri” yapıldığı belirtilmekteydi. Derlem malzemelerindeki mevcut kullanımların veya anlamların optimum takibi için ekli türetimler değil; eksiz türetimler yani taban sözcüklerin tercih edilmesini gerekli kılmaktadır.

Çalışma yöntemi adına sağlanan diğer bilgisel konfor ise anlambilimsel açıdan birleşimsel olan karmaşık sözcüklerdir. Anlamı, parçalarının anlamının doğrudan fonksiyonu olan ekli türetimler ve bileşik türlerine birleşimsel ifadeler denilmektedir. Araştırılan sözcükbirimin, diğer biçimbirimlerle böyle bir birliktelik sağladığı karmaşık sözcüklerin takibi çalışma için tersten bir test tekniği sağlayabilmektedir. Yani birleşimsel kabul edilen bütünün anlamından hareketle onu oluşturan ve sürece kendi anlamlarıyla dahil olan unsurlar için bir çeşit yorum yapmak, araştırılan sözcükbirim adına var olduğu iddia edilen anlamları destekleyebilmektedir.

Örnekleme yer alan *oğlan* maddesinde sözcükbirimin “saraya küçük yaşta devşirilmiş erkek köle” yani “gulâm” gönderimlerinin takip edildiği bağlamlarla birlikte, bu *oğlan* “gulâm” zümresinin dönemin kültürel ve sosyolojik yönünü ortaya koyan temayüllerin

takip edildiği bağlamları da mevcuttur. Bu bağlamlardan hareketle “askerî olarak yüksek mertebelere ulaşabilen, devşirilmiş gulâm” olan *oğlan* sözcükbiriminden başka, “hükümdar ve devletin diğer ilerigelenlerinin özel *hizmetinde* kullanılan tüysüz gulâmlar” zümresine karşılık gelen bir *oğlan* sözcükbiriminin olduğu iddia edilmiştir. Burada *oğlan* sözcükbirimin var olduğu iddia edilen sözlüksel birimi veya kullanımı için sözcük-yapımı süreçleri ve birleşimsellik özelliği tersten bir test tekniği sağlayabilmektedir. TZ’de *sözlük* kısmında takip edilen *oğlanc* sözcükbiriminin karşılığı *gülpâre*, yani “oğlansever”dir (Atalay, 1945: 7). Hatta TZ’nin Türkçe maddelerinde *gülpâre*’nin dönem Türkçesinin sesletimine uygun hâle getirilmiş olduğu düşünülen formu *kulampara* da takip edilmektedir. *-pâre* ve *-cı* biçimbirimlerinin anlambilimsel özelliklerinden biri “birşeye ilgili olmak, düşkün olmak”tır. Hatta bugün Türkiye Türkçesinde var olan *zampara*’nın, *zen* “kadın” ve *bâre* “dost” biçimbirimlerinin birlikteliğinden oluştuğu düşünüldüğünde *-pâre* (< *bâre*)’nin “cinsel anlamda düşkün olmak” gibi, sözcük-yapımı sürecine dahil edilebilecek anlambilimsel yönü olduğu göz ardı edilmemelidir. Tekrar *oğlan-cı* türetimine dönülecek olursa anlambilimsel açıdan birleşimsel olan bu karmaşık sözcüğü oluşturan parçalar konusunda *-cı* biçimbiriminin türetim sürecine “cinsel anlamda düşkün olmak” gibi bir anlamla dahil olduğu takip edilmektedir. Bu durumda *oğlan*’ın “sarayda askerî görevlerde yükümlülüğe sahip meslek üyesi olan gulâm” değil; hükümdar ve devletin diğer ilerigelenlerinin özel hizmetinde kullanılan [+GENÇ], hatta [+TÜYSÜZ] yani [-ERİŞKİN] anlambilimsel özelliklere sahip bir “gulâm” olmasını gerekli kılmaktadır. Yukarıda sayılan anlambirimcikler bu *oğlan*’ı diğer tür “gulâm” olan *oğlan*’dan ayırmaktadır. Bu durumda ikisi *oğlan* sözcükbiriminin farklı sözlüksel birimleridir. Böylelikle dönemin temayülünün anlatıldığı bağlamlarda takip edilen *oğlan*’ın bu sözlüksel birimi için *oğlanc* “oğlansever” karmaşık sözcüğünün birleşimsel anlamı hasebiyle tersten bir test tekniği sağladığı söylenebilir.

Bileşikler alt-başlığında açıklanan başlılık (*headedness*) konusu da çalışma adına test teknikleri sağlamaktadır. En temelde bu testler bağlamlarda takip edilen sözcükbirimlerin bir yan yana dizimlenme mi yoksa bunun daha özel bir alanını teşkil eden bileşik unsuru olup olmadığı konusunda bilgisel bir konfor sağlamaktadır. Ayrıntılandırılacak olursa bileşiklerin başlılığının sağladığı testlerden ilki sözcük-yapımı süreçleriyle ilgilidir. Ad-ad bileşiklerindeki sözcük-yapımı motivasyonu, dil-dışı dünyada var olan bir kavrama ad olması ve türetim [XY]Y'nin varlıklar kümesinin Y'nin altında dizimlenmesi yönündedir. Yani Y'nin bir alt-türü olacak şekilde yenisözcük türetimi söz konusudur. Diğer bir test tekniği ise bileşiklerin tek bir sözcük olması nedeniyle biçimbirimlerin sözcüğün sonuna, yani sağdaki baş ögeye eklenmesi gerekmektedir. Niteleyiciden hemen sonra, yani bileşiği oluşturan unsurların arasına biçimbirim eklenemez. Bileşiklere dair sıralanan bu iki teste sırasıyla bakılacak olursa, örnekte yer alan *etük* maddesi için bileşiklerle ilgili testlerin nasıl yürütüldüğünden bahsedilmesi gerekmektedir. Bağlamlarda *etük* sözcükbirimi sık sık *ton etük* ve *yip etük* dizimleri ile takip edilmektedir. İki dizim için de unsurlarının ad-ad olduğu söylenebilir ve eğer bu yan yana dizimlenişe bileşik denilecekse genelde bu sözcük sınıfı unsurlarına sahip bileşiklerde anlamsal olarak iç-merkezli olma eğilimi yani yukarıda izah edildiği gibi üretilen yenisözcüğün sağdaki üyesinin bir alt-türü olması beklenmektedir. Yani tıpkı *ütü masası*, *çalışma masası*, *yemek masası* bileşiklerinde hepsinin bir *masa* alt-türü olması gibi, *ton etük* ve *yip etük*'ün bir *etük* alt-türü olması gerekir. *yip etük* için anlamsal başlılık ve bu nedenle de *etük* “çizme”nin altında dizimlenen ve ÇİZME'nin bir alt-türü olması durumu geçerlidir. *yip* “pamuk, ip” sözcükbirimi *etük*'ün önünde dizimlenerek onun metasını ve dolayısıyla işlevini *etük* olana göre daha belirgin kılıp anlamını sınırlandırmaktadır. Böylelikle *yip etük* bileşiğinde *etük* “çizme” sözcükbirimine göre işlemi daha geniş, kaplamı daha dar olan bir alt-düzye sözcük türetilmiş olur. Bugünün kavramsal düzleminde bire bir olmasa bile denklik barındıran ÇORAP, belki TOZLUK için dile-içkin düzlemdeki sözlüksel boşluk

giderilmiştir. Ancak *ton etük* için aynı durum söz konusu değildir. Bunun bir ad-ad bileşiği olduğu düşünülecek olursa daha çok iç-merkezli bir yapısının olması beklenilecektir. Bu da türetimin tıpkı *yip etük*'te olduğu gibi *etük* alt-türü olması anlamına gelmektedir. Ancak *ton* “giysi” sözcükbiriminin *etük*'ün önünde dizimlenerek *etük* sözcükbirimi için bir alt-tür özelliği belirtmediği söylenebilir. Bu durumda anlamsal açıdan dış-merkezli olabilme ihtimali düşünülüp diğer teste geçilmelidir. Bu da gramatikal iç-merkezlilik özelliği göstermesinin şart olduğu bileşik özelliğidir. Yani bileşiğe eklenen biçimbirimin, bileşiği oluşturan unsurlarının artık tek bir sözcük olması kriterinden hareketle, sağ öge, yani başa eklenmesidir. Ancak İKP'de *tonu etüki kıpı tüketi kıltı* şeklinde *ton* ve *etük*'ün ayrı ayrı durum kategorisinde çekimlendiği takip edilmektedir (Hamilton, 2015: 48). Bu durumda bu sözcükbirimler için bileşik denilemeyeceği netleşmiş olur.

Önceki bölümlerde açıklanan *Artzamanlı Ölçekte Dil ve Gerçeklik*, *Artzamanlı Ölçekte Anlambilimsel Aktarım Süreçleri ve Çokanlamlılık Olgusu* ile ilerleyen bölümün sonunda açıklanan *Artzamanlı Ölçekte Dizisel İlişki Yaklaşımları*'nın çalışma için sağladığı imkânlar, yöntemi belirleyen kuramsal bilgilerdir. *Artzamanlı Ölçekte Sözlüksel Ögelerin Yapısı*'nda ise çalışma adına sağlanan imkân, doğrudan yöntem belirleyen birincil testler ve kuramsal bilgiler olmaktan ziyade; tespit edildiği düşünülen anlambilimsel özelliklerin destekleyici ikincil testlerle sağlamasının yapılmasıdır.

2.6. Sözlüğün Yapısı

Kuramsal Çerçeve'nin ilk bölümü olan *Sözcükbilim ve Sözlüğün Yapısı*'nda sözlükte dışyapı (*external*) ve içyapı (*internal*) olmak üzere en az iki tür yapının ayırt edildiği aktarılmıştı. İkinci bölümde sözlüğün içyapısıyla ilgili konular ve sözcük anlambilim açısından bu yapının ne anlam ifade ettiği üzerinde durulmuştu. Şimdi ise sözcüklerin birbirinin yerine geçebildiği, birbirinin karşıtı olduğu ve birbiriyle bir üst düzeyde birleşebildiği dizisel ve dizimsel ilişkiler yani sözlüğün dışyapısı veya Lipka'nın

ifadesiyle “sözlüğün yapısı” ile ilgili ilişkiler incelenecektir. Lipka (1992), genellikle içyapı denilen kavrama “sözlüksel öğelerin yapısı”; dışyapı denilene ise “sözlüğün yapısı” karşılığını vermektedir.

Bu bölüm, çalışmanın bağlam temelli yani kullanım önceleyen yönünün izah edilmesi adına önem arz etmektedir. İlk bölümde dizisel ilişkilerin kullanım önceleyen yönü için başvurulan kaynağın Murphy’nin (2003), *Semantic Relations and the Lexicon, Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms* adlı çalışması olduğu aktarılmıştı. Karşıtanlamlılık, eşanlamlılık, altanlamlılık gibi dizisel ilişkilerin bu çalışma adına değeri, anlamın bağlamda yani kullanımda nasıl belirginleştiğini vurgulamak için başvurulmasıdır. Bu nedenle çalışmanın bu bölümünde ilgili dizisel ilişkilerin açıklanmasından ziyade kullanımsal yani pragmatist ilkelerle dizisel ilişkilere bir yaklaşım öncelenecektir.

Daha önce de belirtildiği gibi anlamsal her bilginin sözlükte temsil edilememesi gibi bir durum söz konusudur. İkinci bölümde açıklanan dilsel ve hatta sözcükbilimsel olgular bu nedenle sözlüksel öğelerin yapısı yani sözlüğün içyapısıyla ilgili bilgilerdir. Sözcüğe dair sözlükte doğrudan temsil edilebilen bilgiler olmaları, onların bu şekilde tasnif edilmelerine neden olmuştur. Ancak dizisel ilişkilere bağlı ortaya çıkan ve belirginleşen anlama dair olgular sözlükte temsil edilememektedir. Bunun sözcük anlamı için değer arz etmemesiyle bir ilgisi olmamakla beraber “anlam” için asıl önemli olanın sözcüğün “kullanım”ı yani bağlamda tanıklandığı formu olduğunun altı çizilmelidir. Bu yüzden anlamın sözlükteki “gösterimsel” değerinden ziyade, bağlamdaki kullanımına bağlı “gönderimsel” değeri öncelenmektedir. Tarihî bir sözlükteki sözlüksel girdi için; sözcükbirimin gösterimde bulunduğu kavram bilgisine ve bağlamlardaki kullanıma bağlı gönderimine erişmeye çalışmak anlamın ortaya konulabilmesi için belirlenecek yöntemin temelini oluşturmaktadır. Çünkü anlam, sözlüksel girdideki anlamsal birliklerin; sözcüğün, adına “ansiklopedik bilgi” denilen kavramsal alanda eşlendiği bilginin

(ansiklopedik bilgi) ve bağlamda ortaya çıkan kullanımsal gönderimlerin toplamı ve belki de toplamından da fazlasıdır.

Çalışmada belirlenen yöntemin izah edilebilmesi adına kuramsal bilgiler açıklanırken başat kaynak Lipka'nın (1992) çalışmasıydı ve diğer görüşler ona bağlı aktarılmaktaydı. Bu bölümde ise anlamın "kullanımsal" ilkelerle nasıl belirlendiğini izah etmek için Murphy'nin (2003) pragmatist yaklaşımına da başvurulacaktır. Tekrarlanacak olursa bu bölümde dizisel ilişkilere dair külliyyatlı bir kuramsal bilgi aktarımdan kaçınılmış, çalışma için önem arz eden kısımlar vurgulanmaya çalışılmıştır. Bölümün en sonunda ise çalışma adına pragmatist yaklaşımın izdüşümünün ne olduğu kısaca özetlenmiştir.

2.6.1. Sözlüksel ögeler, Sözlüksel Girdiler, Sözcükbirimler

Genel dizisel ilişkiler ayrıntılandırılmadan evvel bu konuda teknik bir gayeyle biçimselleştirilmiş terimlerden bahsedilmesi gerekmektedir. Bir sözcüğün çeşitli sesbilimsel, biçimbilimsel, sözdizimsel ve anlambilimsel özelliklerinin resmî spesifikasyonu için genellikle sözlüksel girdi (*lexical entry*) terimi kullanılmaktadır (Bauer 1983: 190, Kastovsky 1982a: 248, Lipka 1972: 37). Aslında sözlüksel girdi için, sözlüğe dahil olan bir sözcükbirim hakkındaki bilgi koleksiyonunun toplandığı madde denilebilir. Yani bir sözlüksel girdi, ilgili sözcükbirim hakkında fonemik bilgileri ve fonemik formu bir anlama eşlemek için bazı araçları içerir. Bununla birlikte bir sözlüksel girdi, gramer kategorisini ve diğer öngörülemez bilgileri de içermektedir.

Bu konunun çokanlamlılık ve eşadlılık meselesi için önemli olduğunu Lipka *tilki (fox)* örneği ile açıklamaktadır. Bu örnekle *tilki* sözcükbiriminin "küçük köpeğe benzeyen, vahşi hayvan" ve "insanları aldatan kimse" anlamları için iki farklı sözlüksel girdinin (*lexical entry*) atanıp atanmaması konusunu sorgulamaktadır. Burada irdelediği şey, ortak bir sözcükbirim için tek bir sözlüksel girdi mi oluşturulmalıdır yoksa sözcükbirimin daha

küçük birimleri için ayrı ayrı sözlüksel girdiler mi oluşturulmalıdır (Lipka, 1992: 131). Bu soru aslında sözcükbirimin tanımıyla ve çokanlamlılık ile eşadlılığı birbirinden ayırmak meselesiyle doğrudan ilişkilidir.

Bu konuda Cruse (1986), *Lexical Semantics* adlı çalışmasında sözcükbirim (*lexeme*) ile sözlüksel birim (*lexical unit*) arasında bir ayrım yapmaktadır. Ona göre sözlüksel birim “sözlüksel bir biçim ile tek bir anlamın birliği”dir ve sözcükbirim ise “sözlüksel birimler ailesi”dir. Bu durumda onun için anlam (*sense*) “sözcükbirimin anlam yönü”dür (Cruse, 1986: 49). Bölümün ağırlıklı konusu olan anlamsal ilişkilerin ise sözlüksel birimler ile sözcükbirimler arasında olduğunu iddia etmektedir (Cruse, 1986: 84). Lipka da Cruse’un bu terminolojisini takip ettiğini aktarmaktadır (Lipka, 1992: 131-32).

Sözlüksel öge ve sözlüksel birim konusunda da bir ayrım yapan Cruse (1986), sözlükteki terim için sözlüksel öge (*lexical item*), dil kullanımındaki için ise sözlüksel birim (*lexical unit*) terimini kullanmaktadır. Yani sözcükbirimin bağlamda tanıklanan anlamına sözlüksel birim denilirken bunun sözlükteki temsiline sözlüksel öge denilmektedir. Sözlüksel birimin kullanımda tespit edilen bir durum olması, terim hakkında belirli bir biçime ve belirli bir anlama sahip somutlaşmış bir nesne denilebilmesi anlamına gelmektedir. Yani sözlüksel birimlerin bir gönderimi olmalıdır. Örneğin *the highest note in the song* (şarkıdaki en yüksek nota) tümcesindeki *highest* ve *I throw the ball highest* (topu en yükseğe fırlattım) tümcesindeki *highest*; sözlüksel öge olan *high*’ı örnekleyen ve ona ait birer sözlüksel birimdir. Ya da bu çalışma için düşünülecek olursa *oğlan* sözcükbiriminin bir bağlamda tanıklandığı sözlüksel birimi “erkek çocuk”ken, diğer bağlamdaki sözlüksel birimi “erkek köle”dir. Bu sözcükbirimin sözlükte yer aldığı kısım için artık sözcükbirim değil sözlüksel girdi terimi kullanılmalıdır. Bu üstdil çabası, örneğin *oğlan*’ın hangi konumundan bahsedildiği konusunda ayrım yapma ihtiyacını gidermek amacıyla üretilmiş bir terminolojidir. Yani sözlüksel girdi denildiğinde bu bir sözlük maddesidir ve gösterimi olsa bile bağlamı olmadığı için gönderimi yani sözlüksel

birimi yoktur. Ancak bir bağlamda tanıklanıyorsa buna artık sözlüksel girdi denilmemeli, bir sözcükbirim ve onun sözlüksel birimlerinden bahsedilmelidir.

Lipka'nın (1992) bu konudaki *tilki* örneğine dönülecek olursa fox1 "...hayvan" ve fox2 "... insan" olmak üzere iki farklı sözlüksel birimi vardır. Sözlüksel birim ve sözcükbirim ayırımının yapılması, çokanlamlılık ve eşadlılık arasındaki ayırımın yapılabilmesi için öncül bir basamak olmakla beraber, bu bölüm için bu konunun başka bir değeri daha mevcuttur. Dizisel ilişkiler sözcükbirimlerin veya sözlüksel birimlerin meselesi midir yoksa bu ilişkiler anlamla mı ilgilidir?

2.6.2. Dizisel İlişkiler Anlamla mı Yoksa Sözcükbirimle mi İlişkilidir?

Sözcükler arası ilişkiler (karşıtanlamlılık, eşanlamlılık, altanlamlılık vb.) gibi bahsedilen bu ilişkiler gerçekten sözcükler arasında mıdır? Yoksa sözcüklerin kavramsal anlamı (*denotata*) arasındaki ilişkiler midir? *Hot* ve *cold*'un bağdaşmaz ısı durumları olduğu için *hot*, *cold*'un karşıtı (*opposite*) değil midir? Yani dil-dışı dünyada bu iki farklı ısı durumu olduğu için bunların sözcüksel karşılıkları karşıttır denilebilir mi? Tam tersinden düşünülecek olursa karşıtanlamlılıkların birbiri ile bağdaşmaz göndergelere gönderimleri olduğu için karşıtlardır gibi bir yargı doğru mudur? Ancak burada savunulan fikir dünyadaki şeylerin nasıl ilişkili olduğu değil, sözcüklerin ve sözcük anlamlarının nasıl ilişkili olduğudur. Çoğu sözcük anlambilim çalışmaları, anlambilimsel ilişkilerin sözcükler arasındaki ilişkiler değil, sözcüğün anlamı arasındaki ilişkiler olduğunu kabul eder ve bu yüzden onlara anlam ilişkileri (*sense relations* ya da *meaning relations*; Lyons, 1977; Allan, 1986) adını verir. Murphy ise bu ilişkilerin anlam ilişkileri değil, sözcük ilişkileri olduğunu savunur. Çünkü 'bir şeyin ısı değerinin yüksek olması' anlamı veya durumu, 'bir şeye yakın olmak' anlamı, ve 'bir şeyin radyoaktif' olması anlamı birbirleriyle ilişkili değildir. Oysa ısı değerini ifade eden *hot* sözcüğü, bir çocuk oyununda akıldan tutulan nesneye yakınlığı bildirmek için kullanılan *hot* sözcüğü ve radyoaktif

değerin yüksekliğini bildiren *hot* sözcüğü birbiriyle ilişkilidir (Murphy, 2003: 11). Hatta meseleye daha yakından bakıldığında sözcük ilişkileri demek bile daha genel bir yaklaşımın sonucu gibi gözükmektedir. Çünkü aslında bu sözcükbirimler arasındaki ilişkiden daha fazlası yani sözlüksel birimler arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Lipka da bu konuda dizimsel ve dizisel ilişkilerin sözcükbirim değil, sözlüksel birimler meselesi olduğunu bildirmektedir (Lipka, 1992: 132). Çünkü çokanlamlı bir sözcükbirimin bir sözlüksel birimi başka bir sözcükle, diğer sözlüksel birimi ise daha başka bir sözcükle dizisel ilişkili olabilmektedir. Türkçe bir örnekle izah edilecek olursa *rüküş* sözcükbirimi “zevksizce, görgüsüzce ve modaya uygun olmadan giyinen kişi” anlamındadır. Bu sözcükbirimin ilkanlamı giyimle ilgilidir. Güzel, ortamına uygun, görgülü giyinilip giyinilmemesi durumunda bir kimse “rüküş” veya “şık” olarak nitelenmektedir. Ancak bu sözcükbirimin ikinci bir anlamı daha takip edilmektedir. [-UYGUN], [-YERİNE UYGUN] ve [-GÖRGÜLÜ] anlambirimcikleri, onu giyim kuşam kavramsal alanından, davranış alanına taşımış ve yerine göre davranmayan kimselere de *rüküş* denilebilmesini sağlamıştır. Bu durumda *rüküş* sözcükbiriminin rüküş1 “şık ve yerine uygun olmayan, zevksiz ve görgüsüzce giyinmiş kimse” ve rüküş2 “yerine uygun davranmayan, görgüsüzce davranan kimse” gibi iki sözlüksel birimi olduğu düşünülebilir. Çünkü bakıldığında bu iki sözlüksel birim de farklı kavramsal alanlara aittir ve farklı sözcüklerle dizimlenmektedir. Bununla birlikte rüküş1 için karşıtanlamlı sözcük *şık* olmaktadır, rüküş2 için *şık* olmamaktadır. Yani bakıldığında doğrudan *rüküş* sözcükbirimiyle değil, onun sözlüksel birimleriyle dizisel ilişkiler kurulmaktadır.

2.6.3. Genel Dizisel İlişkiler

Çalışmanın birinci bölümü olan *Sözcükbilim ve Sözlüğün Yapısı* bölümünde sözlüğün dışyapısı ile ilgili birtakım açıklamalar yapılırken dizisel (*paradigmatic*) ve dizimsel (*syntagmatic*) ilişkiler hakkında giriş niteliğine bir izah yapılmıştı. Bu ilişkilerin temelini

atan Saussure'ün (1916) dilbilimsel tözün “doğrusal doğasından kaynaklanan” bir ikilik olduğu, bunun yatay doğrusallığı için “dizimsel ilişki”, dikey doğrusallığı içinse “dizisel ilişki” denildiği aktarılmıştı. Yan yana, ardışık bir doğrusallıkla sıralanan dilsel ögeler arasındaki ilişkiye “dizimsel ilişki”, bir dizimdeki aynı konumda karşıt olabilen ögeler arasındaki ilişkiye ise “dizisel ilişki” denildiği aktarılmıştı.

Temel olarak dilsel gösterge çiftleri arasındaki dizisel ilişkiler şu şekildedir: Gösterilenlerin hemen hemen aynı olduğu ancak gösterenlerin farklı olduğu ilişki “eşanlamlı (*synonym*)” olarak adlandırılmaktadır. Modern dilbilimciler mükemmel veya tam eşanlamlılığın olmadığı konusunda aynı fikirdedir. Göstergeler arasındaki dizisel ilişkiler için diğer bir teorik olasılık ise hem gösterenin hem de gösterilenin farklı olmasıdır. Bu tür işaretlerin içerik bilgilerine ve ilişkinin yatay veya dikey olmasına göre adlandırılmaları da değişmektedir. Eğer bu ilişki yatay bir karşıtlık (*opposite*) ilişkiyse genel olarak bu ilişkiye “karşıtanlamlı (*antonym*)” denilmektedir. Eğer ilişki dikey-düşey yönlü bir içerme ilişkiyse “atlanlamlı (*hyponym*)”dır ve bakışım olduğu diğer ilişki ise “üstanlamlılık (*hyperonymy*)” ilişkisidir. Bu terime, yaklaşımlara göre, “üst-düzey (*superordinate*) terim” veya “üstsözcükbirim (*archilexeme*)” de denilmektedir.

Murphy’e göre (2003) eşanlamlı örnekleri; *sofa=couch=divan=davenport*’tur. Dikkat edilirse eşanlamlılığın üstdilsel gösterimi “=”dir. Bununla birlikte *sofa*, *divan* ve *davenport* alıntı sözcüklerdir ve sadece *couch* İngilizcedir. Murphy’nin bu örnekleri seçmesi tam eşanlamlılık için eş üyeler olabilecek nitelikte olmalarındandır. Karşıtanlamlı çiftler; *good/bad*, *life/death*, *come/go*’dur “/” şeklinde gösterilmektedir. Diğer bir ilişki türü olan kontrast (*contrast*) ise *sweet/sour/bitter/salty*; *solid/liquid/gas*’dir. Altanlamlı örnekleri *kedi < memeli < hayvan*’dır ve kapsandığı için “<” işaretiyle temsil edilmektedir. Meronimi veya parça-bütün (*meronymy*) denilen ilişkiye ise *mısra < kıta < şiir* örneklerini vermektedir (Murphy, 2003: 9).

Karşıtanlamlılık; kontrastın bir alttürüdür. Kontrast için ikiden fazla ögesinin olduğu ve bir çizelge içeren küme ilişkisinin mevcudiyetinden söz edilebilir. Bu çalışmada *contrast*'a Türkçe bir karşılık bulmak yerine *kontrast* denildi. Bakıldığında *opposite* için pozisyonel bir 'zıtlık' sebebiyle *karşıtlık* denilmesi; *antonymy* için *nym* 'anlam' sebebiyle *karşıtanlamlı* denilmesi uygundur. Ancak *kontrast* için 'zıtlık' demek tam bir karşılık olmamaktadır. Bu terimin diğer alanlardaki kullanımına bakıldığında belki terim anlam için daha kapsamlı bir görünüm sunulabilir. Bu aynı zamanda bir fotoğrafçılık terimidir. Bunun bu alanda anlattığı şey, fotoğrafta en aydınlık alan ile en karanlık alan arasındaki poz farkıdır, poz zıtlığı değil. Ya da kontrastı yüksek bir fotoğraftan bahsedildiğinde 'çok fazla renk sunabilen' anlamındadır. Bu terim, anlambilim için de böyledir. Kontrast, bir aralıktır, en baştan en sona sunulan bir anlam aralığı, tıpkı bir renk aralığı gibi. Yani *contrast*'ın Türkiye Türkçesine aktarımında tam-eşdeğeri 'zıtlık' olmamaktadır. Bu nedenle tuzlu/tatlı/ekşi/acı/umami skalası için kontrast kümesi denilebilirken acı/tatlı bir karşıtanlamlılık kümesidir. Kontrast üstanlamlıdır; karşıtanlam ise bu kümenin daha özel ilişkilerini içeren bir altanlamlısıdır. Yani karşıtanlam daha dar bir alanı ifade eder. Bununla birlikte kontrast sadece karşıtanlamlılık veya daha genel bir ifadeyle karşıtlık için bir üst-düzey terim olmamaktadır. Parça olanların küme üyeleri yani eş-meronimler ve bütün olanların küme üyeleri yani eş-holonimler bir araya geldiğinde bu küme yine kontrast ilişkiye bağlı bir kümedir. Zıtlık değil; skalanın tamamının ifade edildiği bir terimdir.

Dil kuramlarının insanın dil beceresini modellemede ilerlemesiyle sözlük (*lexicon*) bu kuramlar için merkezî bir hâle geldi. Sözlük için bu yenilenen ilgiyle iki problem ortaya çıkar. Öncelikle sözlüğün iç-yapısı ve sözcüksel bilginin sözlükte nasıl temsil edildiğiyle ilgili kabul görmüş bir teori yoktur. Bununla birlikte sözlük kavramsal bilgiyle bir bağlantı kurmalıdır, ancak sözcüksel-kavramsal sınırın hangi tarafında hangi bilgiler dahil edilmelidir, sözlükte bu kavramsal açıklamalar nasıl temsil edilmelidir ve bu iki

sınır arasında bir döngü var mıdır sorusunda fikir birliği çok azdır. ‘En azından’ araştırmacılar sözcüklerin aralarındaki karşıt anlamlılık (*antonymy*), eş anlamlılık (*synonymy*), alt anlamlılık (*hyponymy*) vb. dizisel ilişkilerin sadece sözcüksel değil sözcüksel-kavramsal bilginin yapısı ile ilgili olduğunu kabul etmişlerdir. (Murphy, 2003: 3)

Bazı araştırmacılar (Katz, 1972; Kempson 1977) sözcükler arasındaki bu dizisel ilişkilerin (karşıt anlamlılık, eş anlamlılık, alt anlamlılık gibi) açıklanmasını sözcük anlambiliminin temel amaçlarından sayarken; diğer araştırmacılar (Deese, 1965; Lehrer 1974; Mel’çuk, 1996; Fellbaum, 1998c) sözcükler arasındaki ilişkilerin anlamını sınırlayıp belirlediğini bildirirler (tıpkı diğerleri gibi); fakat bunun tam tersinin de geçerli olduğunu (diğerlerinden ayrılarak) söylerler. Yani ikinci gruptaki araştırmacılar için anlamın, dizisel ilişkileri belirlediğini savundukları söylenebilir. Murphy bu araştırmacıların dizisel ilişkiler konusunda en başından bir fikir ayrılığı olmasını bu meselenin yani dizisel ilişkilerin doğuşunun, nedenli midir, nedensiz midir sorusunun, temsillerinin, kullanımının dilbilim ve psikolinguistik için henüz çözülmediğini bunun için bir kuramın geliştirilemediğini bildirir (Murphy, 2003: 4). Bu dizisel ilişkiler açıklandıktan sonra Murphy’nin yaklaşımından bahsedilecek ve sözcükler arasındaki bu ilişkilerin anlam konusunda ne anlam ifade ettiği özetlenecektir.

2.6.4. Sözcüksel İlişkiler

Sözcüksel ilişkilerin anlamsal ilişkiler olmadığı yukarıdaki bölümlerde pek çok kez vurgulandı. Ancak bu anlambilime yönelik bütün yaklaşımlar için geçerli değildir. Lyons tarafından *Introduction to Theoretical Linguistics* adlı çalışmasında 1963’ten beri geliştirilen anlambilim teorisi “anlamsal ilişkiler” teorisine dayanmaktadır. Lipka, bu konuda Cruse’un (1986) *Lexical Semantics* çalışmasında, Lyons’un teorisini devam ettirdiğini ancak bunu yaparken kendine özgü bir terminolojiye sahip olduğunu

bildirmektedir. Cruse'un (1986) sözcük anlambilimiyle ilgili çalışmasının büyük bir kısmının altanlamlılık, hiyerarşiler, meronimi ilişkileri, karşıtanlamlılık ve eşanlamlılık ilişkileri gibi sözcüksel ilişkilerle ilgilendiğini, bunun da Lyons'un (1963) çalışmasındaki izlekle örtüşüğünü belirtmektedir (Lipka, 1992: 140-141). Lyons'un 1977'de karşıtlık (*opposite*) türünü üç altınıfa ayırdığı çalışmasından sonra Cruse da bu tasnifi daha da detaylandırmaktadır.

Lyons'a (1968) göre aynı sözdizimsel yani cümle diliminde birbirinin yerine geçen "sözlüksel ögeler" arasında mantıksal ilişkiler temelinde kurulan ilişki, dizisel ilişkilerdir. Bu ilişkilerin onun terminolojisindeki karşılığı anlam-ilişkileri (*sense-relations*) şeklindedir. Karşıtlık (*oppositeness*) ilişkisini bütünleyicilik (*complementarity*), karşıtanlamlı (*antonymy*) ve karşıtsallık (*converseness*) olmak üzere üç alt başlıkta incelemektedir. Bu hamlesiyle daha geniş anlamdaki karşıtanlamlılık (*antonymy*) ile karşıtlık (*oppositness*) terimini yer değiştirir. Konvansiyonel olarak karşıtanlamlılık daha üst-düzey bir terimken, Lyons onun yerine karşıtlığı koyar ve karşıtanlamlılığı bir alt-düzeyde tasnif eder. Lyons'a göre eşadlılık ve çokanlamlılık "anlam ilişkileri"ne ait değildir; ona göre mutlak veya tam eşadlılık "sözcükbirimler arasındaki bir ilişki"; eşanlamlılık, karşıtanlamlılık ve altanlamlılık ise "sözcüklerin anlamları arasındaki ilişki"dir (Lyons, 1977: 559) (bk. Lipka, 1992: 141-42).

Bu konuda Murphy'nin (2003) kendi kuramına gelmeden önce çeşitli türlere göre alt ulamlara ayırmak hakkındaki fikirlerine giriş yapılması gerekmektedir. Bu giriş aslında onun bu konudaki fikrinin genel içeriği hakkında ön bilgi sahibi olmayı sağlayacaktır. Murphy'nin bu fikrine kısaca değinilmesi, ilerleyen bölümlerde eşanlamlılık veya karşıtanlamlılık kısaca özetlenmeye çalışılırken bu şekilde alt-ulamlara ayrılmış taksonimik yaklaşımlara dair yeni bir bakış açısı sunabilecektir.

Murphy bu konuyu kendi kuramında sözcüksel ilişkilerin ortak özelliklerinden biri olan “sayılamazlık (*uncountability*)” özelliğinde ele almaktadır. Onun kuramı, bu bölümde, ilerleyen başlıklarda detaylı olarak aktarılacaktır. Ancak şimdi kısaca bir giriş yapılacak olursa, Murphy’ye göre Lyons (1977) ve Cruse’un (1986) tarafından karşıtanlılığın çok farklı alt sınıflara bölünerek incelenmesi sürece hizmet etmeyen ayrıntıcı bir yöntem anlamına gelmektedir. Yönsellik (*directional*) başlığı altında “dikey yönlü (*orthogonal*)” ve “yatay yönlü (*antipodal*)” olmak üzere bile tasnif ettiklerini aktarır. Ancak ona göre bu alttürlerle sınırlandırılmış, yani birine *karşıt* diğerine *yönsel* olarak terim sunan yaklaşımlar, süreci detaylandırıp işin özünü kaçırmaya mecburdur. Murphy’ye göre konsept oldukça basittir, bakıldığında kuzey/güney karşıtanlılığı için *yönsel* demek kavramsal olan bilgiyi yinelemektir. Ya da verme/alma için karşıtsal (*converseness*) demek de bu türden bir kavramsal detaylandırmadır. Bu yüzden Murphy, ilgili sözcüklerin aynı ilişki kümesinin üyesi olduklarını bildirdikten sonra, bu sürecin düzen arz eden sisteminin ortaya konulması gerektiğini savunmaktadır. Sözcüklerin her bağlamda oluşan biricik anlamlarına dair bir kuram geliştirilmesi gerektiğinde sistemin düzen arz eden, yani metotlu yönü açıklanmalıdır. Bu nedenle çalışmasında pragmatist yani kullanımı önceleyen bir yaklaşım belirler ve bütün ilişkilerin sekiz ortak özelliğini saptar. O, aslında çeşitli tasniflerle daha da alttürlerle bölmenin süreci ve konsepti kaçırmaya neden olacağını gerekçelendirmektedir. İlgili sekiz özellikle ulaştığı sonuç, sözcük ilişkilerinin tıpkı sözcük-yapımı süreçleri gibi sistematik bir doğası olduğu ve zihinsel işleme süreçlerinin ürünleri olduğu yönündedir. Genel olarak metasemi yani metafor ve metonimide de; diğer bir yenisözcük türetimi olan sözcük-yapımı süreçlerinde de zihnin ürünü olduğu, bu bilişsel süreçlerin zihnin bir aracı olduğu, üretiminin tıpkı bir fabrika gibi standardının olduğu fikri son yılların kabul gören yaklaşımıdır. Bu nedenle ilerleyen bölümlerde ilgili sözcüksel ilişkiler kısaca açıklanacak ve asıl öncelenen Murphy’nin yaklaşımına daha çok yer verilecektir. Çünkü sözcüksel ilişkilerin ortak

özelliklerinden biri olan evrensellik özelliği, artzmanlı çalışma alanı için de aynı zihinsel sürecin sonucu olması ve çalışmanın sözcük anlamını tespit etmeyi hedefleyen amacına uygun olmasındandır.

2.6.4.1. Eşanlamlılık

Lyons (1968), çalışmasında eşanlamlılık için iki veya daha fazla ögeden birinin diğerinin yerine kullanılmasıyla oluşan ifadeler o cümlede aynı anlama gelebiliyorsa burada bir eşanlamlılık olgusu olduğunu bildirmektedir. Yani “tüm-eşanlamlılık (*total synonymy*)” ve “tam-eşanlamlılık (*complete synonymy*)” kavramlarına değil; kullanımda oluşan “bilişsel eşanlamlılık (*cognitive synonymy*)” olgusuna dikkati çekmektedir. Bu noktada da “ikili kapsama (*bilateral implication*)” veya “eşdeğerlik (*equivalence*)” formülünü sunmaktadır (Lipka, 1992: 142-43):

(S1) The Arabian sheikh was wealthy.

(S2) The Arabian sheikh was rich.

S1 \supset S2 ve S2 \supset S1 ise **S1 = S2**

Bu noktaya ilave yapılması gereken koşul; iki cümlenin sözdizimsel yapılarının da ortak olması gerekliliğidir. Bu noktada Lipka, sözdizimsel eşdeğerlik konusunun altını çizerek *drake* “erkek ördek” ve *male duck* “erkek ördek” örneklerini vermektedir. Bu durum Türkiye Türkçesiyle de koşut bir durum barındırmaktadır. *drake* yani *suna* ve *male duck* yani *erkek ördek* için eşanlamlı sözcükbirimler denilmesine karşı çıkmaktadır. Bu sözcükler en başında sözdizimsel açıdan eşit değillerdir ve *male duck* yani *erkek ördek* *drake* yani *suna*’nın eşanlamlısı değil açıklamasıdır (*paraphrase*) (Lipka, 1992: 143). Bu aslında ilgili sözcüklerin, dilin aynı dairesinden seçilip seçilmemesi meselesiyle ilgilidir.

Bakıldığında *drake* ve *suna* daha önce de açıklanan dilin “birincil sözcük”na dahildir. *male duck* yani *erkek ördek* ise “açıklama (*paraphrase*)” ilkesiyle geliştirilen “ikincil sözcük”nın unsurlarıdır.

Lyons’un (1968) aslında ilgili ilişkilerin sözlüksel ögeler arasında olduğu fikrinden ziyade yukarıda da açıklandığı gibi sözlüksel birimler arasında olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Çünkü *rich*₁ “zengin (= *wealthy*)” iken, *rich*₂ “verimli (= *fertile*)”dır. Bu durumda ikinci *rich* sözcük birimi *wealthy* ile eşanlamlı değildir. Yani sözcükler veya bunun bu alanda kullanılan terimi olan sözlüksel ögeler arasında değil; ilgili sözlüksel ögenin birlikleri olan sözlüksel birimler arasındaki ilişkilerdir. Bunun da bağlamda belirginleşen anlamla doğrudan ilgisi vardır.

Bu konuda Lipka’nın aktardığı ek örneğe bakılacak olursa, *pig*’in sözlüksel birimleri *pig*₁ “hayvan”, *pig*₂ “açgözlü kişi” ve *pig*₃ “polis”tir. *pig*₃ sözlüksel birimi, *swine*₁ “hayvan” (arkeik çağrışım etiketli) ve *swine*₂ “son derece kötü kişi” (eski kullanım etiketli) sözlüksel birimleri şeklinde bölünen *swine* sözcük birimi ile asla eşanlamlı değildir. Eşanlamlılığın yalnızca *pig*₁ ve *swine*₁ sözlüksel birimleri arasında olduğu kadar belki de *pig*₂ ve *swine*₂ arasında var olduğu iddia edilebilir. *hog* “hayvan olan domuz” ise çağrışımsal olarak AmE olarak etiketlenmektedir. Ancak bir kişi için *chauvinist pig* denilebilirken *chauvinist hog* denilememektedir (Lipka, 1992: 143).

Bu durumda *pig* ve *hog* ikili kapsama yöntemine göre eşanlamlılık küme ilişkisine sahip değildir. Eşanlamlılık konusundaki ihtisaslaşmış kuramsal çalışmalar bu etiket ve etiketlenmenin yapıldığı değişkenler konusunda ayrıntılı bilgileri içermektedir. Yani bir sözcük biriminin “dil kullanımı (*use of language*)” ve “dil kullanıcı (*user*)”na bağlı değişken türlerine göre diyatopik veya adına “kayıt (*register*)” da denilen diyatopik değişkenleri bu alan için önem arz etmektedir. Bu ise merkezde yer alan ortak çekirdekteki sözcüklerin dışında kalan sözcüklerine dair bir durumdur. İlgili tablo

çalışmanın en başında aktarılmıştı. Yani yukarıda aktarılan “kapsama” durumuna bağlı eşanlamlıdır diyebilmek konunun özüdür ancak, derinlemesine yapılan bir çalışmada dilin sosyal değişkenlerini ifade eden olgulara bağlı pek çok etken, bir sözcük çifti için eşanlamlıdır veya değildir kanısını etkilemektedir. Eşanlamlılık kuramına yönelik önem arz eden dilsel değişkenler konusu üzerinde bu çalışmada durulmayacaktır. Ancak kısaca, eşanlamlılığın sadece sözlüksel birimler meselesi olmadığı, aynı zamanda bilişsel olarak az ya da çok özdeş sözcüklerin genellikle çağrışımsal farklılıklar gösterdiğinin altı çizilmelidir. Yani bu ilişkinin sözlüksel birimler arasında olması, ve hatta yukarıda Lyons’un (1968) ifade ettiği gibi eşdeğer sözdizimsel ifadelerin unsurları olmasıyla beraber, dil kullanımına ve dil kullanımına bağlı değişken sözcüklerin çağrışımsal değerleriyle de ilişkilidir.

2.6.4.2. Altanlamlılık ve Bağdaşmazlık

Lyons (1968), altanlamlılık (*hyponymy*) ve bağdaşmazlık (*incompatibility*) için anlamın en temel dizesel ilişkileri olduğunu belirtmektedir. Altanlamlılık bakışımı bir ilişki olduğu için hem sözlüksel altsıralanış hem de üstsıralanış ilişkisidir. Lyons, sözcükbirimlerin aynı sözdizimsel konumdaki mantıksal çıkarımı açısından bir tanım vermektedir. Altterim veya altanlam zorunlu olarak üstterimi içerir ancak bunun tersi geçerli değildir. Üstterim bazen doğal bir dilde eksik olabilmektedir, çünkü sistemde böyle sözlüksel boşlukların olması olağandır. Bu durumun alan için karşılığı ise bağdaşmazlıktır.

Örnekleme yer alan *etük* sözcükbiriminde olduğu gibi bir üst-ulamdaki AYAKKABI kavramının ve bunun adlandıran *ayakkabı* sözcüğün belirli bir döneme kadar olmaması, ama bu ulamda *etük*’le yan yana dizilen *başmağ*, *çaruğ*, *izlik* sözcükbirimlerinin olması gibi. Bu tür durumlarda ayırım yapabilmek için, yani sözcüğün yokluğuna işaret edebilecek *üstterim* veya *altterim* demek yerine, ilgili “anlam”ın varlığını vurgulamak

adına *üstanlam* veya *altanlam* olarak adlandırılması daha uygun görülmüştür (Lyons, 1968: 455). Ancak Lipka bu konuda Kastovsky'nin kullanımıyla koşut olarak sadece *üstanlam* (*hyperonym*) için *üstsözcükbirim* (*archilexeme*) terimini uygun görmektedir (Lipka, 1992: 144). Çünkü bu kullanımın altında ilgili ilişkilerin anlamla değil, sözcükbirimle ilgili olduğu fikri yatmaktadır. Terimsel izaha dair Lipka'da yer alan şema aşağıdaki gibidir:

Bu konuda Lyons tekrar eşanlamlılık konusuna döner ve eşanlamlılığın özel bir altanlamlılık durumu olduğuna dikkat çeker ve bunun adına da “simetrik altanlamlılık” denildiğini belirtir. Simetrik altanlamlılık olarak tanımladığı eşanlamlılık fikrine göre eğer x, y'nin bir eş-altanlamlısıysa (*co-hyponym*), ve aynı zamanda y de x'in bir eş-altanlamlısıysa o zaman “x ve y eşanlamlıdır” denilebilmektedir. Böylelikle mantıksal içerme, her iki sözlüksel ilişki yani eşanlamlılık ve altanlamlılık için daha temel bir hâle gelmektedir (Lyons, 1968: 455) (bk. Lipka, 1992: 144).

2.6.4.3. Karşıtsallık, Karşıtanlamlılık ve Bütünleyicilik

Lyons'un üç farklı karşıtlık türünü ayırt ettiği yukarıda açıklanmıştı. Ondan önceki çalışmalarda karşıtanlamlılık (*antonymy*) üst düzey bir terimken, Lyons'un çalışmasında bu karşıtlık (*oppositeness*) türlerinden yalnızca biri olarak ele alınmış, yani üst düzey terime karşıtlık denilmiştir. Bu durumda Lyons'a göre karşıtlık; karşıtsallık (*converseness*), karşıtanlamlılık (*antonymy*) ve bütünleyicilik (*complementarity*) olmak üzere üç alt sınıfa ayrılmaktadır.

Bütünleyicilik erkek/kadın veya evli/bekâr gibi sözcük çiftlerinin dahil olduğu karşıtlık türüdür. Yani mantık olarak birinin reddinin diğerinin iddiasını kapsaması veya tam tersi durum söz konusuysa bu bir bütünleyici karşıtlık olarak değerlendirilmiştir. Geleneksel Latince'de bu mantıksal süreçler için *tertium non datur* yani “üçüncü bir olasılık yoktur”, yani “ya ... ya ...” şeklindeki önermelerin sonucudur. Bu tür bir karşıtlık evet/hayır kararına dayanan karşıtlıktır. Bu sınıf için Cruse (1986) bir makalede “derecelendirilebilir bütünleyiciler” adını verdiği bir alt sınıf oluşturduğunu duyurmaktadır. Örnekleri ise *clean/dirty, true/false, pure/impure*'dur (Cruse 1986: 203) (bk. Lipka, 1992: 146).

Lyons'un tasnifine göre karşıtanlamlılık farklı mantıksal ilişkilere dayanması hasebiyle bütünleyicilikten ayrılmaktadır. büyük/küçük, iyi/kötü yüksek/alçak gibi karşıtanlamalı çiftler yukarıda belirtilen içerme/kapsama veya gereklilik (*entailment*) ilişkilerinden yalnızca ikincisini içermektedir. Bir üyeyi içeren iddia, diğerinin olumsuzlanmasını içerir ancak bunun tam tersi geçerli değildir. Yukarıdaki bütünleyicilikte karşılıklı bir durum söz konusuydu. Yani herhangi birisi için “iyi” demek, onun için “kötü” değildir demektir, ancak “iyi olmaması”, “kötü olduğu” anlamına gelmemektedir. Ya da *su sıcak değildir* demek *su soğuktur* anlamına gelmez, fakat *su soğuktur* denildiğinde *su sıcak değildir* demektir. Yani bu küme ilişkisinde olumsuzlanan durumlarda aynı karşıtlığı içermeme durumu söz konusudur. Bütünleyicilik için durum bir kişi bekarsa evli değildir; evliyse bekar değildir şeklinde olumsuzlandığı durumlarda karşılıklı bir “bütünleme” ilişkisi şeklindeydi. Karşıtanlamlılıkta ise yukarıdaki karşıtlığın aksine *tertium datur* yani “üçüncü bir olasılık vardır” ilkesi geçerlidir. Bu durum Leech'in terminolojisiyle “kutupsal karşıtlığa” ve geleneksel mantıktaki “aksine (*contrary*)” ifadesine karşılık gelmektedir (Leech, 1981: 101) (bk. Lipka, 1992: 146).

Karşıtsallık (*converseness*), Lyons'un tasnif ettiği üçüncü karşıtlık durumudur. Lyons tarafından tanıtılan bu terim, konuşmanın eşdeğer bir “ayna-görüntü” ilişkisini veya “argümanların sırasının tersine çevrildiği işlev” olarak ifade edilen sembolik mantıktan

üretilmiştir. Bu aslında Leech'teki (1981) tematik anlamla koşut bir karşıtlıktır. Burada da olduğu gibi sözcelerin anlamları açısından takip edilen bir karşıtlık durumu söz konusudur. Karşıtsallığın ölçütü, başka türlü eşdeğer kalan cümlelerde argüman yani “katılan” işlevi gören sözcenin diğer cümlede esas öge olmasıdır. Yani cümleler birbirini kapsar ve dolayısıyla aynı anlamlara gelir. Ancak tematik anlam açıklanırken yine de bire bir aynı anlama geldiklerinin söylenemeyeceği aktarılmıştı. Küçük de olsa anlam açısından barındırdıkları nüanslar kıymetlidir ve bu onları biricik, yani aslında aynı değil farklı yapar. Yani *John arabayı Bill'den satın aldı* ve *Bill arabayı John'a sattı* cümleleri bu tür bir karşıtlık ilişkisinin ürünüdür. Ayna-görüntüsü cümleleri tersine koşutluk sağlamaktadır. Yani X, Y'den büyüktür, Y, X'ten küçüktür'e eşdeğerdir, ikisi birbirini kapsamaktadır.

Lyons'un (1968) klasik incelemesi her üç karşıtlık türü için de mantıksal *içerim* ve *gerektirim* ilişkisine dayanmaktadır. Lyons (1977) ve Cruse'un (1986) çalışmalarında bu ilkelerden ziyade altsınıflandırma daha fazla önem kazanmıştır. Lyons'un (1977) çalışmasında yönsel karşıtlık (*directional opposition*) adını verdiği yeni bir altsınıflandırma sistemi de mevcuttur. Bunu da dikey (*orthogonal*) ve yatay (*antipodal*) karşıtlık olarak detaylandırmaktadır.

Murphy'nin (2003) karşıtanlamlılığın üç veya dört türünü belirlemek konusundaki fikrine tekrar dönülecek olursa, bu tür altsınıflandırmalarla detaylandıran yaklaşımların, anlamın kavramsal yönüne hizmet etmesidir. Yani dizisel ilişkilerin “sayılamazlık” özelliği doğrultusunda istenildiği takdirde her türlü alttür belirlenir ve taksonimik bir görünüm elde edilebilir. Ancak bu yöntem bu tür ilişkilerin sistematikliğini, nasıl kullanıldığını açıklayamaz. Aslında Lyons'un (1968) ilk yaklaşımındaki yöntemi yani *içerme* ve *gerektirim* ilkesi sözlüksel birimler arasındaki ilişkiyi bir nedene bağlamak ve bir yönden sistematik yönünü sunmak adına doğru bir ilk adımken daha sonra, yani 1977'deki çalışmasında alttürlerle ayırması konunun özünden uzaklaşılmasına neden olmuştur.

Bu noktada öncelikle Murphy'nin (2003) bu ilişkilere yaklaşımını ve sözlüksel birimler arasındaki ilişkilerin ortak özelliklerine dair tespitini aktarmak gerekmektedir. Bir sonraki aşamada bu yaklaşımlar ve devamında ise ilişkilerin ortak özellikleri yani sistematikliği izah edilmeye çalışılacaktır.

2.6.5. Dizisel İlişkilere Pragmatik Bir Yaklaşım

Murphy dizisel ilişkilerin ortak özellikleri üzerinden sistemini ortaya koyduğu yaklaşımını açıkladığı bu bölüme, Gertrude Stein'in (1926), *Composition as explanation* adlı çalışmasından bir epigrafla başlar: "hepsi o kadar benzerdi ki, mutlaka farklı olmalıydı." Bu aslında dizisel ilişkiler için tersten bir koşutluk barındırmaktadır. Her bir dizisel ilişki farklı kümelenişleri içerse de hepsini kapsayan sistematik bir ortaklık kümesi söz konusudur.

Sözcükler arasındaki ilişkiler nedensiz veya tamamen sözcüklerin gramatikal özelliklerine bağlı değilse bu ilişkiler sözlükte temsil edilemez. Bu nedenle bu ilişkilerin sözlükte neden temsil edilemeyeceğinin üç kanıtı vardır: (a) dil yeterliliğiyle ilgili değil; (b) meydana geldikleri bağlama bağlıdır; (c) tek bir ilişkiyel ilke aracılığı ile tahmin edilebilirler. Bu nedenle sözcükler arasındaki ilişkiler sözcük bilgisinden değil; sözcükler hakkındaki kavramsal bilgidir oluşur. İlişkiyel olgular hakkındaki gerçekler; dizisel ilişkileri sözlük-ötesi (*metalexical*) bir şekilde ele almaya zorlamaktadır. Çünkü bu ilişkiler sözlük, gramer ve kavramsal bilgi arasındaki işbölümünün toplamından fazlasıdır. (Murphy, 2003: 25)

Murphy'nin bu ilişkilere yaklaşımı Cruse'un (1986) *interesting* ve *uninteresting* arasındaki ilişkiyi açıklama çabasıdır; dizi (*paradigma*) temelli her türlü ilişkiyi (karşıtanlam, eşanlam, altanlam, meronimi vb.) ilginç ve açıklanabilir kabul eder.

Bu anlamsal ilişkilerin testlerini yoğun bir şekilde karşıtanamlılık üzerinde gerçekleştirmektedir. Yani sözcükler arasındaki ‘bu ilişkiler nedensiz bir ilişki midir’, yoksa ‘sözcük anlamları veya kavramlar arasında öngörülebilir bir ilişki midir’ sorularının cevaplarını başat olarak karşıtanamlılık ilişkileri ile bulmaya çalışmaktadır. Murphy, bu noktadaki çabasını yani kendi sözlük-ötesi yaklaşımını *agnostik* bir yaklaşıma benzetir (Murphy, 2003: 25, 26). Tanrı kavramının varlığına ya da yokluğuna hiçbir zaman bilimsel yöntemlerle tam olarak erişimin mümkün olmaması fikri ile anlamsal içeriğe bilimsel yöntemlerle hiçbir zaman tam erişilemeyeceği fikri arasındaki koşutluğa dikkati çekmektedir. Yani aslında sözcüğün anlamına yönelik her türlü yaklaşım, yine de anlama tam anlamıyla erişemeyecek, anlam hakkında açıklanmamış noktaların kalmasını değiştiremeyecektir.

Murphy, sözcüksel ilişkiler teorisini 8 maddede açıkladığı gereklilikler üzerine inşa etmiştir. Çeşitli sözcüksel ilişki türleri için genellikle çelişkili özelliklere sahip olduklarından, bu ilişkilere birleşik bir yaklaşım getirmek zordur. Murphy, anlamsal ilişki olarak sayılan türlerin 8 maddede ortak özelliklerini betimler ve her özelliğin altında betimlenen o özelliğin ayrılan yönünü anlatır. Bu özelliklerin kısa açıklamalarıyla birlikte bir öngörünümü aşağıda sunulduğu gibidir (Murphy, 2003: 27):

1. İşlevlilik (*productivity*): Sözcükler arasında yeni ilişkiyel bağlantılar oluşabilmesi özelliğidir.
2. İkililik (*binarity*): Bazı ilişkiler yalnızca sözcük çiftleri ile ilişkilidir, ancak ilişki için anlamsal olarak daha büyük gruplar mevcut olabilir (bu gruplar aslında kontrast kümeleridir örneğin siyah/beyaz yerine siyah/gri/beyaz gibi).
3. Değişebilirlik (*variability*): Bu özellik bağlamı önceleyen özelliktir. Belirli sözcüklerin hangi sözcüklerle ilişkili olduğu, sözcüğün hangi anlamda kullanıldığı bağlama göre değişir.

4. Öntürsellik ve kanoniklik (*prototypicality and canonicity*): Sözcük kümelerinin ve ilişki kümelerinin ‘en iyi’ örnekleri vardır. Bu sözcük kümesi için *öntürsel*dir; ilişki kümesi için de *kanonik*’tir. Bazı sözcük ilişkilerinin özellikle karşıtanlamlı çiftlerin, ilişkinin kanonik örnekleri olarak özel bir statüleri vardır.

5. Yarı-anlambilimsellik (*semi-semanticity*): Bir anlamsal ilişkide tek faktörün sözcüklerin anlamsal özelliklerinin olmamasıdır. Bu ilişkiler sadece kavramların bilgileri üzerinden öngörülen anlamsal özellikler ile gerçekleşmemektedir. Bunları etkileyen birtakım başka özellikler daha vardır.

6. Sayılamazlık (*uncountability*): anlamsal ilişki türlerinin, aslında alttürlerini sayısının ölçülebilir bir şekilde belirlenememe durumudur.

7. Öngörülebilirlik (*predictability*): sözcükler arasındaki ilişkilerin belirli kalıplarının olması, onların genellenebilecek bir kural tarafından yönetildiğini gösterir.

8. Evrensellik (*universality*): aynı anlamsal ilişkilerin, herhangi bir dilin sözlüğünün yani genel sözlük tanımıyla ilgili olmasıdır. Sözlüğün düzenlilik arz eden genel bir kuralının olmasına yönelik bir özelliktir.

Bu özellikler kendi aralarında çelişkili olmakla beraber, bütüncül bir görünüm sunabilmek adına sıralanan sözcüklerin anlamsal ilişki gözlemleridir. Yani bazı karşıtanlamlılar bağlama bağlıken yani değişebilirlik ilkesine sahipken, bazı karşıtanlamlılar yani kanonik olanlar değişebilirlik ilkesine sahip değildir. Bu nedenle değişebilirlik ve kanoniklik çelişebilen ilişki özellikleri gibi görünmektedir. Ancak dikkat edilirse kanoniklik insan zihni ile ilgili bir iz düşümdür ve bu nedenle bir sözcük çiftinin kalıp olması ile diğer sözcük çiftinin değişebilirliği insan zihni ve dizisel ilişkilerin algoritmasının bir sonucudur. Bu çelişki gibi görünen özellikler aslında insan zihninin doğası için bir çelişki değildir. Dizisel ilişkilerin ortak özellikleri aşağıda detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

2.6.5.1. İşleklilik

Eklerle sözcük-yapımında ve eksiz sözcük-yapımında bir sözcük-yapımı kuralının varlığının en büyük ispatlarından biri; onun aynı kuralla birden fazla ve sistemli yenisözcük veya aynı sözcüğe bağlı yeni anlam türetebilmesidir. Sözcükler arasındaki dizisel ilişkilerinin de nedensiz değil, kurallı oluşturulduğunun delili, aynı sözcükbirimlerin farklı kavramsal alanlarda da aynı ilişkiyi sağlayabilmeleri yani türetilabilir olmalarıdır. İşte bu, bütün çalışma alanları için 'işleklilik' ilkesi anlamına gelmektedir.

Murphy'nin daha önce verdiği ve yukarıda aktarılan *hot/cold* karşıtanlamlılık çiftiyle açıklanacak olursa; *hot/cold*'un ısı değerini ifade edişte iki zıt kutup olarak kullanılması, bir çocuk oyununda akıldan tutulan o nesneye yakınlığı ve uzaklığı bildirmede kullanılması ve radyoaktif değerinin yüksek veya düşük olduğuna dair kullanılması bir işleklilik örneğidir. Bu dizisel ilişki farklı bağlamlara taşınarak aynı görevde yani aynı kuralla tekrar kullanılmıştır, yani tekrar türetilmiştir.

Murphy, eşanlamlılığın işlekliliğinde *car=ride* örneğini vermektedir. Dildeki mevcut sözcüğün temsil ettiği şeyi yani kavramı, (bir dereceye kadar) temsil eden yeni bir sözcük icat edildiğinde, yenisözcük, bir öncekinin eşanlamlısı olur. Ancak burada Murphy'nin dikkat çektiği şey 'aynı anlama gelecek şekilde bir kullanım'dır. Yine anlamın olduğu gibi dizisel ilişkinin kullanımsal olduğu ile ilgilenmektedir. *ride*'ın, *car*'ın yerini alabilmesi için onun aynı anlamda kullanıldığına dair bir bağlam olmalıdır. Örneğin *my new ride is a Honda* ile *my new car is a Honda* kullanımsal olarak *car* ve *ride*'ı eşanlamlı kılar (Murphy, 2003: 27). Bu durumda eşanlamlılık ilişkisi de bir sözcük türetim yoludur ve bu nedenle işlektir.

Horn (1989), *Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature* yazısında karşıtanlamlılığın oluşturulması yollarından birini de karşıtsal morfoloji (*oppositional morphology*) olarak değerlendirmektedir (akt. Murphy, 2003).

Yani sözcükbirime ulanan *dis-* ve *de-* önekleriyle dönüşlü karşıtanlamlılar (*reversive antonyms*) oluşturulabilmektedir. Ya da birçok sıfat için *un-* öneki gibi karşıtanlamlılık oluşturmada kullanılabilir (Murphy, 2003: 27). Bu konu Plag'ın (2002) çalışmasında ayrıntılı bir şekilde dönüşlü (*reversative*) karşıtlık ve yoksun (*privative*) karşıtlık olarak ikiye ayrılmaktadır. Aslında sürece daha derinden bakıldığında anlam farkları daha net görülebilmektedir. *do*, *don't do* ve *undo* arasındaki fark; yapmak, yapmamak ve yaptığını geri almak'tır. Bu durumda *do* ve *don't do* morfolojik bir karşıtlıktır. Bu tarz örneklerin, tabanı ad olan sözcüklerde de gözlemlendiğini aktarmaktadır. Benzer örnek olarak *happy /non-happy* örneğini verir. Bu şekilde bir karşıtlık bildirilmesindeki öneğin anlambilimsel izahı için 'X eksikliği/yoksunluğu (*lack of X*)' formülünü vermektedir. *do/don't do* ve *happy/non-happy* sözcük çiftlerinin karşıtlıkları için yoksun (*privative*) karşıtlık demektedir. Ancak *do* "yapmak" ve *undo* "yaptığını geri almak; çözmek" arasındaki karşıtlığa da bir ad verilmektedir; bu da alan yazında dönüşlü (*reversative*) karşıtlıktır (Plag, 2002: 35-46).

Bu konuda Murphy'nin karşıtanlamlılığın işleviği konusunda verdiği örneklerden biri *disendanger*'dir. Yani bu eylem *endanger* 'tehlikeye atmak' eylemine dönüşlü bir karşıtlık oluşturacak şekilde *disendanger* 'tehlikeden kurtarmak' şeklinde türetilmiştir. Aslında Plag'ın da belirttiği gibi bu bir "tehlikeye atmamak" değil; "tehlikede olanı kurtarmaktır". İlgili anlamsal ilişki bağlamda olduğu için sözcükbirimin geçtiği bağlamın verilmesi gerekmektedir: *Increased sophistication in analyzing biochemicals and manipulating genetic stocks also allowed bioscientists to "disendanger" species* (Murphy, 2003: 27). "Biyokimyasalları analiz etmede ve genetik stokları manipüle etmede artırılan karmaşıklık, biyobilimcilerin türleri 'tehlikeden kurtarmasına' izin verir."

Bununla birlikte *un-* öneki anlamsal olarak kısıtlı bir önektir yani *unhappy* ve **unlow* gibi örnekler üzerinden anlaşılacağı üzere her zaman kullanılabilir değildir. Diğer taraftan

non- tamamen işlektir ve sıfatın ya da adın öneki olarak onun “... olmayan” anlamını kazanmasını sağlamaktadır. Ancak *happy* “mutlu” ve *non-happy* “mutlu olmayan” örnekleri anlamsal karşıtlığın tüm özelliklerini sağlamaz. Yani ... olmak ve ...olmamak tamamen anlamsal bir karşıtlık değildir. Çünkü *non-happy* için “mutlu olmayan ruh hâli” demek, “mutsuz olan bir ruh hâli”ni içinde barındırdığı gibi “nötr, durağan bir hâli” de içinde barındırır. Yukarıda bu konu için Plag’ın (2002) yoksun (*privative*) karşıtlık dediği aktarılmıştı.

Murphy, bu konuda kanonik bir çifti olan sözcükbirimler için değil kanonik olmayan sözcükbirimler için daha net işleklilik takibinin yapılabildiğini belirtmektedir. Yani *happy/sad* kanonik bir karşıtanlamalı çifttir, bu nedenle işleklilik için başka bir örnek bulunması gerekmektedir. Örneğin *kırmızı*’nın kanonik bir karşıtanlamalı olmamasına rağmen, belirli bağlamlarda karşıtları (*opposite*) vardır Renk teorisinde *kırmızı*’nın karşıt pigmentlisi *yeşil*’dir. Göstergibilimsel trafik işaretleri sisteminde *kırmızı* “dur” demektir ve *yeşil* “geç” demektir, bu nedenle *kırmızı* ışığın karşıtanlamalı *yeşil*’dir. Şarap için *kırmızı/beyaz* karşıtlığı söz konusudur (Murphy, 2003: 28). Bayrak olarak düşünüldüğünde de Türkiye Türkçesi konuşurları için *kırmızı*’nın karşıtanlamalı *beyaz*, İngilizce konuşurları içinse *mavi*’dir. İşte bunlar sözcüksel ilişkilerin işlekliliğine tanıklık ve bu sözcük çiftlerini zihinsel olarak yeniden, farklı farklı bağlamlarda önerebilmeyi kurallaştırmaktadır.

2.6.5.2. Değişebilirlik

Değişebilirlik aslında sözcüğün çokanlamlılığıyla birlikte işleyen bir sürecin sonucudur. Yani tek bir sözcüğün farklı anlamları, o sözcük için farklı karşıtanlam ve farklı eşanlam çiftlerini gerektirmektedir.

Murphy'nin, anlamsal olarak eşdeğer olmayan, sadece sahip oldukları kullanımlarına göre eşdeğer olabilen *luggage* ve *baggage* örnekleri konunun anlaşılması adına önemlidir. Eğer *luggage* ulaşım yoluyla taşınacak (genellikle) kişisel eşyalarla dolu bir 'kutu'yu belirtmek için kullanılıyorsa *baggage*'in eşanlamlısıdır: *check your baggage/luggage with the gate agent* (Kapı görevlisi ile bagajınızı/çantanızı kontrol edin). Ancak *luggage*, boş bir kutuyu belirtmek için *baggage* ile eşanlamlı bir kullanıma sahip olmayacaktır: *I bought a new set of luggage/*baggage for my trip* (Gezi için yeni bir bagaj/çanta seti aldım). Ya da *baggage* figüratif bir kullanımdayken *luggage* ile eşanlamlı değildir: *I won't date guys with baggage/*luggage from their divorces* (Boşanmışlıklarından yükle/çantayla gelen erkeklerle randevuya çıkmayacağım) (Murphy, 2003: 30).

Burada anlamsal ilişkilerin değişebilirlik ilkesi ile nasıl açıklanabileceğinin yanı sıra anlamın bağlamda nasıl izah edilebileceğinin takibi yapılmaktadır. Ama aynı zamanda, *baggage* ve *luggage* hakkında Lipka'nın yaklaşımının (1992) Murphy ile yorum farkı da dikkati çeker. Lipka, dilin coğrafi değişkenlerini izah ederken İngiliz İngilizcesinde *luggage*'in, Amerikan İngilizcesinde karşılığının *baggage* olduğunu belirtmektedir. Bu durumun sözlük düzeyinde olduğunu ve Heathrow Havalimanı tabelalarında (İngiltere), *luggage* yerine *baggage* yazmaya başladığını ve bunun sebebinin ise transatlantik seyahatteki artış ve yayıncı kuruluşlar olduğunu aktarmaktadır (Lipka, 1992: 15). Bu konuda Murphy'nin dizisel ilişkileri tek tek bağlamlarda tanımlayan kullanımsal yaklaşımı ile Lipka'nın temel bir sözlük düzeyindeki yaklaşımı arasında bir fark vardır. Lipka'nın sözlük düzeyindeki yaklaşımı elbette gerekli, birincil bir yaklaşımdır, ancak anlamın kullanımda oluşması sebebiyle bağlamsal bir yöntemi benimsemiş bir yaklaşım daha fazlasını sağlayacaktır.

Murphy'nin, anlamsal ilişkiler teorisinden beklentisi sözcüğün diğer sözcüklerle olan ilişkisindeki değişebilirliğe duyarlı olmasıdır. Dizisel ilişkiler (çalışmanın en başından beri yinelenen) yalnızca sözlük anlamına göre değişkenlik göstermez, anlam

çeşitliliğinden bağımsız olarak bağlama göre de değişiklik gösterir. Murphy'nin çokanlamlılık konusundaki fikrinde de olduğu gibi dizisel ilişkiler hem anlama hem de bağlama duyarlıdır (Murphy, 2003: 30).

2.6.5.3. Öntürsellik ve Kanoniklik

Cruse (1994), *Prototype theory and lexical relations* yazısında dizisel ilişkilerin değişebilirlik gibi bir özelliği olmasına rağmen, sözcükler arasındaki bazı çağrışımların, bir sözcüksel ilişkiyi, diğer ilişkilere göre “daha iyi” olarak değerlendirildiğini belirtmektedir. Bu da dizisel ilişkilerin tıpkı sözcüklerde olduğu gibi, bir öntürsellik ilkesine sahip olduğunu göstermektedir (bk. Murphy, 2003: 31).

Bu öntürsellik sadece sözcüklerin birbirleri ile ilişkili olmalarında “en iyi” olmalarını sağlamaz. Aynı zamanda söz konusu ilişki kümesinin, örneğin karşıtanlamlılık, en iyi örneği olarak algılanmasını da sağlar. Yani *hot*'ın en iyi karşıtanlamlı eşi *cold* olmakla beraber; *hot/cold* çifti *cruell/kind* çiftine göre de daha iyi bir karşıtlık çifti olarak algılanmaktadır. Yani kanonik veya kanonik olmayan sözcük çiftleri arasında bazıları diğerlerine göre daha öntür bir çift olarak algılanmaktadır. Hermann ve Chaffin (1986), *Comprehension of semantic relations as a function of the definitions of relations* adlı, denek gruptan sözcük çiftlerinin karşıtanlamlılıklarını birden beşe kadar derecelendirmelerini istedikleri çalışmalarında denekler tarafından bazı karşıtanlamlı çiftler, diğerlerinden daha karşıtanlamlı olarak puanlanmıştır. Yani *love/hate* ve *little/big* sözcük çiftlerinin her ikisi de karşıtanlamlı olmasına rağmen *love/hate*'in karşıtanlamlılık derecesi, diğerine göre daha yüksek çıkmıştır. Bu sözcük çiftlerinden birden beşe kadar olan derecelendirmede en düşüğünün 4.62 olduğu düşünüldüğünde aslında sorulan çiftler de kanonik karşıtanlamlılardır. Buna rağmen bazıları daha fazla öntürsel bir görünüm sunmaktadır (Murphy, 2003: 32).

Bu kanonik çiftleri zihin neye göre belirlemektedir, nasıl daha kanonik seçebilmektedir? Murphy'e göre açık öğretisi (*explicit teaching*) kanonun nasıl öğrenildiğinin bir parçası olabilir. ABD televizyon programı Susam Sokağı'nda, okul öncesi çocuklara “*Up and Down*” şarkısını ve İspanyolca derslerini *abierto* “açık” ve *cerrado* “kapalı” şeklinde karşıtlanamlılık odağı ile öğretmektedir. Bununla birlikte bu kanonik çiftler aslında kalıplaşmış karşıtlanamlı ifadelerde de (*oxymoron*) birlikte dizimlenmektedir: *being cruel to be kind* veya *different as day and night* vb. Bu tür ifadeler aslında iki belirlenmiş sözcük ilişkisinin diğer olasılıklara göre organize etmede kullanılmasıdır (Murphy, 2003: 32). Justeson ve Katz'ın (1991) anlamsal olarak karşıtlanamlılık ilişkisi içindeki sözcük çiftlerinin, cümlelerde, diğerlerine göre daha yüksek bir oranla bir arada bulduklarını tespit etmişlerdir. Murphy, bu çalışmadan iki örneği paylaşmıştır: (a) *He must work long hours in the hot sun or cold rain* (Uzun saatler sıcak güneşin ya da soğuk yağmurun (altında) çalışmak zorunda); (b) *The pain seems short and the pleasure seems long* (Acı, kısa görünür ve zevk uzun görünür) (Murphy, 2003: 32). Bu çalışmadan elde edilen sonuç kanonik karşıtlanamlılıkların, yalnızca beklenen oranlarda birlikte oluşması değil; aynı zamanda kanonik olmayan çiftlerden daha sık birlikte ortaya çıkmalarıdır.

Zihnin sözcük ilişkilendirme görevleri, dil konuşurları arasında sözcükler arasındaki bazı ilişkilerin otomatik ve sabit olduğunu, diğerlerinin ise olmadığını göstermektedir. Murphy, 1952'de Minnesota sözcük çağrışım normları'nda (*Minnesota word association norms*) yanıt verenlerin yaklaşık %75'inin *siyah* sözcüğü için yanıtlarının *beyaz* olduğunu aktarmaktadır. Aslında deneklere *black* denildiğinde ilişkili olan diğer sözcüklerin yani *blackwidow*, *blackbird*, *blackboard*, *blackmail*, *blackfriday* gibi sözcüklerin yanıt olarak verilmemesi dikkat çekicidir (Murphy, 2003: 32-33). Bu sayısal sonucun sözel izahı; sözcük çiftleri ile ilgili yapılan bu deneyin 1000'den fazla öznesinin yarısından fazlası sözcükleri aynı şekilde yanıtlıyor. Bu veriler aslında kanonik çiftlerin zihinsel süreçleri için sabit bir görünüm sunmaktadır.

Bu konuda Murphy'nin nihai fikri; kanonik ilişkilerin öğrenilmesinin yolu birlikte ortaya çıkan sözcük çiftlerine tekrar tekrar maruz kalmayı içermektir. Bu durumda yaygın karşıt anlamlı sözcüklerin, daha az yaygın olanlara göre 'kanonlaştırılma' şansının daha yüksek olması makuldür. Yani sadece karşıt kavram bilgisi olarak değil karşıt sözcükler olarak zihinde depolanmaları durumlarını güçlendirmektedir. Bu durumda bazı karşıt anlamlı çiftlerin sözcük anlamlarında sabitlik varken bazılarının bu sabitliğe sözcükte sahip olması da kanoniklik kanıtıdır.

Murphy, sözcüğün her bir anlamının eş anlamlı ve karşıt anlamlılarla kendi ilişkileri olduğunu varsaymanın, aslında bazı aynı eş anlamlılara ve birkaç anlam için karşıt anlamlılara sahip bazı sözcükler için önemli genellemeleri kaçırmaya neden olacağına dikkati çekmektedir. Örneğin *white* ve *black*'in renksel anlamları, ırksal anlamları ile 'good'/'evil' anlamları gibi karşıtlık içerir. Yani karşıt anlamlılık ilişkilerinin kanonikliği bağlama özgü karşıtlıkta da rol oynar (Murphy, 2003: 33).

Aslında bu kanonikliğin de nedensiz olmadığını gösteriyor olabilir. Çünkü yukarıda anlamsal ilişkilerin nedensiz olmadığı sürecin işlevlik özelliği ile ispatlanmıştı. Yani sözcük birimlerin yeni anlamlara bu anlamsal ilişki yoluyla erişebilmesi, ki bu sürecin yeni bir 'anlam' türetmesi demektir, bir ilkeyle gerçekleşmektedir. Bu ilke ise rastlantısal, nedensiz değil; sistematiktir ki aynı sözcük üzerinden aynı dizisel ilişki yoluyla yeni bir sözcük anlamı türetilsin. Bu durumda kanoniklik özelliği de sözcüğün bir kavram alanından diğer kavram alanına geçişini sağlıyorsa, ki bu çokanlamlılıştır, o zaman kanoniklik de nedensiz değildir denilebilir.

Lehrer (2002), "Gradable antonymy and complementarity" yazısında bir sözcüğün yaygın, alışlagelmiş veya kavramsal anlamının (o, temel anlam demektir), sözcük başka bir sözcükle anlamsal bir ilişki içindeyse, bu ilişkinin sözcüğün diğer anlamlarına genişletilebileceğini belirtmektedir. Yani *hot* ve *cold* arasındaki temel sıcaklık anlamı bir

karşıtlıktır. Ancak *cold* genellikle “yasal yolla elde edilmiş” anlamına gelmese de *hot* “çalınmış, yasal olmayan” bir sözcük anlamına sahip olabilir: *He traded in his hot car for a cold one* (çalınmış arabasını yasal olanı ile takas etti). Bu durumda okuyucu ya da dinleyici *cold*’un ‘yasal’ gibi bir anlamı olduğunu bilmesede de *hot* ile karşıtlığı nedeniyle bu anlamı bağlamdan çıkarabilmektedir. Yani bu tür karşıtanlamalı çiftlerin bağlamlar boyunca da bu karşıtanlamalıdaki kararlılıkları yine kanonikliğin ispatıdır (Murphy, 2003: 33-34).

Buradaki diğer önemli bir durum ise, bağlam *cold* için ‘yasal’ anlamını vermektedir. Ancak bu sözlükte *cold*’un çokanlamlılığının temsiline dair, ayrı bir sözlüksel birim olarak aynı sözlüksel girdide temsil edilebilecek türden bir kullanım değildir. Ama Murphy’nin sözlükte temsil edilmesi gereken bilgi türü; nedensiz olanlar, yani belirli bir sistemle türetilmeyen formlardır. *hot*’ın “yasal olmayan” veya “kaçak” anlamı sözlükte takip edilebilir bir anlamdır; *cold*’un “yasal olmayan” anlamına *hot* sayesinde ikincil olarak erişilmektedir. *hot*’taki işleklik özelliği gibi bir özelliği sahip değildir. Bağlamsaldır; bir sonraki bağlamda *hot* olmazsa öngörülemez bir anlamdır. Bu durumda ‘nedensiz’ gibi görülüp sözlükte temsil edilmeli midir? Buradaki soru genelleştirilecek olursa; bağlamda tek seferde tanıklanan bir kullanımın sözlüksel gösterimdeki değeri nedir? Bu konuda Murphy’nin kuramının sonuç kısmında bir cevap bulunmuştur. Anlamsal ilişkiler; işlek, değişebilir, öngörülebilir ve evrensel olduğundan, sözlük-içi bilgiler gibi nedensiz bilgiler oluşturmazlar. Eğer sözlükte temsil edilmiyorlarsa ve gramer yeterliliğiyle ilgili değilse (öyle olduklarına inanmak için hiçbir neden yoksa), o zaman dilsel olmayan bilginin bir parçası olarak temsil edilmeleri gerekir. Bu durumda kullanımda oluşan her gönderimin bir değeri vardır ve bunlar temsil edilmelidir. Bu nokta da yine çalışmanın bağlam önceleyen ve bağlamdaki her anlamın ister sözlüksel birim ister örtük anlam olarak temsil edilmesi gerekliliğini vurgulamaktadır.

2.6.5.4. Yarı-anlambilimsellik

Murphy, burada dizisel ilişkilerin lemmatik olup olmadığını, anlamsal olmayan faktörlerin sözcüklerin anlamsal olarak daha benzer görünmesindeki rolü nasıl olduğunu sorgulamaktadır.

Bir sözcüğün “en yakın” akrabaları – “daha iyi” ve “en iyi” karşıtanlamlıları, eşanlamlıları veya altanlamlıları aranırken sözcüklerin anlambilimsel olmayan özellikleri dikkate alınmaktadır. Dizisel ilişkiler için anlambilimsel olmayan bir faktör, dilbilgisel kategorisi ve sözcük türleridir. Örneğin *happy* “mutlu” ve *joy* “eğlence” yakın duygusal durumları ifade etmelerine rağmen bunlar eşanlamlı değildir, çünkü biri sıfat diğeri addır. Yani bu anlambilimsel ilişkilerin, sözcüklerin anlamından veya sözcük hakkında bilgi yani sözlüksel girdiden ziyade sözlüksel girdilerin sözdizimsel ve anlamsal bölümleri yani *lemmata*⁸ ile ilgili olduğu varsayımına yol açabilir. Fellbaum’un (1995), “Co-occurrence and antonymy” adlı derlem çalışması, dilbilgisel kategori benzerliğinin, sanılanın aksine, o kadar önemli olmadığını göstermektedir. Fellbaum’un yaptığı bu derlem çalışmasında beklenen *live/die* (yaşa-/öl-) eylem/eylem çiftinin daha yüksek oranlı bir çift olmasıyken, *dead/live* (ölü/ yaşa-) ad/eylem çifti karşıtanlamlılık adına daha yüksek bir orana sahip olarak takip edilmektedir. Yani anlamsal ilişkisellik, dizisel ilişkiler için temeldir, ancak sözcük türü benzerliği bu ilişkiler için daha az merkezîdir (bk. Murphy, 2003: 34).

Tabii yalnızca bu veriye bakılarak dizisel ilişkilere lemmatik ilişkilendirilmesinde bir yaklaşımda bulunulması problemlidir. Sosyal dil kullanımı yani söylem alanı da önemli bir faktördür: *liquor* ve *spirits*; *liquor* ve *hooch*’tan (kaçak içki) daha iyi bir eşanlamlıdır. Çünkü çiftlerden biri eğitilmiş bir İngilizcenin ürünüyken diğeri çiftin de aynı şekilde olması dizisel ilişkilerin sürecinin bir parçasıdır. Başka ilişkili bir çiftte de biçimsel

⁸ *listeme*: bir dilin ideal sözlüğünde anlam ve kompozisyon ilkelerine göre tahmin edilemez herhangi bir ögedir. Bunların bireysel olarak öğrenilmesi gerekmektedir. Yani listeme, dilbilimcilerin “*lemmata*” dedikleri şeye denk gelir (Cruse, 2006: 96).

benzerlik yani karmaşık (*complex*) olmak da önemli bir eşlenme kriteridir: *awake/asleep* karşıtanlamalı çifti; *awake/sleeping* ya da *up/asleep*'ten daha iyi bir karşıtanlamalıdır; çünkü formları aynıdır. Aslında form ve etimoloji bir bakıma da fonetik formu etkileyen bir süreçtir. Aynı kökenden gelen sözcüklerin eşlenmesi ile aynı forma sahip sözcüklerin eşlenmesinde aliteratif veya kâfiye ilişkisi de etkili gibi görünmektedir (Murphy, 2003: 34).

Anlamsal özellikler, karşıtanlamalı veya eşanlamalı sözcükler için, diğer sözcükler yerine tercih edilişi açıklamak için yeterlidir. Ancak, anlambilimsel olmayan (*semi-semantic*) faktörlerin de sözcüklerin anlamsal olarak ilişkili veya daha benzer görünmesinde etkin bir rol üstlendiği de göz ardı edilmemelidir. Yukarıda Herman ve arkadaşlarının (1986)'da yapmış olduğu çalışmada bu konuda dikkati çeken bir çift vardır. Karşıtanlamalı sözcüklerin 1'den 5'e kadar derecelendirildiği bu deneyde oranı 5.00 çıkan *maximize/minimize*'dir. Bu da onların *hot/cold*, *huge/tiny*, *cruel/kind* dan ayrılan kâfiyeli ve ölçülü yapılarındandır. Yani anlambilimsel olmayan faktörler, çiftin ne kadar karşıtanlamalı olduğunu etkilemektedir (Murphy, 2003: 33).

Bu nedenle sözcük anlamını ortaya koymayı hedefleyen bir çalışmanın anlamsal ilişkiler kadar anlamsal olmayan ilişkilere de erişimi olmalıdır. Yani sözcüklerin anlambilimsel özelliklerinin yanı sıra biçimsel özelliklerine de erişilmesi gerektiği sonucu gözlemlenmiştir. Bu kısım araştırmacı için sözcük-yapımı kuramının da bilinmesi gerektiğine dair bir anahtar özelliktir.

2.6.5.5. Sayılamazlık

Anlamsal ilişkilere yönelik birçok yaklaşım bu ilişkilerin taksonimlerinin tasarlanmasını içermektedir. Lyons (1977) ve Cruse'un (1986), karşıtanlamalı çiftlerin eşdeğer kümelerini farklı sayıda tür ve alttüre bölen karşıtlık taksonimlerine *Karşıtanlamlılık*

başlığında değinilmişti. Bütünleyici (*complementary*), karşıt (*contrary*), yönsel (*directional*) ve zıt (*converse*) olmak üzere Lyons'ın dört temel türü vardır. Bunların içinden yönsel olanı da dikey (*orthogonal*) ve taban tabana zıtlık (*antipodal*) olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Cruse (1986) da karşıtanlamlılığı üç ana grupta inceler ama onun da alttürlenmesi daha fazladır (Murphy, 2003: 36).

Murphy'ye göre karşıtanlamlılığın üç veya dört türünü belirlemekle ilgili sorun, türlerin ne zaman mükemmel bir taksonimiye indirgendiğini belirlemek için mükemmel bir yolun olmamasıdır. Bu dört tür Iris vd.'nin (1988), "Problems of the part-whole relation" adlı çalışmalarında belirttikleri gibi bir meronimi ilişkisi midir, yoksa Chaffin ve Hermann'ın (1984) belirttikleri gibi sekiz alttürü bir içinde barındırma ilişkisi midir? Bu tarz taksonimik tanımlamalardan çıkarılan sonuç, bu tür ilişkilerin nasıl edinildiği ve nasıl kullanıldığı konusunda farklı açıklamalara ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Chaffin ve Hermann çalışmalarında, sözcüksel ilişkilerin iki farklı sözcük arasında biricik bir ilişki olduğunu yani tek bir ilişkiye sahip olabileceklerini iddia etmektedir. Ancak Murphy'ye göre iki sözcüğün birbiriyle birden fazla türde ilişki içinde olması mümkün ve beklenir bir özelliktir. Örneğin *hot* ve *cool*, ısıya atıfta bulunurken karşıtlık barındırır, ancak moda atıfta bulunurken benzer bir kullanıma sahiptir. Mayoların reklam panosunda *hot* "ateşli" ve *cool* "havalı" yazıldığında aynı kavram alanının benzer sözcükleri olarak kullanılmaktadırlar. Bu da Chaffin ve Hermann'ın olası ilişki sayısındaki sınır çizme çabalarının boşuna olduğunu kanıtlamaktadır (Murphy, 2003: 36).

Anlamın çok temel yapısı açısından sürece bakıldığında bir sözcüğün birden fazla anlamının olabilmesi yani çokanlamlılık olağandır. Yani anlamın yapısı açısından bir sözcüğün birden fazla anlamı olabileceği gibi, herhangi iki sözcüğün anlamları arasındaki ilişkilerin sayısı da buna bağlı olacaktır, yani açık uçludur, sayılamazdır.

Murphy'ye göre karşıtanlamlılığın altanlamlılık veya meronimi ilişkisine göre taksonimik bir şekilde sınıflandırılması, yani bu karşıtanlamlılık ilişkilerinden birine *yönsel* diğerine *karşıt* demek, bunları farklı ilişki türleri gibi düşünmeye sevk edeceğinden sürecin, aslında konseptin basitliğini kaçırmaya neden olmaktadır. Bakıldığında kuzey/güney karşıtanlamlılığı için yönsel demek aslında kavramsal olan bilgiyi tekrar söylemektir. Yönler elbette birbirlerine karşıt olmalıdır. Ya da verme/alma karşıtanlamlılığı için karşıt (*converse*) demek, eylemler için perspektif kuralından hareketle iki farklı noktadan görmeyi gerektirdiğinden, elbette bir karşıtanlamlılık ilişkisine sahip olmayı gerektirecektir.

Bu yüzden Murphy taksonimik bir izah yerine dizisel ilişkilerin özelliklerinin ortaya çıkarılması daha önceliktir. Yani “kaç tür karşıtanlamlılık var” demek, izah etmeye çalışılan konunun taban alanını genişletmek ve belki de yaymak anlamına gelmektedir. Ancak Murphy gibi dizisel ilişkilerin bütüncül bir şekilde, burada olduğu gibi ortak sekiz özelliğini çıkarmak, bu ilişkilerin izahı için daha ‘derli toplu’ bir görünüm sunacaktır.

Bununla birlikte Murphy için asıl açıklanılması gereken bir nokta daha vardır. İki veya daha fazla sözcüğün anlamsal olarak ilişkili olabileceği yolların sayısı, şimdiye kadar adlandırılan dört sözcük ilişkisinden (karşıtanlamlılık, eşanlamlılık, altanlamlılık, meronimi (parça-bütün) daha fazlasıdır. Örneğin viski (*scotch*) ve soda arasındaki ilişki nedir? Bunlar bir kontrast kümesinin üyeleridir ancak bunların karşıtlıkları ikili bir karşıtlık değildir. Ya da *happy* “mutlu” ve *smile* “gülmek” hakkında bir ilişki türü belirlenebilir mi? (Murphy, 2003: 27)

Bu konuda yine bağlama yani kullanıma atıf yaparak bir cevap bulunmaktadır. Kaç tane dizisel ilişki türü ve alttürü olduğunu belirlemek imkânsız değilse bile zordur, hatta zor olmakla da kalmaz; herhangi iki sözcük arasındaki dizisel ilişkileri bağlamdan bağımsız bir şekilde belirlemek imkânsız değilse bile zordur, ama sadece zordur. Yani bağlama

bağıl belirlenmiş bir ilişki türünün, bağlamsız olana görece daha az zor olduğunu bildirmektedir.

2.6.5.6. Öngörülebilirlik

Dizisel ilişkilerin işleklığı yukarıda açıklanan bir özelliktir. Yani yeni eşanlamlı veya karşıtanlamlı çiftler üretilebilir. Bu dil kullanımının sözcükler arasındaki ilişkileri nasıl tanıyıp tasarlayacağı konusunda bilgi sahibi olduğunu göstermektedir. İşleklilik özelliği, dizisel ilişkilerin nedensiz olmadığını ve hatta sistematikliğini göstermektedir. Bu sistematiklik aynı zamanda kural tabanlı anlamına geldiğinden, ilişkilerin aynı zamanda öngörülebilir olduğunu göstermektedir. Yine, anlamsal olarak bazı karşıtanlamlı çiftlerin “daha iyi” olması da, karşıtanlamlı ilişkilerin öngörülebilir olduğunun önerilmesine yol açmıştır. Gross vd. (1988), *love* için *abhor*’dan daha iyi bir karşıtanlamlı olan *hate*’in yapısal özelliklerinin bu durumu sağladığını belirtmektedirler. Murphy’ye göre eğer dedikleri gibiyse, bu bilgiler özel olduğundan ilgili sözcüklerin sözlüksel girdilerinde belirtilmelidir. Ama *good* ve *not so good* karşıtanlamlısı arasındaki farkın öngörülebilir olduğu gösterilebilirse, o zaman ilişkisel bilginin sözlükiçi olarak belirtilmesine gerek yoktur (Murphy, 2003: 37).

Gross vd. (1989), Charles ve Miller (1989), Katz (1992) ve Miller (1998) çalışmalarında boyut sıfatlarının karşıtanlamlılık ilişkilerinin öngörülemez olduğunu savunmuşlardır. Bu çalışmaların da bildirdiği gibi *big/little* ve *large/small* yaygın karşıtanlamlı çiftlerdir, ancak *large/little* ‘kulağa’ düpedüz kötü bir eşleştirme olarak gelmektedir. Halbuki *big=large* ve *small=little* bir bakıma eşanlamlılardır. Bu durumda *big*’in *little* için iyi bir karşıtanlamlı olması ve *large*’ın olmamasının kendine özgü durumu (*idiosyncratic*) tartışılmalıdır. Ancak Murphy’ye göre bu sıfatların eşleştirilmelerinde ve eşleştirilmemelerinde belirleyici olan tercihler öngörülebilirdir. Çünkü *large=big* ve *small=little*’in sözde eşanlamlılığı incelenmelidir (Murphy, 2003: 38). Bakıldığında

büyüklik ifade eden bu sıfatların ifade ettikleri büyüklükler farklı büyüklük algısındanır, ya da küçüklük için de bu geçerlidir. Bu yüzden bir nedene bağlandığında yani birisi nesnelerin büyüklüğüken, diğeri hacim veya kalıp olarak büyüklüğü ifade etmek için kullanılıyorsa eşanlamlı da değildirler, bu nedenle karşıtanlamlıları da değiştirilerek diğeri çiftlere karşıtanlamlı yapılamaz.

Clark (1970) ve Hale (1971), diğeri araştırmacıların yanı sıra karşıtanlamlılığın temel olarak **minimal fark** (*minimal difference*) kriteriyle tanımlanabileceğini belirtmiştir. En az düzeyde farklı olmak için, iki sözcüğün, yani karşıtanlamlı çiftin bir tane özellik dışında tüm özellikleri paylaşması gerekmektedir (Murphy, 2003: 38). Yani *big/little* her özellik aynı sadece bir özellik farklı kuralına uyduğundan karşıtanlamlı çifttir. Tam tersinden bakılacak olursa *large/little* karşıtanlamlı bir çift değilse sadece bir özellik değil, birden fazla özellik karşıttır. Bu nedenle anlamsal ilişkiler sanılanın aksine nedensiz değil, nedeni, sistematik ve bu nedenle öngörülebilirdir.

Large ve *little* arasındaki farklılık birden fazladır, boyut ölçeğinde farklı yönleri temsil etmekle beraber, boyutlarını ölçtükleri 'şey'ler de farklıdır. Murphy bu farklılığı aşağıdaki örneğiyle açıklamaktadır (Murphy, 2003: 40):

- a. QUANTITY: I'd like a {large/#big/small/#little} amount of cash.
- b. GESTALT: Here comes a {large/big/small/little} dog.
- c. SYNAESTHESIA: The dog let out a {#large/big/?small/little} yelp.
- d. METAPHOR: They made a (?large/big/small/little} mistake.
- e. EMOTIVE: What a cute {#large/big/#small/little} doggie!
- f. 1-D SIZE: The twins are {#large/big/small/?little} for their age.

Large, (*small* gibi) (a) miktarları ve (b) *gestalt* boyutunu ölçer. *Little*, (*big* gibi) (b) *gestalt* boyutu için, (c) sinestetik (birden fazla duyu içeren) durumlar veya etkiler için, (d) metaforik boyutu ifade etmek için ve (e) duygusal içeriği ifade etmek için kullanılabilir.

Bu duruma *big* ve *small* penceresinden bakılacak olursa da her ikisi de (d) metafor ve (f) tek boyutlu (bu durumda yükseklik) için kullanılmaktadır. Bu durumda Murphy'nin yine

bütün dizisel ilişki özelliklerine dair sıraladığı özellik gibi bu öngörülebilirlik özelliği de kullanım ilkesine uygun bir şekilde açıklanmıştır. Yani *big/little* ve *large/small* boyut sıfatlarının en iyi karşıtlanmalı çift olmaları onların kullanım alanlarının ortak olması ve bu ortaklıkta sadece bir özelliğin karşıtlık barındırmasındandır. Ya da tersinden bakılacak olursa, her ikisi de boyut ölçeğinde farklı yönleri ifade etseler de, *little*'ın *large* ile karşıtlanmalı çift olamamasının nedeni kullanım alanlarının da farklı olmasıdır.

2.6.5.7. Evrensellik

Murphy'ye göre anlamsal ilişkiler hem genel hem de özel düzeyde evrenseldir. Genel düzeyde, herhangi bir dili konuşanlar için aynı türden ilişkiler mevcuttur. Daha özel bir düzeyde ise, kavramsal ilişkiler dil-dışı dünyada ortak olduğundan ilgili kavramlara dair farklı dillerde aynı anlamsal ilişkiler olmalıdır (Murphy, 2003: 40).

Birçok kanıt türü farklı dillerin konuşurlarının aynı ilişkileri tanıdığını ve kullandığını tanıklamaktadır. Örneğin Postman ve Keppel'in (1970) *Norms of word association* adlı çalışmaları, farklı dillerdeki konuşurların, serbest sözcük ilişkilendirme görevlerinde dizisel olarak yanıt verdiği gözlemi içermektedir. Pek çok kültürde dil-ötesi yorum veya *dil oyunu* bu ilişkilerin farkındalığını ortaya çıkarmaktadır. Hale (1972), "A note on a Walbiri tradition of antonymy" yazısında Avustralya'da Walbiri erkekleri, sözcükleri karşıtlanmalı çiftleriyle değiştirerek bir ritüel dili geliştirdiklerini bildirmektedir. Ya da pek çok kültür tabu terimlerden kaçındıkları için eşanlamlıları icat etmektedir. Amerikan İngilizcesinde sırf '*tuvaleti* olan bir oda' denilmemesi için yani *room with a toilet* denilmesin diye; *bathroom*, *restroom*, *powder room* gibi, içinde hiç *tuvalet* tabusu geçmeyen eşanlamlı sözcükbirimler ortaya çıkmıştır (Murphy, 2003: 40). Bu durum Türkiye Türkçesinde de geçerlidir ve bir 'yer' yani 'oda' olan *tuvalet* tabusundan kaçınmak için *lavabo* tercih edilmektedir. Son zamanlarda eğitimli olmayan bir dil kullanıcıları arasında 'ihtiyaç' olan *tuvalet* için de *lavabo* denildiği gözlemlenmektedir. Yani

dil konuşurunun nezaket kurallarına uyması gerektiğini düşündüğünde ‘tuvaletim geldi’ demek yerine ‘lavabom geldi’yi tercih etmesi şimdilik bir vulgarizma gibi gözükse de ilerleyen dönemlerde ‘oda’ olan tabu sözcük yerine *lavabo* eşanlamlısının kullanılması gibi ‘ihtiyaç’ olan tabu sözcük için de *lavabo* kullanımının yaygın bir eşanlamlılık bildirebileceğini göstermektedir.

Murphy (2003) bu konuda Raybeck ve Hermann’ın (1990), “A cross-cultural examination of semantic relations” adlı, Amerikan İngilizcesi, İngiliz İngilizcesi, Kantonca, Hırvatça, Yunanca, İtalyanca, Urduca ve Vietnamca konuşurlarında ilişki tanımayı hedefleyen araştırmalarını örnek vermektedir. Deneklerden ilgili sözcük çiftlerini aynı şekilde olan ilişki gruplarına ayırmaları istenmiştir. Yani, örneğin deneklerden erkek/kadın ve hatırla-/unut- aynı; araba > lastik’i ise farklı gruba koymaları hedeflenmekteydi. Raybeck ve Hermann, beş ilişki türü gözlemlemek istemişlerdir: karşıtlık, benzerlik, parça bütün, temsilî (örn. harita/şehir) ve kategorik (örn. neden-sonuç şaka/kahkaha gibi). Murphy, kendi çalışmasındakilerle, bu beş ilişki türü içinden sadece karşıtanlamlı kullanımlar için bir örtüşme olduğunu bildirmektedir. Denekler karşıtanlamlılığı alt-tiplere göre değil (yani karşıtlık, yönsel karşıtlık, dönüşlü karşıtlık), tek bir karşıtanlamlık olarak değerlendirmektedir (Murphy’nin de Lyons ve Cruse’un karşıtanlamlı alttıplere bağlı tasniflerine yaptığı eleştiride olduğu gibi). Denekler yine uygun parçanın (araba > lastik) veya nesne-maddenin (masa-ahşap) benzer ilişkilere sahip olduklarını göstermektedir (Murphy, 2003: 41).

Farklı dillerin konuşurlarının dizisel ilişkilerin tasnifi konusunda aynı düşüncelere sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bununla birlikte Rosenzweig’in (1961) sözcük-çağrışım testleri de, çeşitli dillerin konuşurlarının yaptıkları çağrışım türlerinde de benzerlikler olduğunu göstermektedir. Bu çalışma Fransızca ve Almancadaki en yaygın yanıtların, çeviri açısından, İngilizcedeki en yaygın yanıtlara %48’lik bir oranla eşdeğer olduğunu tespit etmektedir. İtalyanca veriler kısmen raporlanmıştır ancak buna göre de İngilizce

için eşdeğerlik %35'dir. Yani bu gruplara "masa" anlamına gelen o sözcük söylendiğinde, İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca konuşurların refleksle ilk verdikleri cevap "sandalye" anlamına gelen sözcüktür. Bu da *masa* ile *sandalye*'yi eşleştirmenin bütün dillere özgü olduğu sonucunu vermektedir. Bu durum sadece Avrupa için geçerli bir durum değildir. Szalay ve Windle'in (1968) çalışmalarında, Güney Korelilerin %38; Kolombiyalıların %42 oranla İngilizce konuşurlarla sözcük çağrışımlarının çeviri eşdeğeri olduklarını tespit etmişlerdir. Onlar çağrışımların birebir eşdeğerlik göstermemesini, ya da bu konudaki farklılıkları dillerin anlamsal yapılarına değil; sözcüksel veya kültürel farklılıklarına atfedilebileceğini belirtmişlerdir. Bu farklılıklara örnek; Korecede 'hungry' sözcüğüne verilen cevap 'pişmiş pirinç' olurken İngilizcede 'yemek' olmuştur. Bu da sözcük-çağırışım tepkilerinin doğasından çok, Güney Kore'de pişmiş pirincin kültürel durumundan ileri gelmektedir. Kanonik karşıt anlamlı çiftler genel olarak istisnasız bir örtüşme göstermektedir. Bu durum, ilişkilerin belirlenmesinde sözcük biçiminden çok anlamın öncelikli olduğunu göstermektedir; bu nedenle eşleşmeler ilişkilerin nedensiz olmadığını göstermektedir (bk. Murphy, 2003: 42).

Yani diller arasında değişenler söz varlığına dairdir. Ancak belirli ilişkiler; karşıt anlamlılık, eş anlamlılık, alt anlamlılık anlamsal ilişkiler olarak salttır. Bu nedenle nedensiz ilişkiler değildir, sistemleri vardır. Bu sistemler de dilsel bir algoritma sunduğundan bir düzeye kadar takip edilebilir özelliktedir.

Murphy, diller arası araştırmaların bulunduğu farklılıkları dizisel ilişkilere değil; dizisel ilişkilerin dile özgün alt türlerine bağlamaktadır. Cruse (1986), diller arasındaki karşıt anlamlılık ilişkisini karşılaştırdığı çalışmada, 'hot'/'cold' gibi kanonik bir karşıt anlamlı çiftin üyelerinin, belirginlik ilişkilerini ortaya çıkaran yapı türlerinde farklı dizimlenebileceğini belirtmektedir. Yani bu çiftleri oluşturan üyelerin 'hot'ın ayrı, 'cold'un ayrı durumları niteleme göreviyle de kullanıldığına dair bir gözlem demektir. Cruse'un tasnifine göre; 'good' ve 'bad' anlamındaki sözcük çiftleri; İngilizcede örtüşen

karşıtanlamlılar; Almancada kutupsal karşıtanlamlılar; Mısır Arapçasında özel karşıtanlamlılar şeklinde dağılım göstermektedir. Bu durumla ilgili Murphy, ilişkisel türlerin envanterinin belirlenmesindeki sorunların göz önüne alındığında, kontrastın tüm diller arasındaki sürekli bir ilişki olduğunu ve ‘good’ ve ‘bad’ küme üyelerinin dillere göre farklı karşıtanlamlı türlerinin olduğunu belirtmektedir. Bu konuda da diller arası çeviri eşdeğerliği sorunuyla ilgilenmektedir. Yani bu sözcüklerin birbirlerinin birebir çeviri eşdeğerleri olamama sorunuyla ilişki olduğunu belirtmektedir. Ancak en sonunda genel ilişki türlerinin evrensel olduğu ve anlamsal alanda bulunan ilişkisel alttürlerdeki dile-özgü farklılıkların olabileceğini, bunun da farklı dillerin farklı ilişkilere sahip olduğu sonucuna neden olamayacağını belirtmektedir (Murphy, 2003: 42).

†

Yukarıda açıklanan özellikler, dizisel ilişkiler teorisi için birtakım kısıtlamalar getirmektedir. Bunlardan ilki, dizisel ilişkiler; işlek, değişebilir, öngörülebilir ve evrensel olduğundan, sözlük-içi bilgiler gibi nedensiz bilgiler oluşturmazlar. Eğer sözlükte temsil edilmiyorlarsa ve gramer yeterliliğiyle ilgili değilse (öyle olduklarına inanmak için hiçbir neden yoksa), o zaman dilsel olmayan veya Murphy’nin terimiyle dil-ötesi bilginin bir parçası olarak temsil edilmeleri gerekir. İkincisi ise, sadece anlamları ilişkilendirmek yerine, aslında ikincil olarak sözcükleri de ilişkilendirebildikleri için, bunlar sadece sözlüklerin temsil ettiği kavramlar arasındaki ilişkiler değildir. Dolayısıyla dizisel ilişkilerin dilsel olmayan bilgi alanında temsil edilmeleri gerekirken, bu ilişkiler sözcükleri de ilişkilendirdikleri için, dil hakkındaki bilgiyi oluşturmaktadırlar. Bu şu demek; dizisel ilişkiler bilgisi, dildeki sözcüklere ilişkin dil-ötesi bilginin bir parçasıdır. Üçüncü olarak, sözcükler arasındaki ilişkiler işlek ve bağlama bağıl bir öngörülebilirlik içerdikleri için, hatta bu bütün diller için geçerli olduğundan, zihnin bu şekilde bir türetim için ortak bir araca sahip olması gerekmektedir. Başka bir deyişle, mutlaka zihinde sabit değildir, ancak ihtiyaç duyduğunda bunları bir kavramsal alandan diğerine taşımaya

yarayan bir aracı, bir sistemi vardır. Tıpkı sözcük anlamlarının sabit olmayıp, ilgili anlamı başka alanlara taşımaya yarayan metasemik (metonimi ve metafor gibi) araçlarının, veya süreçlerinin olması gibi. Bu kısıtlamalardan dördüncüsü ise bazı ilişkiyel çiftlerin kanonik olması bu çiftlerin depolanması için de zihinsel araçlara sahip olunması gerektirir. Bununla birlikte bu tür sabit temsiller, yani ilişkiyel çiftlerin üyelerinin yeni anlamsal ilişkiler üretmesine engel değildir. Son kısıtlama da dizisel ilişki türlerinin sayılabilirlik ilkesi ile ilgilidir. Bu ilişkilerin tür sayısı belirlenemediğinden, dizisel ilişkinin tahmin edilmesinde yer alan ilkelerin bağlamsal olması, taksonimik olmasından daha önemlidir. Yani bütün > işlevsel parça ilişkisine bağıl bir çekiç > sap; nesne > malzeme ilişkisine bağıl bir bıçak > metal ve koleksiyon > bireysel ilişkiye bağıl orman > ağaç şeklinde öngörülebilir bir ilkeye sahip olmak yerine, bir ilkeye sahip olunması daha iyidir. Bağlamı önceleyen ve tüm dizisel ilişkileri bu bağlama göre öngörebilen tek bir ilkeye sahip olmak; dizisel ilişkilere pragmatik yani kullanımsal yaklaşımın özüdür.

Bölümün özetlenmesinin ardından bu ilişkilerin, bütüncül bir odakla sözlüğün yapısına dair düzenliliklerin artzamanlı bir çalışmanın yönteminin belirlenmesi adına ne ifade ettiğı bir sonraki bölümde detaylandırılacaktır.

2.6.6. Bölümün Çalışma Adına “İz Düşümü”: Artzamanlı Ölçekte Dizisel İlişki Yaklaşımları

Murphy'nin (2003) kuramının temel amacı bireyin dil kullanımında dizisel ilişkileri nasıl bilebildiğinin izahıdır. Yani öncelikli olarak dizisel ilişki yargılarının hangi temelde ortaya çıktığını araştırmaktadır. Bu nedenle kuramının odağında dizisel ilişkilerin zihinsel sistematikliğini çözme amacı olduğu için kuramı psikolinguistiktir, yani bilişseldir. Bununla birlikte sözlüksel girdilerde değil, kullanımda ortaya çıkan dizisel ilişkileri sorguladığı için pragmatiktir. Bu pragmatiklik ise dilsel olguların kültür dairesinde şekillenen zihinsel kullanımları ve bu kullanımlardan erişilen durumlarıdır.

Kullanımsal bir yaklaşım, sözcüklerin yalnızca tanımlarına atıfta bulunan ve bu tanımların birbirleriyle anlambilimsel ilişkilerini açıklayan, biçimsel açıklamalar yapan bir yaklaşımla karşıtlık barındırır. Böyle bir yaklaşım için *hot*'ın (sıcak) karşıtanlamlısının *cold* (soğuk) olduğunu bildirmek yeterli değildir. Murphy'nin kendi kullanımsal yaklaşımı ile karşıtlık barındırdığını belirttiği yaklaşım aslında Anlambilimsel Özellikler (*semantic features*) yaklaşımında geliştirilen modeller konusundadır. Anlambilimsel Özellik yaklaşımının eleştirilmesi üzerine onun eksikliklerini gideren Lipka (1992)'nin, Özellik Anlambilimi güncellemesi, çalışmanın *II. Bölüm*'ünde detaylı bir şekilde açıklanmıştı. Aslında, Murphy, bu yaklaşımların dizisel ilişkileri belirleyebildiğini ancak bu ilişkilerin düzenlilik arz eden yapısı konusunda eksik kaldıklarını bildirmektedir. Zihinsel süreçleri önceleyen dizisel ilişki yaklaşımı da bu ilişkilerin ortak bir zihinsel sürecin ürünü olup olmadığı; yani aynı üretim bandından çıkıp çıkmadığı konusunu araştırmaktadır. Çünkü ona göre dizisel ilişkilerde sistematik olan ortak özellikler saptanabilirse bu ilişkilerin nedensiz olmadıkları, yani ortak bir üretim sürecinin sonucu oldukları ortaya konulabilecektir.

Bu yöntem, *hot*'ın en uygun karşıtanlamlısının *cold* olarak belirlenmesinin gerektiriminin izahına hizmet etmektedir. Çünkü başka bir bağlamda *hot*, değil *warm* en iyi karşıtanlamlı olabilmektedir. Zihnin, birinde *hot*'ı seçerken diğerinde *warm*'u seçmesi bir düzenlilik arz ediyor mu sorusu, yaklaşımın en temel konusudur. Yani Murphy (2003), anlamsal ilişkileri analitik veya nesnel bir hakikat meselesi olarak ele almayıp dizisel ilişkilerin dil kullanıcılarının kendilerine özgü zihinsel karşılıklarını, bu eşleşmedeki zihinsel süreçlerini gözlemlemektedir.

İki sözcüğün ilişkisini bilebilmek için iki ihtimal var. İlki, tıpkı sözcüklerin sesletimi veya sözcükle ilgili diğer başka şeylerin öğrenilmesi gibi zihnin bunu uzun süreli belleğe kaydetmesidir. Yani *hot* ve *cold*'un karşıtanlamlı olduğunu bilmesi bunun daha önce duyulmuş olmasındandır. Diğer olasılık ise zihinsel gösterimlerin bir dizi kural ve ilkeye

bağlı zihinde oluşturulmasıdır. Yani *hot* ve *cold*'un karşıtanlılık bilgisinin zihindeki üretim faaliyetinin olasılığıdır (Murphy, 2003: 7).

Bu, aslında sözcük-yapımı (*word-formation*) kuramları için de ortak bir sorundur. Aslında türetim süreçlerinde zihnin davranış modelini belirlemeye yönelik bilişsel yaklaşımların irdelediği sorundur demek daha doğru olabilir. Plag (2002) da bu amaçla, morfolojik olarak karmaşık sözcüklere zihinsel sözlükte erişimin nasıl olduğunu sorgulamaktadır. O da karmaşık sözcük, basit (*simplex*) sözcük, bileşikler (*compounds*) gibi tanımlamaların yapılması gerektiğini ancak, zihinde bunların temsilinin nasıl olduğunu sorgulayarak Murphy'nin dizisel ilişki süreçlerine yaklaşımı gibi bir model geliştirmek istemektedir. Bu nedenle türetilmiş yeni biçimlere erişimin iki ihtimali olduğunu söyler. İlki, sözcüklerin zihinsel sözlükte bir bütün hâlinde arandığını savunan “tüm sözcük yolu (*whole word route*)”, diğer ise sözcüklerin parçalara ayrılarak aranması yöntemine dair olan “ayırıştırma yoludur (*decomposition rule*)” (Plag, 2002: 61). Yani zihin ilki için örneğin *anahtarlık* sözcükbirimini, *anahtarlık* olarak aramaktadır, ikincisi de *anahtar* ve *-lik* biçimbirimleri formunda aramaktadır. İkinci yol tam tersinden düşünüldüğünde zihnin herhangi bir nesne üretmek için önce bir sözcükbirime eriştiğini sonra da ek olana eriştiğini savunur.

Plag (2002) ve Murphy (2003) bu konuda aynı fikirdedir. Yani karmaşık sözcük düşünüldüğünde, her seferinde önce bağımsız biçimbirime sonra bağımlı biçimbirime erişilmediğini, bunun deneyimsel öğrenildiğini ve tüm sözcük yolu ile erişilebileceğini, çünkü hızlı olan rotanın zihin tarafından benimsenmeye en müsait güzergah olduğunu bildirir. Ya da dizisel ilişki için de tek bir ilişki ilke ile oluşturulmuş olsalar bile bu ilişkiye her ihtiyaç duyulduğunda, ilişkinin yeniden üretilmesi gerekmez. Bu dizisel ilişkili çiftlerin deneyimsel edinildiği “tüm sözcük yolu”nda olduğu gibi bir erişimleri mevcuttur. Bu durum kültür dairesinde, zihinsel süreçlerin yine deneyim tabanlı bir işletim sistemi olduğuna dair görüşle ilgilidir. Bu ister metafor ve metonimi gibi anlamsal

aktarım süreçleri olsun ister sözcük-yapımı isterse de dizisel ilişki süreçleri olsun, bütün üretimlerin çıkış noktasının deneyim tabanlı olması ve zihnin bu deneyimin bir bakıma kılıcısı ve türetim için diğer alan matristerinde de devam ettiricisi olması anlamına gelmektedir.

Dizisel ilişkiler üzerine pragmatik ve psikolinguistik bir kuram oluşturulması için disiplinler-arası bir yaklaşım gerekmektedir. Bu bakış açısı dilin sosyal, toplumsal ve psikolojik sınırlamalarına göre değerlendirilmesi gerektiğini önceler. Bu nedenle Murphy, dizisel ilişkilerin temsili ve dilsel olarak ifade edilmesini belirlemek için kanıt türleri belirler. Bunlar (Murphy, 2003: 7):

- Konuşurların anlamsal ilişki yargıları,
- Anlamsal olarak ilişkili sözcüklerin derlem tabanlı çalışmaları,
- Eşanlamlılar sözlüğü ve sözlüklerdeki anlamsal ilişkilerin açıklamaları,
- Sözlüksel bilginin hesaplamalı modellerinin testi,
- Sözlüksel organizasyonu ortaya çıkarmayı hedefleyen psikolinguistik deney,
- Dil edimi üzerine doğal olarak oluşan ve deneysel veriler,
- Anomi (özel ad yitimi), afazi (sözyitimi) ve konuşma akışında istemsiz bozulmanın neden olduğu sözcük kaybı ve konuşma hataları hakkında doğal olarak oluşan deneysel veriler,
- Dizisel ilişkilerin kullanımına ilişkin söylem analizi/çözümlemesi.

Sıralanan bu maddeler artzamanlı bir alanda bütüncül anlamda bilişsel merkezli bir çalışmanın neden yapılamayacağı fikri üzerinden, aslında ne kadarının yapılabileceği sorusunu barındırmaktadır. Daha da alanı daraltıp Eski Türk dili alanında yapılacak doktora tez çalışması için Murphy'nin (2003) pragmatik yaklaşımına bakılacak olursa

yukarıda sayılan sekiz kanıt türünden; dizisel olarak ilişkili sözcüklerin sadece ‘derlem tabanlı çalışma’ maddesi kullanılabilir gibi görünmektedir. Eşdizimlenen sözcükbirimlere yönelik derlem tabanlı tez çalışmaları son zamanlarda alanın popüler konularındandır (Polat (2020), Cuci (2020), Sel (2020), Ağca (2020), Emlik (2021) gibi). Ancak bunlar da her tarihî metin için ayrı yapılmış çalışmalar olup alan araştırmacısı adına bütüncül bir kaynak imkânı sunmamaktadır. Türk dilinin tarihî dönemleri için eşanlamlılar sözlüğünün henüz mevcut olmaması da çalışma alanı için bir sınırlılıktır. Diğer sayılan testler de tarihî bir dönem olduğu için yapılamayacak olan testlerdir. Örneğin konuşurların anlamsal ilişki yargılarına erişilemez ve onlara psikolinguistik bir deney yapılamaz, çünkü konuşurları olmayan bir dönem söz konusudur. Konuşma dilinde gerçekleşen afazi ve anomi gibi bilişsel rahatsızlıkların var olup olmadığı test edilemez, belirlenen derlem sadece yazı diline bağlıdır.

Bununla birlikte Murphy (2003) de sıraladığı bu kanıt türlerinden bazılarını temkinli yaklaşılması gerektiğini bildirmektedir. Örneğin konuşurların sezgi ve yargılarının da gerçek dil kullanımı ile ilgili ayrı ayrı sınırlılıkları vardır. Yine derlem çalışmaları yazılı metinlere aşırı güvenir ve sözcüğün aslında fonemik yani sessel değil grafik yani yazısal olduğunu varsayar. Murphy, sözlükler (*dictionary*) ve eşanlamlılar sözlüğünün (*thesauri*), dil hakkında bilinçli akıl yürütmeyi yansıttıklarını, ancak genellikle betimleyici faydalarıyla çelişen ticari ve pratik bir fonksiyona sahip olduklarını bildirmektedir (Murphy: 2003: 7). Aslında bu uyarı artzamanlı bir ölçekte çalışma yapan araştırmacı için “iyi haber” sayılabilir. Yani eşzamanlı dönemde de sınırlılıkların olması çalışmanın yapılamayacağı anlamına gelmiyorsa, artzamanlı bir alanda bu sınırlılıkların daha fazla olmasına takılmadan, kullanılacak sistemlerin, belirlenecek yöntemeye uygun bir zeminde entegrasyonu sağlanabilir ve/veya en azından bilişsel alana dair evrensel ve zamansız olan özelliklerin bilgisel konforundan faydalanılabilir. Yani ilgili

yaklaşımın bütüncül bir prensiple uygulanması değil; en uygulanabilir özelliklerinin geliştirilecek yöneme entegre edilmesi sağlanabilir.

Bu durum çalışmanın yönteminin açıklandığı bölümde ayrıntılı bir şekilde izah edilmeye çalışılacaktır ancak, pragmatist bir yaklaşımın çalışma için ne anlama geldiği ve dizesel ilişkilerin ortak özelliklerine dair tespit, incelenecek sözcükbirimler için açmazları gidermede nasıl kullanıldığına kısaca değinilmesi gerekmektedir.

Öncelikle *Çokanlamlılık ve Eşadlılık* başlığında Murphy'nin (2003) çokanlamlılık hakkındaki görüşleri bildirilirken bu konuya dair üç farklı yaklaşımın olduğu aktarılmıştı. Onun görüşü üçüncü tip görüştür ve bu da: Çokanlamlılık vardır, bu, anlamın sistematik ve işlek sürecidir, ancak hiçbir anlam temel/kavramsal bir anlam değildir; bununla birlikte anlamlar pragmatik yani kullanımsal bilgi yoluyla türetilir, yani bağlamda oluşurlar. Bakıldığında, çalışma adına bu yaklaşımın en temel fikri olan “kullanımsallık” ilkesi en başat yönü olmuştur denilebilir. Elde yalnızca yazılı metinlerin olduğu dönem adına öncelenen bağlam, elbette Murphy'nin kastettiği “kullanım” veya “bağlam” olgularıyla bire bir denklik arz eden bir bağlam değildir. Ancak bir sözcükbirimin erişilebildiği kadar tüm kullanımlarına ve bu nedenle sözlüksel birimlerinin metinde tanıklandığı her bağlamına erişmek çalışmadaki öncül amaçtır. Burada hassas davranılması gereken, araştırılacak dönemin bir noktada başlangıcı sayılan daha evvelki dönemine erişimin elzem oluşudur. Bununla hedeflenen, çokanlamlılığın kavramsal anlamına yönelik ilk çıkış noktası üzerinden haritalanmasının yapılabilmesidir. Eşzamanlı bir çalışmada köken, ilkanlam veya ilk kullanım daha az önem arz ederken, artzamanlı bir dönemde yakalanmaya çalışılan eşzamanlılık olgusu adına bu konu önemlidir. Daha açık bir izahla, araştırılan dönemden yüz veya iki yüz yıl geriye gitmekle yaklaşık bin yıl geriye gitmek arasında fark vardır. Çünkü nazaran daha kısa bir aralığı ifade eden dönemdeki anlamla; araştırılan dönemdeki anlam arasındaki farklılıklar derinleşmemiş, yine görece daha taze nüansların söz konusu olduğu söylenebilir. Bu da ilgili sözcükbirimleri eşadlılık olarak

değerlendirmeyip aynı sözlüksel ögenin sözlüksel birimleri şeklinde, yani çokanlamlılık arz ettikleri yönünde değerlendirilmelerine yönelik bir yaklaşımın sonucudur. Örneğin *oğlan* sözcükbiriminin ETI’de ilk kullanımı “evlat(lar)”dır ve bunun üzerinden bir haritalanma yapılmaya yani bir tasnif oluşturulmaya çalışılmış ve anlamsal açıdan ilk yol ayrımı “soyla ilgisi olan” ve “soyla ilgisi olmayan” üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu konu bağlamdaki kullanımlar üzerinden çokanlamlılık gösteriminde yerini alan her bir “yeni anlam”la devam ettirilmiştir.

Bağlamın yazılı olması sınırlılığının bir noktaya kadar giderilmeye çalışıldığı yöntem ise sözcükbirimlerin ortak çekirdekten (*common core*) seçilmeye çalışılmasıdır. Araştırmacının, dil konuşuru olmadığı, çok daha evvelki bir dönemle ilgili ortak çekirdek hususunda nasıl karar verebildiği elbette akla gelebilecek ilk sorulardandır. Bu noktada da araştırılan dilin kültür dairesine yönelik gündelik yaşantısında var olması beklenen sözcükbirimlerin öncelendiği söylenebilir. Yani, savaşçı kimliğe sahip olan, at binen, steplerde yaşayan Orta Asyalı bir Türk’ün en temel giyim unsurlarından olan *etük* “çizme”nin sözvarlığının ortak çekirdeğinde olmasını beklemek olağandır. Ya da öncelikle çok temel bir akrabalık adı olan “evlat” anlamındaki *oğlan*, sonra “insanın bebeklikle ergenlik dönemini kapsayan çocuk” anlamındaki *oğlan* sözcükbiriminin ortak çekirdekte olması, bakıldığında tüm diller için bu şekilde olmalıdır. Kİ’nin dahil edildiği dönemde ve evvelinde kölelik sisteminin yaygınlığı hasebiyle “erkek köle” olan *oğlan*’ın, hatta dahil edildiği saha adına da “paralı asker” denilebilecek memâliklerin yönettiği devlette “gulâm” olan *oğlan*’ın ortak çekirdekte olması beklenmektedir.

Bu durumda ortak çekirdekte var olan sözcükbirimin kullanımsal bir yaklaşımla ilişkilendirilmesinin yöntem açısından belirleyiciliği ne olmuştur? Adına “ortak çekirdek” denilen sözvarlığının merkezinde yer alan sözcükbirimler, gündelik dilde en çok kullanılan, en yaygın ve en bilinen sözcükbirimlerdir. Bu sözcükbirimlerin kullanımı, merkezin etrafında kümelenen dairelerdekine oranla çok daha fazladır. Dönem için

düşünüldüğünde konuşurların dil edimlerinde en fazla kullandıkları bu sözcüklerdir. Sınırlı bağlamın mevcudiyeti; merkezde yer alan, bu nedenle de kullanımı daha fazla olan sözcükbirimler seçilerek “bağlam çoğaltma” hamlesiyle giderilmeye çalışılmıştır. İlgili sözcükbirim ortak çekirdekten seçildiği için bağlamlarda daha fazla tanıklanmakta, anlam açısından önem arz eden her nüans için yeni ve daha çok veri sağlanmaktadır. Bununla birlikte kullanımda olan sözcükbirimlerin dil adına daha çok “bilinenler” oldukları düşünüldüğünde, bitişik alan matrisindeki “bilinmeyen” yeni bir kavramı anlatmada deneyim tabanlı bir haritalanmayı veya aynı alan matrisindeki yeni bir kavram için referans olup yeni anlama erişimi sağlamaktadır. Bu da ilgili sözcükbirimlerin anlamsal aktarım yoluyla çokanlamlılaşmasına neden olmaktadır. Sözvarlığının ortak çekirdeğinden seçilmiş sözcükbirimler hem mevcut bağlamı çoğaltmak için hem de kullanımsal farklılıkların tespiti için uygun bir zemin sağlayabilmektedir. Bakıldığında zihnin üretim bandından en çok geçen ürünlerin bu ortak çekirdekte yer alan sözcükbirimler olması, aslında dönemin dil konuşurlarının zihninin nasıl deneyim tabanlı bir sistemi olduğunu da bir noktaya kadar ortaya koyabilir. Burada tekrar altı çizilmesi gereken şey, bağlamların yalnızca yazılı metinler olduğu gerçekliğidir.

Bu konu sadece bağlamla sınırlandırılmamalıdır. Çünkü dizisel ilişkilere kullanımsal bir yaklaşımın artzamanlı çalışma için sağladığı bir diğer imkân bilişsel çıkarımlardır. Murphy’nin dizisel ilişkiler adına tespit ettiği ortak sekiz özellikten biri olan “işleklik” maddesinin çalışma adına ayrı bir önemi olduğu söylenebilir. Bu özellik sözcük-yapımı süreçlerinin işlekliği yani sistematik türetim faaliyetleriyle aynı şeyi anlatmaktadır. Zihinsel türetim süreçlerinin mevcudiyeti, her seferinde yeniden oluşturulmayan, yani fabrika standardıyla ortak bir banttan gerçekleştirilen üretime benzetilebilir. En temelde böyle olan sözcük-yapımı kurallarının bir alt düzleminde elbette sistemin dışına çıkan yeni bir “artıklık (*redundancy*) kuralı” daha vardır, ama genel görünümdeki bu sistematiklik ortak bir türetime işaret etmektedir. Bu türetim faaliyeti dizisel ilişkiler için

olmamakla beraber, aynı dönemin sözlüğü olan DLT’de *oğlan*, karşılığında bir doru at verilerek alınan bir “erkek köle” olarak takip edilmektedir (2017: 16). Burada bahsi geçen bağlamdan da hareketle *oğlan*’ın sadece bir “genç erkek”e gönderimi olmadığı, bir “erkek köle”ye gönderimi olduğu düşünölebilecektir. Ancak köle pazarından satın alınmış bir ERKEK KÖLE ile Hükümdârın hemen kapısının önünde bekleyen, ona ve devletin sırlarına bu kadar yakın olabilen bir ERKEK KÖLE’nin aynı olabilmesi, en azından bugünkü dünyanın algısıyla bile mümkün gözükmemektedir. Sarayda, yani bugün için yönetim erkânının yanında görevli bir meslek kolu üyesi düşünölmesi mantıklıdır. Araştırmacı bu durumda ilgili kavramsal bilgiyi araştırmalı ve bir “köle pazarından alınmış erkek köle” olan *oğlan* ile diğer *oğlan*’ın farkını ortaya koymalıdır.

Bu durumda kavramsal bilginin elde edilebileceği diğer disiplinlere başvurmak gerekmektedir. Genç (2002), *oğlan*’ı Karahanlı Devleti’nin askerî teşkilatı içerisinde “saray muhafızları” başlığı altında değerlendirmektedir ve “hükümdardan başka öteki devlet ilerigelenlerinin de şahıslarına ait gulâmlarının olduğu malûmdur. Nitekim Yusuğ Has Hâcib’in; hâciblerin ve kapucubaşı’nın emrinde *oğlan*’ların (*gulâm*) bulunduğuna dair kayıtları”ndan bahsetmektedir. Aynı zamanda *oğlan* yani diğer bir deyişle *gulâm* sisteminin Karahanlılarda mevcut olduğunu, ancak başlangıcının tam olarak tespit edilemediğini de aktarmaktadır (Genç: 2002: 197). Göksu (2008) Karahanlı Devleti’nden itibaren var olduğu tespit edilen “saray muhafızları”nın Büyük Selçuklu, Gazneli ve diğer müslüman Türk Devletlerinde sistemli bir şekilde devam ettiğini ve görevlerinin hükümdarı korumak olduğunu aktarmaktadır. Büyük Selçuklu’da saraya alınan gulâmlar, yaklaşık 4000 kişiden oluşur, 3000’i ordu kumandanlarının, 1000’i ise ki bunlara “gulâmân-ı has” denir, sultanın emrindedir. Bu grubun içinden seçilen 200 kişi ise sultanın muhafaza ve hizmet işlerini görmektedir. Bu 200 kişilik sultanın özel gulâmları saray içinde eğitilmektedir. Bununla birlikte Selçuklu ordusundaki kumandanların ve ilerigelenlerin de özel gulâmları vardır (Göksu, 2008). Bu gulâmlar, yaşları küçükse

gulâmhânelere alınmakta, eğer yaşı ilerlemişse serbest bırakılabilmektedir. Humphreys (1987), Osmanlı padişahlarının da tıpkı selefleri gibi bu sistemi devam ettirdiklerini aktarmaktadır: “Balkanlar ve Anadolu’daki Hıristiyan tebaaların çocukları arasından düzenli asker toplama (*levy*) uygulaması başlattılar. Bu çocuk vergisi (*levy*) yani devşirme kabaca 1400’den 1700’e kadar sürdü” (1987: 69a). Vryyonis, sistemin uzun yıllar ayakta kalmasını “köle arzı”na bağlamaktadır. Selçuklu’daki gulâm sisteminin Osmanlı Yeniçeri *iç-oğlanı* sistemi olduğunu aktarmaktadır (Vryyonis, 2001: 95).

Bu kavramsal bilgiler ışığında yukarıdaki beyitte takip edilen *oğlan*’ı bir ERKEK KÖLE olarak kabul etmek yeterli değildir. Sadece bağlam önceleyen dile-içkin bir yöntemin belirlenmesi özellikle artzamanlı ölçekte birtakım eksik yönleri kalmış anlamsal çıkarımlar sunacaktır. Araştırmacı, kavramsal bilginin devreye girmesi ile bu *oğlan*’la ilgili, bir saray muhafızı olduğu, devşirme sistemiyle saraya getirilip eğitildiği, hükümdarın emrindeki bir muhafızsa eğer, özellikle seçilmiş olduğu ve böylelikle diğer muhafızlardan ayrılan yönlerinin olması gerektiği gibi anlamsal yönlerini haiz olabilecektir.

Sözcükbirimin dil-dışı dünyada eşlendiği kavramların gösterimi için tamamı büyük harf olup puntosu küçük harfe eşdeğer yazım yani *small capitals* yöntemi tercih edilmiştir: ERKEK KÖLE, ÇİZME, AYAKKABI vb.

3.1.4. Çokanlamlılık Hakkında Yöntem

Artzamanlı bir ölçekte anlambilimsel aktarım süreçleri ve çokanlamlılık olgusunun ne anlama geldiği, yani çalışma alanı adına çokanlamlılık olgusunun birtakım sınırlılıklar barındırması nedeniyle ilgili olgunun iz düşümünün açıklanması gerekmektedir. Artzamanlı bir ölçekte, bir sözcükbirim adına eşzamanlı bir kesit yakalanması ve bunun gösterimsel temsilinin pek çok zorluk ve bazı durumlarda da çelişki barındırması gibi durumlar yadsınamaz bir gerçekliktir. Öncelikle çalışma adına takip edilmeye çalışılan çokanlamlılık olgusunun bugünkü dilde takip edilebilen çokanlamlılık olgusundaki gibi

bir düzenliliği arz etmediği ayırt edilmelidir. Sınırlı bir dönemde, geniş bir coğrafyaya yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmek, bu konuda tutarlı bir yaklaşım sergilenmesine engel olacaktır. Ancak çalışma esnasında saptanan bulgular, eşsüremlili bir çalışma kadar ispatlanabilir olmasa da çokanlamlılık olgusuna işaret eden ve hiç de azımsanmayacak bir düzenliliğe sahiptir. Bu konuda yakalanan algoritmanın temsil edilirken dil standardının olmadığı, yani anlamsal veya sözcüksel değişkenlerin takip edilmesinin daha muhtemel olduğu bir dönem göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla düzenlilik arz eden ortak ‘kullanım’lardan hareketle takip edilen bir çokanlamlılık durumu söz konusudur. Çokanlamlılık temsilindeki bu sınırlılık ikincil bir gösterimle de giderilmeye çalışılmıştır. Yöntem için öncelik teşkil eden bu çokanlamlılık şeması aktarıldıktan sonra ikincil şemadan da bahsedilecektir.

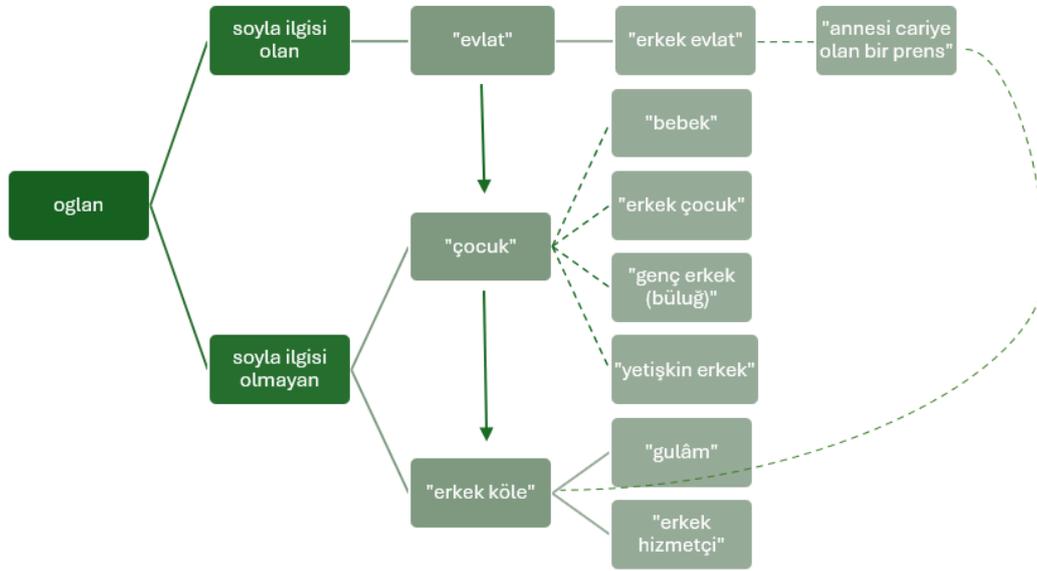
Önceki başlıkta aktarılan Tournier’nin (1985) *çay* çokanlamlılık gösterimine ve Lipka’nın Dirven’den (1985) ve birtakım sözlüklerden eklemelerle geliştirdiği CUP *uzlaşma* şemasına dönülmesi gerekmektedir. Çalışmada, bu yöntemin benimsenmesinin başat sebebi, yöntemin “... olan” ve “... olmayan” testi ile öncül ulamlama imkânı sunan bir sisteme sahip olmasıdır¹³. Bu temsil yöntemiyle anlamlar arası aktarımın başlangıç noktası, bu aktarım üzerinden yeni anlamların sıradüzensel ilişki içerisinde gösterimi ve bu şekilde bir temsille kısa, net ve çarpıcı farklılıkların ortaya konulabilmesi amaçlanmaktadır.

Bağlamın öncelendiği ve tarihî dönemlere göre sıralanarak her dönem için bu bağlamların ayrı ayrı aktarıldığı ilk aşamadaki veriler bir yoğunluk arz etmektedir. Bu yoğunluk temelde iki farklı sebeple takip edilmektedir. Bunlardan ilki çalışma adına bağlamsal tanıklar sunulması nedeniyle söz konusu olan bir yoğunluktur. Diğerisi ise ilgili bağlamlarda tespit edilen sözlüksel birimlerin Özellik Anlambilim ve bazen Öntür

¹³ Ayrıntılı bilgi için bk. “Çokanlamlılık ve Eşadlılık”.

Anlambilimi yaklaşımı ile temsil edilen çıkarımsal ve ayırt edici özellikleri; bu özellikler üzerinden takip edilen anlamsal nüansların aktarımının neden olduğu yoğunluktur. Bu durum ilk aşamada elde edilen hacimli bölümün tek seferde gösterimsel olarak aktarılmasını gerekli kılmaktadır. Bu noktada çalışmanın ihtiyacı olan çokanlamlılık temsilinin sunulabileceği bir şemadır.

Çokanlamlılık şeması için ilk ayırım, yani sözcükbirimin ilk kavramsal anlamı, onun tarihî bir dönem önceliğiyle sıralandığı bağlamdaki ilk anlamına yöneliktir. Şayet araştırılan sözcükbirim çokanlamlı bir birliğe sahipse, birliğin ilk üyesi onun ilk anlamıdır ve bu kavramsal anlam çokanlamlılık tasnifinde öncül aşamayı belirlemektedir. Çalışmanın örnekleme için *oğlan* sözcükbiriminin çokanlamlılık şeması aşağıda sunulmuştur:

oğlan sözcükbiriminin ilk kavramsal anlamı bir “anne-babanın soyundan gelen” anlamına yönelik “evlat”tır. Bu durum sözcükbirimin daha sonra edindiği kavramsal anlamlarıyla ilgili önemli bir sınırı oluşturmaktadır. Bu nedenle ilk tasnif “soyla ilgisi olan” ve “soyla ilgisi olmayan” şeklinde yapılmalıdır. Lipka’nın önerdiği yedi özellikli, Özellik

Anlambilimi yaklaşımının bir maddesi de “ilişkisel özellikler”di. Bu özellikler doğrudan ilişkisel adlar denen adlara yönelikti. “evlat” anlamının, evlat [←EBEVEYN] ilişkisel özelliği, sözcükbirimin diğer kavramsal anlamları için geçerli değildir. Bu durumda ilk ayırım bu noktada olmalıdır. Bu [←EBEVEYN] özelliği, *oğlan* sözcükbiriminin “evlat” sözlüksel birimine yönelik, sözcelerde gücül bir şekilde takip edilen ve onunla aynı ulamda yer alan “erkek evlat” ve “annesi cariye olan prens” örtük anlamlarında da takip edilmektedir. Bu yüzden bağlamlarda tanıklanan yani bu düzlem için sözcüğün ilk kavramsal anlamı doğru belirlendiğinde bu gösterimsel çokanlamlılık, tutarlılık arz edecektir.

oğlan sözcükbiriminin “soyla ilgisi olmayan” ulamında sıradüzensel ilişkide 2. sırada “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi” yani “çocuk” sözlüksel birimi mevcuttur. 1. sırada yer alan “evlat” kavramsal anlamı, aynı alan matrisinde yer alan “çocuk” için referans olarak metonimik bir haritalama ile yeni anlamı sağlamaktadır. 3. sıradaki “erkek köle” sözlüksel birimini kazanması hakkında, *oğlan*’ın ‘soyla ilgisi olan’ “evlat” sözlüksel biriminden değil; ‘soyla ilgisi olmayan’, yaş olarak [-YETİŞKİN] anlambirimciğine sahip “çocuk” sözlüksel birimi referansı ile olmuştur. Bu yeni anlam için de metonimik bir haritalama mevcuttur: Aynı alan içerisindeki “erkek çocuk”; yeni anlam için referans olmuş ve “erkek köle” anlamı için erişimi sağlamıştır. Bu anlamsal aktarım süreçleri her zaman bu şekilde sistemli bir yönsellik içermemektedir. Ancak böyle olduğu durumlarda Tournier’nin (1985), zincir kayma şeması, çokanlamlılık şemasına dahil edilebilir. S1: “evlat” olan *oğlan*; S2: “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi yani çocuk” olan *oğlan*, S3: “erkek köle” olan *oğlan* durumunda S1, S2 için referans noktasıdır, S2 de S3 için referans noktasıdır. Bu zincir kayma durumu şemada da görüldüğü gibi dilsel ifade olmaksızın oklar kullanılarak temsil edilebilmektedir.

Yukarıda artzamanlı bir ölçekte “çokanlamlılık” olgusu yakalanırken göz ardı edilmesi gereken birtakım sınırlılıklardan bahsedilmiştir. Bağlamlarda tespit edilmeye çalışılan çokanlamlılık algoritmasının temsil edilmesi gerekliliği böyle bir sınırlılığın ikincil bir şemayla telafi etme çabasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü artzamanlı ölçekte eşsüremli bir kesit yakalamaya çalışılırken bir sınırlama yapılması ve sonrasında ilgili sınırlamanın telafi edilmesi gerekmektedir. İlgili telafi, Eski Türk dilinin çalışma alanı adına vurgulanan kesitin tasnif edilip çokanlamlılığın dönemlerdeki seyrine dair bir şema yapılmasına dayanmaktadır. Bu durumda *oğlan* maddesinin ilk aşamada tarihsel dönemlendirmeye bağlı bağlamlarının sunumunun hemen ardından ikinci aşamada bu “telafi” şemasını paylaşmak, bağlamla koşut bu görünüm için daha uygun olacaktır. Dönemlere göre çokanlamlılık tablosu *oğlan* örneklemini üzerinden aşağıdaki gibi sunulmaktadır:

	ET-1	ET-2	OT-H	OT-Kıp.	MTL
gösteren	<i>oğlan</i>	<i>oğlan</i>	<i>oğlan</i>	<i>oğlan, ovlan, olan</i>	<i>oğlan</i>
gösterilen	evlatlar evlat	evlatlar evlat	evlat	evlat	evlat
	çocuk	çocuk erkek çocuk bebek genç erkek	çocuk erkek çocuk bebek yetişkin erkek	çocuk (olan, ovlan) erkek çocuk bebek genç erkek	çocuk erkek çocuk bebek
		erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	
		annesi cariye olan bir prens	annesi cariye olan bir prens		

Ancak dikkat edilirse yalnızca böyle bir tablo sunmak yeterli olmamaktadır. İlgili çokanlamlılığın eşsüremlili bir kesit olarak sunulması, durumu özetlemek adına elzemdir. Böylelikle iki tablonun bir bütünlüğü arz eden parçalar olduğu düşünülecek olursa en azından sınırlılık konusunda telafi edilme gayesi daha makul bir seviyeye taşınılabilecektir.

Çalışmanın yöntemi adına, anlamın bağlamda oluşması, bağlama özgü olmasını önceleyen bir yaklaşımla, ayrıntılı bağlam sunumları ve analizler sonrası; çokanlamlılığın bu şekilde birleşimsel bir temsiline ihtiyaç duyulmaktadır. İlgili temsil bir sözlüksel girdi gibi düşünülebilir. Buradaki gösterimler sözcükbirimin veya sözlük bazında düşünülecek olursa sözlüksel girdinin unsurlarıdır. Ancak bu şekilde birleşimsel bir gösterim, tıpkı bir sözlük maddesinde olduğu gibi, sözcükbirimin anlamının tamamı demek değildir. Anlamsal nüansların takibi ise yöntemin birinci aşamasında sunulan bağlamlar ve bu bağlamlardaki analizlere dayanmaktadır. Böylelikle hem bağlam önceleyen bir yaklaşım benimsenmiş olacak hem de süreçlerin takibi adına özet değerinde birleşimsel bir temsil elde edilmiş olacaktır.

3.1.5. Gönderimsel Değer, Yeni anlam ve Terimleri Hakkındaki Yöntem

Bağlamda tespit edilen her gönderimsel değer için sözcükbirimin yeni anlamı olarak kabul edilmemesi hakkında bir yöntem tercih edildi. Bu yöntemin gerekçelendirilmesi yapılmadan önce çalışmada kullanılan ilgili terimlerin izah edilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada sözcüklerin merkezindeki devingen olmayan anlam türü için kavramsal anlam (*conceptual meaning*) terimi tercih edilmektedir. İlgili sözcükbirim (*lexeme*) birden fazla anlama sahipse, yani çokanlamlı bir sözcükse her bir yeni anlam için *sözlüksel birim (lexical unit)* tercih edilmektedir. Yine sözcüğün bağlamlara özel, dizimlendiği sözcükler sayesinde tanımlanan anlamları için *örtük anlam* terimi tercih edilmektedir. Bu olay, sözcükbirimin gücül anlambirimciklerinde bulunan anlamsal özelliklerinin, bağlamda herhangi bir tetikleyici ile ortaya çıkması durumu ile takip

edilmektedir. Örtük anlam ile sözlüksel birim terminolojisinin arkasında yatan farklılık ilkinin sözcüğün çokanlamlılık birliklerine dahil edilememesiyle ilgilidir. Örtük anlam olarak adlandırılan durumda sözcükbirimin anlamsal olarak işaretlenmesi durumu söz konusudur. Lyons'un (1977) DOG kavramının belirliliğini tartıştığı örneğinden bahsedilmiştir¹⁴. “Bu bir *dog* mu yoksa *bitch* mi?” örneğinde *dog* sözcükbiriminin *bitch* “dişi köpek” ile karşıt anlamlılık ilişkisiyle dizimlendiği bir durum söz konusudur. Bu durumda *dog*₁ üst-düzey bir terim olan “köpek” ve *dog*₂ ise “erkek köpek” anlamıyla tanıklanmaktadır. Bu ifadede *dog*'un *bitch* ile dizimlenmesi sonucunda gücül anlambirimciklerinde bulunan anlamsal özelliği tetiklenip belirginleşmiştir. Bu nedenle *dog*'un sözlüksel birimi “köpek”tir, ancak “erkek köpek” yeni bir sözlüksel birim olarak değerlendirilemez. Bu durum çalışmada *oğlan* sözcükbiriminin kavramsal anlamlarından olan “çocuk”un, bağlamlarda anlamsal açıdan belirlenmiş olarak “erkek çocuk” anlamıyla takip edilmesi ile aynı durumdur. Anlamsal açıdan belirginleşmiş sözcükler için ‘birden fazla kavramsal anlamı var’ şeklindeki yaklaşım doğru değildir. Gönderimsel değer, her zaman çokanlamlılık için bir yeni anlam olarak bu nedenle kabul edilemez. Bu noktada bir ayırım yapılması gerektiğinden ilgili terime ihtiyaç duyulmuş ve çalışmada bu, örtük anlam olarak tercih edilmiştir.

Bu konu da yine bazı anlamsal bilgilerin sözlükte temsil edilebilmesi ve bazılarının sözlük-içi temsil edilememesiyle ilgilidir. Bu durumda yine aynı sonuca dönülmektedir; bir anlam; sözlüksel girdideki anlamın, sözcüğün anlamı hakkında kavramsal alanda eşlendiği bilginin ve bağlamda ortaya çıkan kullanımsal gönderiminin tamamı, toplamı ve toplamından fazlasıdır.

¹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. “Gönderim ve Gösterim”.

3.1.6. Çalışmanın Kapsamı Hakkında Yöntem

Dile-içkin yaklaşımın, anlamın kullanımda meydana geldiği, bağlam önceleyen yönü, belirlenecek yöntem için önem arz etmektedir. Yani eldeki tek ortam (*medium*) türü olan yazılı metinler incelikle işlenmelidir. Bu incelik, konuşma dilini hâiz olmayan araştırmacı için kapsamı ifade etmektedir. İlgili kapsam dönemsel bir kapsamdan ziyade yazınsal metinlerin kapsamıdır. Dönemin geniş tutulmaması anlamsal yönlerin incelikli sunulmasını kolaylaştıracaktır. Bu şekilde getirilen sınırlama ile artzamanlı dönemde bir eşzamanlılık olgusunu yakalayabilmek hedeflenmektedir. Yani artzamanlı dönem sınırlandırıldığında belirli bir dönemi belirgin kılmak, anlamsal olguyu en baştan başlayıp bugüne getirmekten daha işlevsel olacaktır. Bu durumda derlemin geniş bir yelpaze sunması önemlidir.

3.2. Yöntem Adına İkincil Maddeler: Testler

3.2.1. Dizisel İlişkiler için Kullanımsal Yaklaşımın Sağladığı Test

Dizisel ilişkilere kullanımsal bir yaklaşımın artzamanlı çalışma için sağladığı imkân bilişsel çıkarımlardır. Murphy'nin dizisel ilişkiler adına tespit ettiği ortak sekiz özelliğten biri olan "işleklik" maddesi yöntem adına önem arz etmektedir¹⁵. Bu özellik yenisözcük türetim süreçlerinin işlekliliği yani sistematik türetim faaliyetleriyle aynı şeyi anlatmaktadır. Bu türetim faaliyeti dizisel ilişkiler için de aynı işleklilik özelliği ile gerçekleştirilmektedir. Dizisel ilişkili sözcükbirimlerden yola çıkılarak, araştırılan dönemin konuşurlarının zihinsel türetim süreçleri hakkında fikir sahibi olunabilir. Örneğin "erkek köle" anlamındaki *oğlan*'ın bu yeni anlamının rastlantısal olmadığı ve aynı türetimin "kız köle, cariye" anlamındaki *kız* sözcükbiriminde de var olduğu gözlemi zihinsel bir düzenliliğin işleklilik arz eden özelliğine işaret etmektedir. *oğlan* sözcükbiriminin ilkanlamı, "soyla ilgisi olan" ulamındaki evlat(lar)"dır. Sözcükbirimin

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. "İşleklilik".

“(erkek) çocuk” yeni anlamına erişimi aynı alan matrisinde yer alan “(erkek) evlat” sözlüksel biriminin referansı ile gerçekleşmiş, *oğlan* sözcükbiriminin “soyla ilgisi olmayan” ulamı altında da “erkek çocuk” sözlüksel birimi dizilmiştir. Bu noktada *oğlan* sözcükbiriminin “erkek çocuk” sözlüksel birimi ile *ķız* sözcükbiriminin “kız çocuk” sözlüksel biriminin dizisel ilişki olarak karşıtanamlılık kümesinin eş-üyeleri oldukları söylenebilir. Çünkü bu ikili küme ilişkilerine dayanan dizisel ilişkilerde bir özellik hariç diğer özelliklerin aynı olması gerekmektedir. Bu iki sözlüksel birim için farklı olan tek anlambirimcik [+DİŞİ]’dir. Yine, *oğlan* sözcükbiriminin “erkek köle” yeni anlamına, aynı alan matrisinde yer alan “erkek çocuk” sözlüksel biriminin referansı ile erişmesi metonimik bir haritalanma ile gerçekleşmiştir. *ķız* sözcükbirimine bakıldığında “kız çocuk” sözlüksel biriminin, sözcükbirimin “kız köle, cariye” yeni anlamına erişiminde referans olduğu söylenebilir. Burada sistematik bir süreç gözlemlenmektedir. Bu dizisel ilişkiler işlektir ve aynı üretim bandından birbirlerine koşut anlamların veya kullanımların türetilmesini sağlamaktadır. Bu durumda *oğlan* sözcükbiriminin “erkek çocuk” üyesi ile *ķız* sözcükbiriminin “kız çocuk” üyesi karşıtanamlı olmakla beraber; aynı zihinsel üretim sürecinden geçen “erkek köle” ve “kız köle” üyeleri de karşıtanamlıdır. Aynı sınıf üyelerinden olan *ķatun* sözcükbiriminde de bu şekilde gerçekleştiği görülmektedir. İlgili sözcükbirim *ķız* ve *ķatun* düzleminde kıyaslanacak olursa yine [+YETİŞKİN] anlambirimciği hasebiyle bir yönden ayrılmaktadır. Bu da onları dizisel ilişkiler açısından karşıtlık kümesinin üyeleri yapmaktadır. *ķatun* sözcükbiriminin yalnızca “yetişkin kadın” sözlüksel birimi ile değil, aynı zamanda “yetişkin kadın köle” sözlüksel birimi de *ķız* sözcükbiriminin her iki sözlüksel birimiyle karşıtlık ilişkisi içerisindedir¹⁶. Burada *ķız1/oğlan1*, *ķız2/oğlan2*; *ķız1/ķatun1* *ķız2/katun2*’yi karşıtanamlılık kümelerinin ve *ķız1/oğlan1/ķatun1*; *ķız2/oğlan2/ķatun2* kontrast kümelerinin üyeleri yapan dizisel ilişki süreçleri işlektir ve bir alanda olan dizisel ilişki, zihin tarafından diğer alanda da türetilmiş

¹⁶ örneklemede, *oğlan* maddesinde ilgili sözlüksel birimlere dair tanıklar sunulmaktadır.

olup diğler alan matrislerinde ve sınıf üyeliklerinde de devam ettirilmiştir. Bu noktada dizisel ilişkinin farklı bağlamlara taşınarak aynı görevde yani aynı kuralla tekrar kullanıldığı, yani tekrar tüerildiğı söylenebilir. O hâlde nedensiz değildir; bir sistemi vardır ve düzenliliklerin takibi, artzamanlı bir çalışmada açıklanamayan, ispat edilemeyen bazı noktaları aydınlatılmaktadır. *oğlan* sözcükbirimi incelenirken onun “erkek köle” sözlüksel birimi öncelikle bağlamlarda tespit edilmiştir, ancak dizisel ilişkili olduğu sözlüksel birimlerde de böyle bir işleğin sonucu olabilecek düzenliliklerin tespiti, var olduğu iddia edilen anlamların veya burası için sözlüksel birimlerin sağlamlasının yapılmasına da olanak sunmaktadır.

3.2.2. Birleşimsel Karmaşık Sözcüklerin Sağladığı Test

Çalışma yöntemi adına sağlanan diğler bilgisel konfor ise anlambilimsel açıdan birleşimsel olan karmaşık sözcüklerdir. Anlamı, parçalarının anlamının doğrudan fonksiyonu olan ekli türetimler ve bileşik türlerine birleşimsel ifadeler denilmektedir¹⁷. Araştırılan sözcükbirimin, diğler biçimbirimlerle böyle bir birliktelik sağladığı karmaşık sözcüklerin takibi çalışma için tersten bir test tekniğı sağlayabilmektedir. Yani birleşimsel kabul edilen bütünün anlamından hareketle onu oluşturan ve sürece kendi anlamlarıyla dahil olan unsurlar için bir çeşit yorum yapmak, araştırılan sözcükbirim adına var olduğu iddia edilen anlamları destekleyebilmektedir.

Örnekleme yer alan *oğlan* maddesinde sözcükbirimin “saraya küçük yaşta devşirilmiş erkek köle” yani “gulâm” gönderimlerinin takip edildiğı bağlamlarla birlikte, bu *oğlan* “gulâm” zümresinin dönemin kültürel yönünü ortaya koyan temayüllerin takip edildiğı bağlamları da mevcuttur. Bu bağlamlardan hareketle “askerî olarak yüksek mertebelere ulaşabilen, devşirilmiş gulâm” olan *oğlan* sözcükbiriminden başka, “hükümdar ve devletin diğler ilerigelenlerinin özel *hizmetinde* kullanılan tüysüz gulâmlar” zümresine

¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. “Anlambilimsel Opaklık ve Birleşimsellik”.

karşılık gelen bir *oğlan* sözcükbiriminin olduğu iddia edilmiştir. Burada *oğlan* sözcükbirimin var olduğu iddia edilen sözlüksel birimi veya kullanımı için sözcük-yapımı süreçleri ve birleşimsellik özelliği tersten bir test tekniği sağlayabilmektedir. TZ’de *sözlük* kısmında takip edilen *oğlancı* sözcükbiriminin karşılığı *đulāmpāre*, yani “oğlansever”dir (Atalay, 1945: 7). Hatta TZ’nin Türkçe maddelerinde *đulāmpāre*’nin dönem Türkçesinin sesletimine uygun hāle getirilmiş olduğu düşünölen formu *đulampara* da takip edilmektedir. *-pāre* ve *-cı* biçimbirimlerinin anlambilimsel özelliklerinden biri “birşeye ilgili olmak, düşkün olmak”tır. Hatta bugün Türkiye Türkçesinde var olan *zampara*’nın, *zen* “kadın” ve *bāre* “dost” biçimbirimlerinin birlikteliğinden olduğu düşünöldüğünde *-pāre* (< *bāre*)’nin “cinsel anlamda düşkün olmak” gibi, sözcük-yapımı sürecine dahil edilebilecek anlambilimsel yönü olduğu göz ardı edilmemelidir. Tekrar *oğlan-cı* türetimine dönölecek olursa anlambilimsel açıdan birleşimsel olan bu karmaşık sözcüğü oluşturan parçalar konusunda *-cı* biçimbiriminin türetim sürecine “cinsel anlamda düşkün olmak” gibi bir anlamla dahil olduğu takip edilmektedir. Bu durumda *oğlan*’ın “sarayda askeri görevlerde yükömlölüğe sahip meslek üyesi olan *đulām*” değil; hükömdar ve devletin diğer ilerigelenlerinin özel *hizmetinde* kullanılan [+GENÇ], hatta [+TÜYSÜZ] yani [-ERİŞKİN] anlambilimsel özelliklere sahip bir “*đulām*” olmasını gerekli kılmaktadır. Yukarıda sayılan anlambirincikler bu *oğlan*’ı diğer tür “*đulām*” olan *oğlan*’dan ayırmaktadır. Bu durumda ikisi *oğlan* sözcükbiriminin farklı sözlüksel birimleridir. Böylelikle dönemin temayölünün anlatıldığı bağlamlarda takip edilen *oğlan*’ın bu sözlüksel birimi için *oğlancı* “oğlansever” karmaşık sözcüğünün birleşimsel anlamı hasebiyle tersten bir test tekniği sağladığı söylenebilir.

3.2.3. Bileşiklerin İç-yapısının Sağladığı Test

Bileşikler alt-başlığında açıklanan başlılık konusu çalışma adına test teknikleri sağlamaktadır¹⁸. En temelde bu testler bağlamlarda takip edilen sözcükbirimlerin bir yan

¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız “Bileşikler”.

yana dizimlenme mi yoksa bunun daha özel bir alanını teşkil eden bileşik unsur olup olmadığı konusunda bilgisel bir konfor sağlamaktadır. Ayrıntılandırılacak olursa bileşiklerin başlılığının sağladığı testlerden ilki sözcük-yapımı süreçleriyle ilgilidir. Ad-ad bileşiklerindeki sözcük-yapımı motivasyonu, dil-dışı dünyada var olan bir kavrama ad olması ve türetim [XY]Y'nin varlıklar kümesinin Y'nin altında dizimlenmesi yönündedir. Yani Y'nin bir alt-türü olacak şekilde yenisözcük türetimi söz konusudur. Diğer bir test tekniği ise bileşiklerin tek bir sözcük olması nedeniyle biçimbirimlerin sözcüğün sonuna, yani sağdaki baş ögeye eklenmesi gerekmektedir. Niteleyiciden hemen sonra, yani bileşiği oluşturan unsurların arasına biçimbirim eklenemez. Bileşiklere dair sıralanan bu iki teste sırasıyla bakılacak olursa, örnekleme yer alan *etük* maddesi için bileşiklerle ilgili testlerin nasıl yürütüldüğünden bahsedilmesi gerekmektedir. Bağlamalarda *etük* sözcükbirimi sık sık *ton etük* ve *yip etük* dizimleri ile takip edilmektedir. İki dizim için de unsurlarının ad-ad olduğu söylenebilir ve eğer bu yan yana dizimlenişe bileşik denilecekse genelde bu sözcük sınıfı unsurlarına sahip bileşiklerde anlamsal olarak iç-merkezli olma eğilimi yani yukarıda izah edildiği gibi üretilen yenisözcüğün sağdaki üyesinin bir alt-türü olması beklenmektedir. Yani tıpkı *ütü masası*, *çalışma masası*, *yemek masası* bileşiklerinde hepsinin bir *masa* alt-türü olması gibi, *ton etük* ve *yip etük*'ün bir *etük* alt-türü olması gerekir. *yip etük* için anlamsal başlılık ve bu nedenle de *etük* “çizme”nin altında dizimlenen ve ÇİZME'nin bir alt-türü olması durumu geçerlidir. *yip* “pamuk, ip” sözcükbirimi *etük*'ün önünde dizimlenerek onun metasını ve dolayısıyla işlevini *etük* olana göre daha belirgin kılıp anlamını sınırlandırmaktadır. Böylelikle *yip etük* bileşiğinde *etük* “çizme” sözcükbirimine göre işlemi daha geniş, kapsamı daha dar olan bir alt-düzye sözcük türetilmiş olur. Bugünün kavramsal düzleminde bire bir olmasa bile denklik barındıran ÇORAP, belki TOZLUK için dile-içkin düzlemdeki sözlüksel boşluk giderilmiştir. Ancak *ton etük* için aynı durum söz konusu değildir. Bunun bir ad-ad bileşiği olduğu düşünülecek olursa daha çok iç-merkezli bir yapısının olması

beklenilecektir. Bu da türetimin tıpkı *yip etük*'te olduğu gibi *etük* alt-türü olması anlamına gelmektedir. Ancak *ton* “giysi” sözcükbiriminin *etük*'ün önünde dizimlenerek *etük* sözcükbirimi için bir alt-tür özelliği belirtmediği söylenebilir. Bu durumda anlamsal açıdan dış-merkezli olabilme ihtimali düşünülüp diğer teste geçilmelidir. Bu da gramatikal iç-merkezlilik özelliği göstermesinin şart olduğu bileşik özelliğidir. Yani bileşiğe eklenen biçimbirimin, bileşiği oluşturan unsurlarının artık tek bir sözcük olması kriterinden hareketle, sağ öge, yani başa eklenmesidir. Ancak İKP'de *tonı etüki kıpı tüketi kıltı* (Hamilton, 2015: 48) şeklinde *ton* ve *etük*'ün ayrı ayrı durum kategorisinde çekimlendiği takip edilmektedir. Bu durumda bu sözcükbirimler için bileşik denilemeyeceği netleşmiş olur.

†

En nihayetinde artzamanlı bir ölçekte ne kadar kavramsal bilgiye veya kullanımsal farklılıklara ulaşılsa ve hatta yöntem için ikincil testler geliştirilse bile, ilgili kavramsal bilgiyi deneyimleyemeyen bir araştırmacı, konuşma dilinin kullanımsal imkânlarına erişemeyen ve iç-gözlem tekniğinden yoksun olan bu yöntem, anlam adına hâlâ açıklanmamış noktaların kalabileceği gerçekliğini değiştirmeyecektir. Ancak bu yöntemin hiç uygulanmaması anlam adına daha fazla açıklanmamış noktanın bırakılmasına neden olacağı için uygulanması gerekmektedir ve araştırılmaya değerdir.

†

Notlar:

Yöntemin maddelere uygulanışı olan ve bir sonraki aşamada sunulan örneklemin iç-yapısından bahsetmek gerekmektedir. Örnekleme her maddenin “giriş” amaçlı kısa bir izahı yapılmıştır. “giriş” bölümü maddenin kendine özgü durumunun özetlenmesi ve var olan sorunların bildirilmesi için birincil basamaktır. Aslında “giriş” için her madde adına ayrıca izlenilecek ek bir yöntemden bahsedildiği söylenilebilir. Daha sonra sözcükbirimin

tanıklandığı bağlamlar ETI, ETII, OT-H, OT-K, MTL şeklinde dönemlere göre tasnif edilen bir sıralamaya göre aktarılmaktadır. Sözcükbirimin aynı dönem içerisinde aynı sözlüksel birimle tanıklandığı bağlamlardan yalnızca bir bağlam verilmiş, böylelikle yığın oluşturmamak amaçlanmıştır. Bununla birlikte bir sözcükbirimin sözlüksel birim veya örtük anlamı ile derlem boyunca yalnızca bir yerde tanıklanması durumu da belirtilmiştir. Çokanlamlılık birliği için önem arz etmesi hasebiyle, sözcükbirimin tanıklandığı ilk bağlamdaki kullanımının hemen ardından etimolojik bir izah yapılmıştır. Çünkü bu nokta sözcükbirimin çokanlamlılık birliğinin tasnifi için ilk basamağı oluşturmaktadır¹⁹.

Örneklemin ikinci bölümü çokanlamlılık şemalarının sunulmasına dairdir. İlk şema sözcükbirimin sözlüksel birimleri ve örtük anlamlarının dönemler içindeki görünüm şemasıdır. İkinci şema ise sözcükbirimin artzamanlı bir dönemde yakalanan eşsüremlilik çokanlamlılık şemasıdır.

Bu noktada *etük* “çizme” maddesi çokanlamlı bir sözcükbirim olmadığı için ilgili maddenin böyle bir çokanlamlılık şeması yoktur. İlgili sözcükbirimin kendi içerisindeki düzeni diğer maddelerle aynı değildir. Sözcükbirimin anlambilimsel özelliklerinin tespiti için diğer maddelerde başvurulmayan Öntür Anlambilimi yöntemine başvurulmuştur.

Örneklemin üçüncü bölümüyse sözcükbirimle ilgili saptanan bulguların maddeler hâlinde sunulduğu “sonuçlar” bölümüdür. Şayet sözcükbirim çokanlamlıysa bağlamlarda tanıklanan sözlüksel birimler ve/veya çokanlamlı değilse sözcükbirimle ilgili diğer bulgular burada kısa ifadelerle neticelendirilmiştir. Yani tezin bir sonucu olmakla beraber her maddenin de kendi içerisinde bir sonucu vardır ve maddeye dair netleştirilen bulgular bu bölümde sunulmaktadır.

¹⁹ Ayrıntılı izah için bk. “çokanlamlılık hakkında yöntem”.

IV. BÖLÜM: ÖRNEKLEM

4.1. oğlan ~ ovlan

ovlan

“çocuk”

[= eş-şabiyy]

oğlan

“erkek köle”

[= el-đulām]

Giriş

Kİ’de eř-şabiyy karşılığı ile takip edilen *ovlan* ve *el-đulām* karşılığı ile takip edilen *oğlan* olmak üzere iki farklı madde mevcuttur. Araştırmacılar tarafından *oğlan*’ın *el-đulām* karşılığı; *el-đulām*’ın hem Arapça sözlüklerdeki kavramsal anlamının “genç erkek; bülüğ çağındaki erkek” olması hem de diğer madde olan *ovlan*’ın *eř-şabiyy*, yani “çocuk” sözlüksel ögelerine sahip olması nedenleriyle genellikle “bülüğ çağındaki erkek” olarak değerlendirilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken şudur: Ebū Ėayyān sözlüğünü hazırladığı Türk dilinin, diğer bölgesel değişkenleri de dahil olmak üzere birtakım ses denkliklerini haiz bir sözlükçüdür ve bu maddelerden birine “çocuk”, diğerine ise “genç erkek” olarak karşılık bulmak isteseydi, diğer ses denkliklerine sahip sözcükbirimsel değişkenleri aynı maddede verdiği gibi bunu da aynı maddede verir ve bu denkliğe dikkati çekerdi. *oğlan*’ın karşılığı olan *el-đulām* “erkek köle” sözlüksel birimi ile tanıklanmış olduğu için Ėayyān tarafından iki farklı madde olarak değerlendirilmiş olmalıdır.

Bu maddede *oğlan* ve *ovlan* (<*oğlan*) birlikte değerlendirilmiştir. Sözcükbirimin tarihsel gelişiminde ilk tanıklandığı form ve dönem içerisindeki genel yazımın *oğlan* olması nedenleriyle maddenin izahında ortografik olarak *oğlan* esas alınmış olup anlamsal çeşitlilik bu yazım üzerinden sunulmuştur. Yine bu tercihle, Kİ’de yani sadece aynı dönem değil aynı metinde takip edilen *oğlan* ve *ovlan* ortografik farklılıkları üzerinden

sözcükbirimin eskil yazımlı formu *oğlan* için terimselleşme süreci hakkında bir genellemeye yapılp yapılamamacayağının araştırılması hedeflenmiştir.

oğlan sözcükbiriminin hem *eş-şabiyy* hem de *el-gulām* sözlüksel birimlerinden başka sözlüksel birimleri ve örtük anlamları tespit edilmiştir. Bu konuda sözcükbirime “x” şeklinde bulunabilecek karşılıkların Türkiye Türkçesinde de çokanlamlı olması, ya da hiç olmaması nedeniyle bir izah gerekli görülmüştür. Türkiye Türkçesinde *çocuk*’un çokanlamlı yapısı nedeniyle *oğlan* sözcükbiriminin, “bir anne-babanın soyundan gelen” gönderimi için “çocuk” değil; “evlat” tercih edilmiştir. *oğlan*’ın “insanın bebeklik ile ergenlik arasındaki gelişim döneminde bulunan evresi” gönderimi için “çocuk” tercih edilmiştir. Bununla birlikte sözcelerde takip edilen “erkek çocuk” gönderimi için “oğlan” değil; “(erkek) çocuk” uygun görülmüştür. Böylelikle incelenen *oğlan* maddesi ve Türkiye Türkçesinde çokanlamlı olan *oğlan* arasında oluşabilecek anlamsal bulanıklık ihtimalinin önüne geçilmek istenmiştir. *oğlan*’ın, “saraya küçük yaşta devşirilmiş erkek köle” gönderimi için diğer “erkek köle” ve “erkek hizmetçi” gönderimleri ile karışmaması adına “gulām” uygun görülmüştür. Çünkü buradaki “gulām” gönderimine sahip olan ve Kİ’de de Ebü Hıyyān tarafından ayrı bir madde olarak değerlendirilen *oğlan*; bu sözcükbirimin terim anlamına işaret etmektedir.

ET-I

oğlan sözcükbiriminin ilk tanıklandığı bağlam OY’dir ve burada “evlatlar” gönderimi ile takip edilmektedir: KT G1 *teñri teg teñride bolmış türük bilge kagan bu ödke olurtum sabımın tüketi eşidgil ulayu iniygünüm oğlanım birki uguşum bodunum biriye şadapıt begler yırya tarkat buyruk begler* “(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan, bu devirde (tahta) oturdum. Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz) erkek kardeşlerim, (ve) **evlatlarım**, birleşik boyum (ve) halkım, sağdaki Şadapıt beyler soldaki Tarkanlar (ve) kumandan beyler.” (Tekin, 2010: 20, 21).

Clauson EDPT’de *ogul* maddesinde sözcükbirimin “evlat” anlamına geldiğini ve tek başına “erkek evlat” gösteriminin olduğunu, ancak “kız evlat” gösteriminin olamayacağını bildirir. *ogul* sözcükbiriminin çokluk eki almış biçimi yani *oğlan* başlangıçta “evlatlar” anlamındadır ve sonra bu çokluk anlamı unutulmuştur. Bu *oğlan* sözcükbirimi ise daha sonra “erkek çocuk”, “hizmetçi” ve “koruma” anlamına gelmeye başlamıştır (Clauson, 1972: 83b-84a). Erdal, OTWF I’de bu +*An* eki ile ilgili “kolayca tanımlanabilen ancak artık işlek olmayan topluluk eki” notunu düşmüştür ve Clauson’la aynı fikirdedir (Erdal, 1991 I: 91). Eren de *oğlan* maddesinde Clauson ve Erdal ile koşt bir şekilde “*oğul*’a -*an* eki getirilerek türetildiği açıktır” notuyla aktarmaktadır (Eren, 2020: 383-84). Bu açıklamaların içerisinde Clauson’un ilgili maddede takip edilen “aslen her iki cinsiyetten de, ancak güçlü bir “erkek çocuk” imasıyla” notu dikkat çekicidir. *oğlan*’ın tek başına kullanımının “erkek çocuk” gönderimine sahip olması aslında *oğul*’un her ne kadar “evlat” anlamına gelse de anlamsal çekirdeklerinde gücül olarak yer edinen “erkek çocuk” anlambirimciğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü *oğlan* tek başına ne bir “kız evlat” ne de “kız çocuk” gönderimine sahiptir. Bu gönderime sahip olabilmesi için önünde hep *kız* sözcükbirimi dizimlenmeli, yani *kız oğlan* olarak takip edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte bağlamlarda *oğlan* tek başına “erkek çocuk” gönderimiyle takip edilebilmektedir.

IB’de *oğlan* “çocuk” sözlüksel birimiyle tanımlanmaktadır: IB 23 *oğlan kekük tezekin bultı çekik etiñ kutlug bolzun tir ança biliñler edgü ol* “(Fal söyle) der: “Bir (erkek) çocuk²⁰ doğan tezeğini buldu. ‘Tarla kuşu! Etin kutlu olsun! Öylece biliniz: (bu fal) iyidir”” (2017: 38). Ancak dikkat edilirse fal kadrosunda bir kişi sunulduğunda onun cinsiyeti, yaşı bazen de mesleği bildirilmektedir. Özellikle fal kişisi kadınsa fallarda gönderimi “kadın” olan çok farklı adlandırmalar takip edilmektedir: *uzuntonlug* “kadın”, *kurtga* “yaşlı kadın”,

²⁰ IB’de (2017), Yıldırım, Türkiye Türkçesine anlam aktarımı yaparken *oğlan* için “oğlan” karşılığını vermiştir. Maddenin giriş kısmında anlamsal bir bulanıklığa sebebiyet verilmemesi adına aktarılan kısımda “(erkek) çocuk” değişikliği yapılmıştır.

avınçu katun “cariye” gibi. Falın iyi veya kötü olmasında etki ediyor olması muhtemeldir. Bu yüzden bir *oğlan*’dan söz edildiğinde onun cinsiyeti eğer bir kız olsaydı, muhtemelen belirtilirdi. Burada gizli eril cinsiyete işaret eden “(erkek) çocuk” gönderimi söz konusu olabilir.

oğlan sözcükbirimi derlemde şimdiye kadar “evlatlar”, “evlat” kavramsal anlamıyla tanıklanırken, artık “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi”²¹ için kullanılan bir ad olarak yeni anlamı ile takip edilmektedir. Sözcükbirimin çokanlamlılaşması, aslında aynı alanlarda bulunan bu iki kavramın (“evlat” ve “çocuk”), birinin (“evlat”), diğerini (“çocuk”) anlatmada referans noktası olması ve *oğlan*’ın “çocuk” yeni anlamına erişiminin “evlat” ile sağlanması, yani metonimik haritalama ile gerçekleşmiştir.

AY VIII. kitapta *oğlan* cinsiyetsiz bir şekilde “evlat” olarak takip edilmektedir: 7b 255 *bodimata* 256 *atlıg umay iyesi biş yüz oğlanı arasın̄ta en kiçigkiye* 258 *oğlı* (Çetin, 2020: 243) “*bodimata* adlı umay iyesi beş yüz *evladının* arasından en küçücük oğlu(nu)...”. Çetin, *Bodimata*’nın Buddha’ya secde eden iblislerin annesi olduğunu, bu iblislerin de beş yüz kişilik bir “kuvrak” olduğunu aktarır (Çetin, 2020: 392). Buradaki oğlan sözcükbirimi bağlam nezdinde düşünülecek olursa cinsiyetsiz bir şekilde “evlat” gönderimine sahiptir.

Güzel (2013), Uygur sivil belgelerinde ticareti yapılan unsurlar başlığı altında insan ticareti ile ilgili sözleşmeleri aktarmaktadır. Bu sözleşmelerde “köle” kavram alanı içinde tanıklanan sözcükbirimler: *küñ*, *karabaş*, *kul*, *katun*’dur. *oğul* satışına da değinilen bu çalışmada sunulan bağlamda bir baba, yaşı küçük olan evladını, büyük evlatları ile istişare edip satmaktadır. Sözcükbirimin gönderimi bir “köle” olana değil, “evlat” olanadır. Eğer

²¹ TDK çevrim içi, *Genel Türkçe Sözlük*, çocuk maddesi: <https://sozluk.gov.tr/?ara=%C3%A7ocuk>

oğlan sözcükbiriminin “köle” gönderimi bu dönemde olsaydı, köle alım-satım belgelerini de içeren Uygur sivil belgelerinde takip edilmesi beklenirdi.

ET II

KB’de *oğlan*’ın “evlat” sözlüksel birimi ile takip edildiği bölümde Ay Toldı, Hükümdar Kün Togdı’ya vasiyetname yazar ve oğlunu ona emanet eder. Bu kısımda Ay Toldı’nın kendi oğlundan bahsederken hep *oğul* sözcükbirimini kullanması ancak “evlat”lara davranışın nasıl olması gerektiği ile ilgili bir aforizma bildireceğinde *oğlan* sözcükbirimini kullanması dikkat çekicidir: 1491 *yawa ığma boşlağ yığa tut kısa / yığa tutsa oğlan bulur kut basa* (Arat, 2008: 326) “serbest ve başıboş bırakma, engel ol, (ipini) kısa tut. Evlat sıkı tutulursa bahtiyar olur.”

KB’de *oğlan* sözcükbirimi “çocuk” sözlüksel birimiyle: 1097 *yok erdim törütti iğiğti mini / kiğig oğlan erdim beğütti mini* (Arat, 2008: 268) “yoktum, (Tanrı) beni yarattı, yetiştirdi / küçük bir çocuktum beni büyüüttü.” *oğlan*’ın “genç erkek” anlamı; sözce içindeki *yigit* ile koşut bir şekilde dizimlenmesi ve *oğlan* ve *yigit* in *đarı* ile karşıt anlamlı olacak şekilde sunulması yoluyla takip edilmektedir. Bu *oğlan*’ın ilgili sözceden çıkarım yoluyla kazandığı örtük anlamına ilişkindir: 1868 *đılınçı đarı körse yaşı yigit* “tavrı yaşlılara benzer dikkat et yaşı gençtir.” 1870 *đılınçı đarı oğlan özlüg ukuš* “aklın hareketi yaşı, özü gençtir.” (Arat, 2008: 386, 387)

Öğdülmiş’in Hükümdâra kumandanın nasıl olması gerektiğini anlattığı bölümde *oğlan* sözcükbirimi “erkek köle” gönderimiyle takip edilmektedir: 2280 *yitürse içürse keğürse keğim / at üstem kız oğlan bu birse telim* “silah arkadaşlarını yedirip içirmeli, giydirip kuşatmalı; onlara çok at ve koşum, cariye ve erkek köle ihsan etmeli” (Arat, 2008: 447-448). KB’de yine “erkek köle” sözlüksel birimiyle takip edilen beyit: 3439 *sarây karşı yir*

suw sini birle yoq / at üstem kız oqlan kanı birle yoq (Arat, 2008: 610) “Senin sarayın, köşkün, yerin ve yurdun yok; at koşum, **cariye**, **erkek köle** hani, bunların hiçbiri sende yok.” *sarāy köşk* ile dizimlenen *kız oqlan* için “cariye” ve “erkek köle” anlamları daha uygun görünmektedir.

oqlan sözcükbiriminin “erkek köle” sözlüksel birimini kazanması hakkında, *oqlan*’ın ‘soyla ilgisi olan’ “evlat” sözlüksel biriminden değil; ‘soyla ilgisi olmayan’, yaş olarak yetişkin olmamayı gerektiren “çocuk” sözlüksel birimi üzerinden olduğu söylenebilir. *kız* ve *oqlan* sözcükbirimlerinin [-YETİŞKİN] anlambirimcikleri açısından *kadın* ve *er* sözcüklerine bir karşıtlık barındırdıkları ve bu nedenle “erkek köle” ve “cariye” için işlevsel açıdan *yaşça küçük* veya *genç* olma şartı düşünüldüğünde “erkek köle” için *oqlan* denildiği düşünülebilir. Güzel’in çalışmasında (2013), “Ticareti Yapılan Unsurlar” başlığında insan ticareti için aktardığı *katun* da bu anlamsal algoritma ile “kadın köle” sözlüksel birimine sahip olmuş olabilir. Bu çalışmada *katun* için sunulan bağlamdan anlaşıldığı üzere bu “kadın köle” ev işleri için tutulmaktadır. Bu işleri yapabilmesi için tecrübeli olması gerekmektedir ve bunun için de yaşça büyük olması beklenmektedir. Yaşça büyük bir “kadın köle” için [+YETİŞKİN] anlambirimciği *katun* sözcükbiriminin bu yeni anlamını kazanmasını sağlamış olabilir. Bugün için de “ev işlerinde çalışan bayan”a *kadın* (< *katun*) denilmektedir ve hatta bu sözcükbirim, tıpkı bir “köle” yani aslında “ticaret metası” gibi düşünüldüğü içi *al-* eylemi ile eşdizimlenerek *kadın almak* şeklinde başka bir kavrama ad olmuştur. Benzer anlamsal algoritma *oqlan* sözcükbiriminin “erkek köle” gönderimi için de geçerlidir. Yani sözcükbirimin yeni anlamı sayılabilecek “erkek köle”; *oqlan*’ın “erkek çocuk” sözlüksel birimi üzerinden sahip olunmuştur. Bu yeni anlam için de metonimik bir haritalama mevcuttur. Aynı alan içerisindeki “erkek çocuk”; yeni anlam için referans olmuş ve “erkek köle” anlamı için erişimi sağlamıştır.

oğlan “erkek hizmetçi” Hükümdar Kün-Togdı’nın mektubunu Odğurmuş’a iletmeye giderken Ögdülmüş’in kendi evinden çıkışının anlatıldığı kısımda *oğlan* sözcükbirimi “erkek hizmetçi” gönderimi ile tanıklanmaktadır: 3955 *atın tuttu terkin bir oğlan bile / turup çıktı ewdin sewinçin küle* (Arat, 2008: 688) “bir erkek hizmetçiye çabucak atını hazırlattı, sevinç içinde ewdin çıktı.” Buradaki üst-düzey bir terim olan “köle”den daha farklıdır. Beyin kendi evinde görevli bir *oğlan*’ı vardır ve onun işlerini görmektedir. Bu gönderim için sadece bir “erkek köle” demek bağlamda sunulan gönderim için yeterli olmayacaktır. Bununla birlikte maddenin ilerleyen kısımlarında *oğlan* sözcükbirimi için “erkek hizmetçi” gönderimine uygun bağlamlar, onun eşdizimli kullanımı olan *uşak oğlan*’ın tanıklanması ve Türkiye Türkçesinde *uşak*’ın “erkek hizmetçi” anlamını nasıl kazanmış olabileceği üzerinden yapılan çıkarım, aslında KB bağlamı için *oğlan*’ın “erkek hizmetçi” gönderimini de desteklemiştir.

oğlan “gulâm” gönderimi için: *oğlan* sözcükbiriminin sarayda görevli meslek kolu için kullanıldığına dair tanıklar KB’de mevcuttur. Burada saraydaki *oğlan*, yukarıda sunulan bir “erkek köle” veya “erkek hizmetçi” olan *oğlan*’dan daha farklı ve hatta daha fazla anlambirimciği çekirdeğinde barındırmaktadır. Aslında bu mantıksal gerektirim nedeniyle dil-dışı dünya için bu şekilde olmalıdır. Hükümdara, hana yakın olmak, sarayda olabilmek, bir “erkek köle” olmaktan çok daha fazlası olmayı gerektirir. Hükümdar Kün Togdı’nın isteğini hacibe söylediğinde hacibin bu isteği yerine getirmek için hükümdarın hemen kapısının önünde bekleyen *oğlan*’ı görevlendirdiği beyitteki *oğlan*, sözcükbirimin “gulâm” gönderimi ile ilişkilidir: 574 *turup çıktı hâcib kapuğka tegip / bir oğlan yügürtti tilin söz idip 575 bu oğlan yügürdi tegürdi sözi / tonın keçti turdı sewinçin özi* (Arat, 2008: 180) “Hacib kalkıp çıktı, kapıya gelip bir *gulâm*’ı haberi göndermek için koşturdu. Bu *gulâm* koştu, (Ay Toldı’ya) haberi ulaştırdı. Ay Toldı sevinçle kalktı, giyindi.”

Bu hususta dil-dışı dünyaya ait GULÂM kavramı için açıklama yapmak gerekmektedir. Genç (2002), *oğlan*’ı Karahanlı Devleti’nin askerî teşkilatı içerisinde “saray muhafızları”

başlığı altında değerlendirmektedir ve “hükümdardan başka öteki devlet ilerigelenlerinin de şahıslarına ait gulâmlarının olduğu malûmdur. Nitekim Yusuf Has Hâcib’in; hâciblerin ve kapucubaşı’nın emrinde *oğlan*’ların (*gulâm*) bulunduğu dair kayıtları”ndan bahsederken yukarıdaki KB beyitini alıntılanmaktadır. *oğlan* ile *gulâm*’ın örtüşmesi hakkında Genç’in düştüğü şu not önemlidir: “Karahanlılarda gerek hükümdarın gerekse diğer ilerigelenlerin şahıslarına ait oğlan’lardan oluşan muhafız birliklerinin menşei, bir başka söyleyişle onlarda *gulâm* sisteminin başlangıcı hakkında kesin bir şey söylemek mümkün görünmemektedir” (Genç, 2002: 197).

Karahanlı Devleti’nin siyasetnamesi olan KB’de “*gulâm*” gönderimiyle takip edilen *oğlan* ve Genç’in (2002) çalışmasında bildirilen sistem olan *gulâm*’ın Kİ’deki *oğlan* “el-gulâm” ile örtüşmesi rastlantısal değildir. Bu konuda Kİ’de *ovlan* ve *oğlan*’ın ortografik farklılığı da göz ardı edilmemelidir. Bu ortografik farklılık çalışmanın *yığaç* maddesindeki durumla da bir ortaklık barındırmaktadır. *yığaç* sözcükbirimin çokanlamlılığı pek çok ortografik değişken (*yığaç*, *yağaç*, *ağaç*, *ağaş*) ile takip edilmektedirken, “bir ölçü birimi” anlamındaki terim sözcük her dönemde, her bağlamda sadece *yığaç* şeklinde eskil formunu muhafaza etmektedir. Terim olan sözcükbirimler aslında kapalı sınıf üyeleri gibi davranabilirler ve bu da onları hem anlamsal hem de ortografik olarak daha ‘tutucu’ kılabilmektedir. Kİ’deki *oğlan* sözcükbirimi de eskil yazımını koruyan, sözcükbirimin terim anlamına yöneliktir.

Göksu (2008), Karahanlı Devleti’nden itibaren var olduğu tespit edilen “saray muhafızları”nın Büyük Selçuklu, Gazneli ve diğer müslüman Türk Devletlerinde sistemli bir şekilde devam ettiğini ve görevlerinin hükümdarı korumak olduğunu bildirmektedir (Göksu, 2008: 14). *yatgak* “gece muhafızı”yken *turgak* “gündüz muhafızı”dır. Büyük Selçuklu’da saraya alınan *gulâmlar*, yaklaşık 4000 kişiden oluşur, 3000’i ordu kumandanlarının, 1000’i ise ki bunlara “*gulâmân-ı has*” denir, sultanın emrindedir. Bu grubun içinden seçilen 200 kişi ise sultanın muhafaza ve *hizmet* işlerini görmektedir

(Göksu, 2008: 20). Bu 200 kişilik sultanın özel gulâmları saray içinde eğitilmektedir. Bununla birlikte Selçuklu ordusundaki kumandanların ve ilerigelenlerin de özel gulâmları vardır (Göksu, 2008: 22).

Göksu'nun (2008), sarayda yetiştirilen *oğlanlar* hakkında aktardığı bu kısım önemlidir: “küçük yaşta dergâha alınan ve “gulâmhâne”de yetiştirilen bir gulâmla; eser, hediye, satın alma ve herhangi bir devlet veya kişiden intikal eden gulâmların arasında farklılık olduğu şüphesizdir.” (Göksu, 2008: 75). Bu gulâmlar, yaşları küçükse gulâmhânelere alınmakta, eğer yaşı ilerlemişse serbest bırakılabilmektedirler. Humphreys, Osmanlı padişahlarının da tıpkı selefleri gibi bu sistemi devam ettirdiklerini aktarmaktadır: “Balkanlar ve Anadolu'daki Hıristiyan tebaaların çocukları arasından düzenli asker toplama (*levy*) uygulaması başlatıldı. Bu çocuk vergisi (*levy*) yani devşirme kabaca 1400'den 1700'e kadar sürdü” (Humphreys, 1987: 69a). Vryyonis, sistemin uzun yıllar ayakta kalmasını “köle arzı”na bağlamaktadır. Selçuklu'daki gulâm sisteminin Osmanlı Yeniçeri *iç-oğlanı* sistemi olduğunu aktarmaktadır (Vryyonis, 2001: 95).

KB'de takip edilen *oğlan*'ın “gulâm” sözlüksel birimi için “küçük yaşta devşirilen, saray ve ordu için özel yetiştirilen erkek köleler” açıklaması *oğlan*'ın askerî ve idari terim anlamına yöneliktir. Ancak KB'de *oğlan* “gulâm” zümresinin dönemin toplumsal ve kültürel yönünü ortaya koyan temayüllerin takip edildiği bağlamları da mevcuttur. Sarayda yemek ve içkilere katılan tüm otları denetleyen; hazım, kuvvet, müşil ilaçlarından sorumlu *ıdışçı başı* adlı görevlinin emrinde çalışan *oğlan*'lar da vardır. Bunlar bağlamda hem *oğlan* hem de *ıdış tutğuç*²² olarak takip edilmektedir. Bu durum üst-düzyer terim ile temel veya alt-düzyer bir terimin bağlamda birbirlerine gönderimi olacak şekilde kullanılmasından kaynaklanıyor olabilir. Muhtemelen *oğlan* üst-düzyer bir terimdir ve sarayda görevli bu *oğlan*'ların yaptıkları işlere göre adlandırılmaları söz konusudur. *ıdış tutğuç*, *yatgak* ve *turgak*, birer *oğlan* sınıfı üyeleridir denilebilir.

²² *ıdış tutğuç*, yani “kâdeh tutan”, bu nedenle de “sâkî” demektir.

Ancak *ıdış tutęuđı oğlan*'ların yani sâkîlerin anlatıldığı bölümde bu zümrenin çok güvenilir kimseler olması gerektiği vurgulanmaktadır. Hükümdara ve beylerine sâkîlik görevinde kullanılan bu *oğlan*ların fiziksel özelliklerinden giyimine kadar nasıl olması gerektiği hakkında da ayrıntılı bir izah takip edilmektedir: 2913 *munıngda basaqı bu boşęutları / sağalsız kerek barça körki yarı* 2914 *yalıng yüzlüg oğlan tolun teg yüzi / boğı tal kara sağ bediz teg yüzi* 2915 *bili bolsa yılmık yana yarı kiing / ürüng bolsa kırtış kızğu enę* 2916 *yaşıl kök sarığ al ağı ton keğip / aşağı kötürse yaraşur yorıp* 2917 *sağalsız kerek bu ıdışçı arığ / küdezilse içgüde kıl tü yarığ* 2925 *ıdışçı başı kör uç andağ kerek / ıdış tutęuđılar bu mundağ kerek* “İçkici başının sâkileri de hep genç ve güzel yüzlü olmalı. Yüzünde henüz tüy belirmemiş bu *oğlan*'ların yüzü dolunay, boyu fidan, saçı kara ve görünüşleri tasvir gibi güzel olmalı. Belleri ince, omuzları geniş, teni beyaz ve yanakları al-kırmızı olmalı. Onların yeşil, mavi sarı ve pembe ipek giysiler giyip dolaşmaları ve yemek taşımaları hoş olur. İçkinin kıl, tüy ve çerçöpten korunması için içkici sakalsız ve temiz bir insan olmalı. İçkicibaşı işte böyle, sâkiler de öyle olmalı” (Arat, 2008: 538, 539).

Burada sunulan *oğlan* temayülü, yukarıda kısaca özetlenen orduda yer alan “gulâm” sistemindeki *oğlan*'dan biraz daha farklıdır. Bu köklü temayülle koşut olarak Yılmazlı'nın aktardıkları dikkat çekicidir: “Homososyal mekânlar ve ortamlar aynı cinsiyetten bireylerin bir arada bulunduğu ya da karşı cinsiyetten birilerinin bulunmasının istenmediği sosyalleşme mekânlarıdır. Buralarda farklı dönemlerde, farklı kültürlerde, farklı atanmış cinsel olan veya olmayan roller üzerinde homososyal ilişkiler inşa edilmektedir” (Yılmazlı, 2020: 39). KB'de *ıdış tutęuđı oğlan*ların “tüysüzlük” şartının tek sebebi sundukları içkide kıl çıkma ihtimalinin önüne geçme gayesinden olmasa gerektir. Çünkü bu *oğlan*ların vurgulanan ince belleri, al yanakları, beyaz tenleri, rengarenk elbiseleri ve hatta içkide çıkabilme ihtimali olan kara saçları, “kıl tüy ve çerçöp” çıkmasını diye alınan bir önlemlle ilişkilendirilememekte, hatta ters düşmektedir. KB'deki bu *oğlan*

temayülü Yılmazlı'nın aktardığı üzere Osmanlı'ya kadar uzanan köklü temayülle ilişkilendirilebilir: “Hamamlardaki tellak delikanlıları, meyhanelerde rakeden köçekler ve **içki sunan güzel yüzlü genç oğlanlar** eğlence hayatının önemli figürleri olmuştur” (Yılmazlı: 2020: 39).

Hükümdarın *hizmetinde* kullanılmak üzere özellikle seçilen *oğlan*ların, gulâmhânelerde eğitildikleri yukarıda aktarılmıştı. KB'nin, “gulâmhânenin ders kitabı (*textbook*)” özelliği taşıyan “Beylere *Hizmet* Edişin Töresinin ve Usulünün Anlatıldığı” bağlamı dikkat çekicidir: *oğlanlar* için beylere hizmete girişin küçük yaşta ve büyük yaşta olmak üzere iki yolu mevcuttur. Makbulünün “küçük” yaş olduğu, gelenek için bunun daha uygun olduğu, çünkü bu meslek kolunun ancak “küçük” yaşta *hizmete* girerse istenilen şekilde yetiştirilebileceği üzerinde durulan beyitler yer almaktadır: 4031 *iki türlü ol bu tapuğçı kişi / tapuğ kılsa itlür küniñge işi* 4032 *biri oğlan erken tapuğka kirür / tağı bir beğük bolsa ötrü kıılır* 4033 *ikide talu edğüreki ol ol / kiçigde tapuğ kılsa bassa köñgöl* “Bu hizmetkârlar iki türlü olur; hizmet ederlerse işleri günden güne yoluna girer. Bunlardan biri küçükken hizmete girer, biri büyüdükten sonra bu işe bağlanır. Bunlar arasında küçükken *hizmete* girip benlik ve gururdan geçenler daha iyidir.” (Arat, 2008: 702-703). *oğlan*'ın küçük yaşta eğitilmesinin onun bu *hizmet* konusunda “gurur” yapmaması için önemli olduğu ve bu *hizmet* ile *oğlan*ların yükselebileceklerine dair aktarılan bu bağlam Antik Yunan metinleri ile koşutluk barındırmaktadır. Foucault (2020), *Cinselliğin Tarihi* adlı çalışmasının “Oğlanın Onuru” adlı bölümünde Antik Yunan'da *oğlan*'lardan haz duymanın kültürel temayüllerini sunar. Foucault tarafından, *oğlan*'lara methiye ve davet konulu *Şölen*, *Phaidros* ve *Eroticos* karşılaştırılır ve “onur” başlığı altında bu delikanlılara uyulması gereken kurallar ve karşı tarafın, yaşça büyük erkeklerin şehvetine nasıl *hizmet* etmeleri gerektiğinin beyan edildiği bölümler aktarılmaktadır. Bu bölümlerde *oğlan*'ın “onur” kurallarına uyduğu takdirde, yani sınırları çizilmiş haz verme pratiğine sahip olduğunda “site/devlet” için sıradüzensel ilişkide yükselecekleri öğretisi de yer

almaktadır. Çalışmanın “oğlanın onuru” kısmında Yunanlıların sahip oldukları bu “oğlanseverlik” kültürü ve dönem içinde onlara aşılınmaya çalışılan, genel bir kur yapma pratiği üzerinde durulmaktadır (Foucault, 2020: 262-270).

Yukarıdaki bağlamlarda sunulan “oğlanseverlik” *oğlan* sözcükbiriminin “saraya küçük yaşta devşirilen, hükümdar ve beylerin özel *hizmetinde* kullanılan erkek köleler”e yönelik gönderiminden kaynaklanmaktadır. Bu da bugün Türkiye Türkçesinde var olan *oğlancı* (<*oğlan+cı*) sözcükbiriminin birleşimsel (*compositional*) olduğuna dair tanıklar sunmaktadır. Buradaki *oğlan* biçimbirimi sözcük-yapımı sürecine “erkek” veya “genç erkek” sözlüksel birimiyle dahil olmamıştır. Burada köklü bir sistemin başlangıcı olan “küçük yaşta devşirilmiş, sarayda *hizmetle* görevli erkek köle” anlamıyla *oğlan* biçimbirimi ve “bir şeye ilgili olmak, düşkün olmak” anlamı ile sözcük-yapımı sürecine dahil olan *+cı* adıl (*nominative*) biçimbiriminin ürettiği bir sözcük-yapımı süreci söz konusudur. Bugün Türkiye Türkçesindeki *oğlancı* sözcükbiriminin tabanı olan *oğlan*, yukarıda sunulan ve “sarayda *hizmet* için kullanılan küçük yaşta devşirilmiş erkek köle” yani “gulâm” sözlüksel birimiyle ilgisi olan *oğlan* olmalıdır.

DLT’de *oğlan*, “*çocuk*” gönderimiyle *oğlan etükti*, *oğlan itildi* “*çocuk* gelişti ve büyüdü” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 96) bağlamlarında tanıklanmaktadır. *oğlan eretti* “*çocuk*, erkek oldu” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 101), bağlamında *oğlan*’ın *eret-* “erkek olmak” ile dizimlenmesi bu sözcükbirimin “*erkek çocuk*” örtük anlamına yöneliktir. “*bülüğ çağındaki erkek*” örtük anlamı: *tüş körmüş oğlan* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 399) sözcesinde takip edilmektedir. *oğlan*’ın “*bebek*” örtük anlamı *oğlan tişlendi* “*bebeğin dişleri çıktı*” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 324) bağlamında tanıklanmaktadır. Bununla birlikte

Kâşgârlı’nın *uşağ* ile ilgili izahı *oğlan* açısından önemlidir: “nesnelerin küçükleri için *uşağ neñ* denir. Bu sözden getirilerek “küçük çocuklar”a *uşağ oğlan* denir” (Ercilasun &

Akkoyunlu, 2018: 31). Aktardıklarına göre *uşak* başlangıçta her şeyin küçüğü için bir niteleyici (*modifier*) görevi görmektedir. Sözcükbirimin *oğlan* ile eşdizimlenmesi ve maddenin ilerleyen kısımlarında BH bağlamında *uşak oğlan*'ın takip edilmesi bu birlikteliğin bileşik oluşturma ihtimalini akla getirmektedir. Çünkü *oğlan*'ın [-YETİŞKİN] anlambirimciği “çocuk” gönderimi için çok geniş bir aralık sunmaktadır. Bu nedenle *oğlan*'ın önünde *uşak*, *aguz*, *kenç* gibi niteliyiciler dizimlenerek dil-dışı dünyada var olan ve *oğlan*'a göre anlamınının yaş açısından daha belirli kılacak bir kavramın adı olmuş olabilir. Belki de ilk başta her nesnenin küçüğü için kullanılabilen *uşak* niteleyicisinin bugün Türkiye Türkçesinde “erkek işçi, hizmetçi” anlamını kazanması *uşak oğlan* eşdizimliği ile olmuştur. Düşünüldüğünde *uşak* “küçük” ve *oğlan* “çocuk” aynı kavram alanlarının sözcükbirimleridir. Bu birliktelikten zaman içerisinde anlamsal çekirdeklerinde “erkek hizmetçi”yi de barındıran *oğlan*'ın eksiltilmesi (*ellipse*) ve eksiltelen biçimbirim “erkek hizmetçi” anlamını dizisel kayma (*paradigmatic shift*) ile *uşak*'a bırakması yoluyla gerçekleşmiş olabilir. Lehrer'in (2002)²³ belirttiği gibi, bir sözcüğün yaygın, alışlagelmiş anlamı başka bir sözcük ile anlamsal bir ilişki içindeyse, bu ilişki sözcüğün diğer anlamlarına genişletilebilir.

oğlan sözcükbiriminin “erkek köle” sözlüksel birimiyle tanıklandığı bağlam: *bu oğlanığ bir toruğka aldım* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 16) “bu erkek köleyi bir doru at karşılığında aldım.” Kâşgârlı, *küçedi* maddesinde *oğlanığ küçedi* örneğini vermiştir ve bir cariyenin de cinsel amaçlarla kötüye kullanılması durumunda buna da *küçedenildiğini* bildirmektedir (Atalay, 2013 III: 259). Bu durumda buradaki *oğlan*, cariyeye ile karşılaştırılarak sunulduğundan onun yakın-dizisel ilişkili olduğu, karşıtanlamlısı “(erkek) köle” olmalıdır. Burada bir *oğlan*'ın cinsel amaçlarla kötüye kullanılması

²³ Lehrer, A. (2002). Gradable antonymy and complementarity. In. D. A. Cruse; F. Hundsnurscher; M. Job; P. Lutzeir (eds.), *Handbook of lexicology*. Berlin: de Gruyter.

durumu KB’de sunulan sarayın “oğlanseverlik” temayülü ile koştuttur. Hatta kendisi de bir saray mensubu olan Kâşgârlı’da *oğlanıĝ kötletti* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 341) bağlamı tanıklanmaktadır. Bunlar *oğlan*’ın “erkek köle” veya daha özel bir sınıfı olan “gulâm” sözlüksel birimiyle ilgilidir.

OT-H

KE’de *oğlan* “çocuk” gönderimiyle takip edilmektedir: 105r14 *Ya’kûb yalavaçnıĝ* 15 *Yûsuf oğlan irkende bir Mübaşere atlıĝ qarabaşı bar irdi, ol qarabaşnıĝ Beşîr atlıĝ* 16 *oğlı bar irdi. Bir kün oynayurda Yûsuf’ğa bir şebbâş urdı, Yûsuf yıĝlayu atasıĝa* 17 *keldi.* (Ata, 2019: 193) “Yakup peygamberin, Yusuf **çocukken**, Mübaşere adlı bir kölesi vardı, o kölenin Beşir adında bir oğlu vardı. Birgün oynarlarken (Beşir) Yusuf’a bir tokat attı, Yusuf ağlayarak babasına geldi.” KE’de *oğlan* “bebek” örtük anlamıyla takip edilmektedir: 166v6 *oğlan toĝĝandın sonĝ süt birmeyin anadın ayırıp tonga çulĝap Beytü’l-Mağdisĝa eltıp koyar irdiler.* (Ata, 2019: 325) “bebek doğduktan sonra süt (bile) vermeden anneden ayırıp kundaĝa sarıp Beytü’l-Makdis’e ulaştırıp bırakırlardı.” Devamında takip edilen kullanımı da önemlidir: 166v9 *kaçan Hına qarında oğlan belĝürdi irse eriĝe aydı... 10 ...oğul mu bolur ya kız mu, kız bolsa mescîd hıdmetiĝa* 11 *yaramaĝay* (2019: 325)ç *oğlan* sözcükbiriminin “**yetişkin erkek**” gönderimi ile bağlamda örtük bir şekilde takip edilmektedir: 92r7 *Yûsuf’nu Mısır’ĝa kiwürdiler. Mısır halkı biri biriĝe ayturlar erdi: bu oğlan ol oğlan* 8 *turur kim on iki yıldın burun ayaĝıĝa zencîr urup eşekge müdürüp zindāĝa* 9 *ilttiler* (Ata, 2019: 174) “Yusuf’u Mısır’a getirdiler. Mısır halkı birbirine bu **adam** o **adam** diye söyledi.” Rivayetler on yedi yaşına kadar çobanlık yaptığı ve yine Mısır’a hükümdarlık yaptığında yaşının otuz olduĝu takip edilmektedir²⁴. KE’de on iki yıl zindanda kaldıĝı aktarıldıĝına göre aktarılan bu yaşlarla koştuttur. Bu durumda

²⁴ Ö. F. Harman, “Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları (Cilt 44, ss. 1-5), 1989.

otuz yaşında bir erkek için “genç”, “delikanlı” gönderimleri değil; “yetişkin erkek”, “adam” gönderimleri daha uygun olacaktır.

oğlan'ın [-YETİŞKİN] anlambirimciği geniş bir aralığa sahiptir. KE'de *oğlan*'ın anlamını sınırlayarak yeni bir sözcükbirim oluşturduğu düşünülebilecek birtakım eşdizimlikler söz konusudur. Yūsuf'un kardeşleri onu kuyuya attıktan sonra babalarına gelip ağlarlar. Bu kısımda 71v13 ... *kenç oğlan teg yığlaşu* (Ata, 2019: 143) şeklinde takip edilmektedir. Buradaki *kenç oğlan* ya bir “bebek” ya da “küçük çocuk” gönderimine sahiptir. Yine KE'de sözcükbirimin geniş olan anlam aralığının sınırlandırılması adına *yaş oğlan* ve *yirmi beş künlük oğlan* şeklinde kullanımları takip edilmektedir.

KE'de *oğlan* ve *kul oğlan* sözcükbirimleri “erkek köle” gönderimiyle Yūsuf'un kuyudan kurtuluşunun anlatıldığı bağlamlarda takip edilmektedir: 71v2 *Mevlî ta'ālānîng tileki ezelde ol kim iki Habeşî oğlanlar îmān keltürgeli 3 meniñg hazretimde yakın bolğaylar. Ol iki Habeşniñg biri Beşîr atlıg yana biri Büşrā atlıg. 4 Ol ikegüni Mālik Ze'rge kırk yıl kul kıldı. ... 7 Beşîr, Büşrā atlıg kul oğlanlarnı kuduğga suw alğalu ıddı* (Ata, 2019: 143). “Yüce Mevla'nın geleceğe dair dileği şuydu: İki Habeşî (erkek) köle iman getirdiğinden beri benim huzurumda yakın olacaklar. O iki Habeşî'nin birinin adı Beşîr, diğेरinin adı Büşra'dır. O ikisini Mālik Ze'r'e kırk yıl köle yaptı. ... Beşîr ve Büşra adlı (erkek) köleleri kuyuya su almaları için gönderdi.”

AOY'de *oğlan* Toktamış Han Yarlıgı'nda takip edilmektedir: *toqtamış sözüüm yağaylağa uluğ orunğa olturğan ergeyin aňglatu kuţlu buқа hasan başlı ilçiler iydüк erti sen taқı keleşniñni bizge iydiñg erti burunğı yıl begbolat hoca M'DYN başlı bir neçe oğlanlar begiş turduçaқ birdi davud başlı begler edüğü aţlı kişini temirge aldirtın çıkarup iymişler* (Özyetgin, 1996: 105). “(Ben) Toktamış, sözüüm Yagayla'ya! Ulu Tahta oturmuş olduğumu anlatmak üzere Kutlu Buka ve Hasan başkanlığında elçiler gönderdik idi. Sen

de sözcünü bize gönderdin idi. Önceki yıl Bek Bolat ve Hoca M'DYN başkanlığında birkaç **prens** (ile) Bekiş ve Turduçak Birdi Davud'un başkanlığındaki beyler Edüğü adlı kişiyi Timur'a önden çıkarıp göndermişler" (Özyetgin, 1996: 135).

Özyetgin'in (1996) çalışmasının dizin ve tercüme bölümlerinde "prens" olarak tanıkladığı bu *oğlanlar*'ın Bek Bolat ve Hoca M'DYN başkanlığında olması ve yarılıkta onların ardından sonra sıralanması dikkat çekicidir. Bu yarılıklarda unvan olarak bir "han evladı", "tahtın vârisi" olan prens, bir beyden sonra sıralanması dikkat çekicidir. Örneğın söylev niteliğı taşıyan OY, tahtın varislerine göre bir sıralanış barındırmaktadır. Kağın önce erkek kardeşlerine, ardından evlatlarına ve daha sonra kendine bağılı beylerine seslenmektedir. "Okunmak için yazılmış" bu metinler, yani bir söylev metni, devletler arası yazışma metni, bugün için de açılış konuşmasındaki yetkili kimselerin ismen sıralanışları düşünöldüğünde, sıradüzen ilişkisine bağılı bir dizimleniş takip edilmelidir. Beyden sonra sıralanan *oğlan* "prens"ın kavramsal bilgi düzleminde irdelenmesi gerekmektedir. Özkaya'nın "Sovyetler Birliğı'nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar adlı"²⁵ çalışmasında yarılıkların kimlere verilebileceğinin anlatıldığı bölümde "sağ ve sol kol oğlanlarına" da verildiğı belirtilirken oğlan'a, *oğlan* sözcükbirimi için önem arz eden bir not düşölmüştür: "Altın Ordu'da han çocukları olup tahta çıkma hakkına sahip olmayanlara "oğlan" adı verilirdi. Bunlar hanların cariye ve odalıklarından doğın çocuklarıydı. Ülke içinde özellikle önemli askerî görevlere tayin edilirlerdi" (Özkaya, 1990: 512). Tahta çıkma hakkı olmayan, annesi bir "kadın köle", babası ise hükümdar olan *oğlanlar*, yarılıkta beylerden sonra bu nedenle sıralanmış olmalıdır. Bu konuda pek çok kez taht mücadelesi vermiş ve hepsinde de Emir Timur'a sığınıp, taht konusunda onun askerî desteğinin görmüş olan Toktamış'ın unvanının *oğlan* olması da dikkati çeker. Toktamış ile ilgili bu kayıtlar Emir Timur'un hayatını konu alan ve ölümünden yaklaşık

²⁵ T. Özkaya, Sovyetler Birliğı'nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar [Kitap Tanıtımı]. *Belleten*, 54, 1990, s. 497-532.

yirmi yıl sonra Şerafeddin Ali Yezdî tarafından kaleme alınan *Zafernâme*'de de yer almaktadır. Farsça yazılan bu methiyenin dönem Türkçesine tercümesinde Toktamış'ın henüz bir “han” olmadığı dönemdeki Emir Timur ile münasebetlerinin anlatıldığı kısımda *Toktamış Oğlan* olarak takip edilmektedir: *çün Toktamış Oğlan sipāhını ārāste kıluḡ alan muḡābelesiḡa kirgeç bolḡan sipāhı hezīmet kıldı.* (Oral, 1986: 49)²⁶

AOY'de *oğlan*'ın “annesi cariye olan bir prens”e gönderimi DLT'deki *oğlan tuḡraḡlandı* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 313) sözcüğü ile koşutluk barındırıyor olabilir. Kâşgârlı'nın *tuḡraḡ* için “hânın askerlerine verdiği attır; tören günü binilmek üzere verilir; sonra geri alınır” açıklaması aktarılmaktadır (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 313). Buradaki *oğlan*, askerî olarak belirli bir rütbeye kadar yükselebilen bir “gulâm” olabileceği gibi, ülke içinde önemli görevlere yükselebilen “annesi cariye olan bir prens” de olabilir. *tuḡraḡ*'ın sıradan bir at olmaması, tören gününde verilen at için kullanılması ve aslında bunun bir tuḡra (< *tuḡraḡ*) yani bir “saltanat alameti” olması, bir *prens* için yapılabilecek bir tören olma ihtimaline de uygun görünmektedir.

OT-K

CCI'de *oğlan* sözlük kısmında “**çocuk**” ve “**genç erkek**” karşılıkları ile takip edilmektedir: 45a29 *pueri* “çocuklar”²⁷ ~ *cowānān* “genç erkekler”²⁸ ~ *oglanlar* (Argunşah & Güner, 2015: 215). Bununla birlikte yine “**köle**” ve “**hizmetçi**” karşılıkları ile takip edilmektedir: 41b11 *famuli* “hizmetçiler” ~ *hetmâtḡārān* ~ *oglanlar* (Argunşah & Güner, 2015: 20).

CCII'de Hz. İsa'nın doğumunun anlatıldığı kısımda *oğlan* sözcükbiriminin “**bebek**” örtük anlamı ile takip edilmektedir: 61b 4 *bariñiz betlemge anda tap- 5 gay siz togırgan oylan*

²⁶ T. Oral, *Terceme-i Zafer-name'nin 154b/7-182b Varaklarının Dil Özellikleri, Transkripsiyonu ve İndeksi*. Marmara Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Ankara, 1986.

²⁷ OLD'de de çokanlamlı olarak takip edilmektedir: *pueri*'nin ilk sözlüksel ögesi “yetişkin olmayan erkek çocuk”; ikinci takip edilen öge “evlat”, üçüncü öge ise “erkek köle” ve son öge de “favori oylan” ile birlikte argo bir terim olarak *catamite* “ibne” verilmiştir (OLD, 1968: 1514-15).

²⁸ F. Steingass, *A Comprehensive English – Persian Dictionary*, Librairie Du Liban Publishers, Beirut, Lebanon, 1998, s. 376.

çüprek[k]e çulganmış dağı biçenlikte 6 koyulmuş (Argunşah & Güner, 2015: 260)
“Betlem’e (Betlehem) gidin, orada (yeni) doğan bebeği kundağa sarılmış ve samanlıkta bırakılmış (bir şekilde) bulacaksınız.”

BV’de atın hastalıklarının, ayıplarının, kusurlarının sayıldığı kısımda *oğlan*’ın “erkek köle” için olan gönderimi “erkek çocuk”tan daha uygun görünmektedir: *120 1 ol ‘ayıblaruñ yine biri 2 eyesin dişlemek durur ol ‘ayib seyisler yine 3 oğlanlar üküş urmağdan olur yine ol 4 at birle seyisler yine oğlanlar çok oynamağdan 5 olur yine ‘alef vaktinde ol haşletler barduğça 6 artar* (Özgür, 1988: 64) “O kusurlarının yine biri (atın) sahibini dişlemesidir. O kusur seyisler ve de “(erkek) kölelerin” (ata) çok vurmasından olur, yine o at ile seyis ve “(erkek) kölelerin” fazla oynamasından olur, yine saman verme vaktinde o huylar yaklaştıkça artar.” Bağlamda seyisle aynı vazifelere sahip bir *oğlan*’ın örtük anlamla bir “erkek köle” olduğu düşünülmektedir.

GT’de *oğlan* sözcükbirimi “erkek çocuk” gönderimi ile takip edilmektedir. Kervan yağmalayan haramiler, ceza kesilmesi için sultanın huzuruna getirilir ve bu haramilerin içinde bir *oğlan* vardır, vezir, “ömrünün bostanı yeni yeşil olmuş, güzellik gülü yeni açılmış” şeklinde sunulan bu *oğlan*’ın sultan tarafından bağışlanmasını ister. Buradaki *oğlan* “erkek çocuk” gönderimiyle metinde takip edilmektedir: *24 11 sulţān buyurdi kim barçasın öldürünġ 12 tip bularnıġ içinde bir oğlan bar irdi 13 kim ‘ömriniġ bustāni yaşarip hüsni güli yanġla 25 1 açılıp turur idi ... 26 7 ... tıfl oğlan turur* (Karamanlıoğlu, 2019: 11-12). GT’de *bir yaşar oğlan* (Karamanlıoğlu, 2019: 136) kullanımında *oğlan* sözcükbirimi “bebek” örtük anlamı ile takip edilmektedir. GT’de güreşçi bir pehlivan ile öğrencisinin anlatıldığı bölümde *oğlan* “genç erkek, delikanlı” örtük anlamı ile takip edilmektedir. Bu hikâyede öğrenci olan *oğlan*, hocasına güreşte kafa tutmaktadır. Hocası ile güreşebilen *oğlan* “çocuk” değil; “genç erkek” olmalıdır: *76 7 bir küreşçi pehlevān üç*

yüz 8 altmış türlü küreş ‘ilmin bilür irdi ... 10 şâkirdlerinden bir şâhib-cemâl oğlan bilen... 77 12 oğlanı köterip 12 hevâdan yirge urdı (Karamanlıoğlu, 2019: 37-38).

KF’de vaciplik durumlar anlatılırken kâfirlere, çocuklara ve delilelere vacip olmadığını anlatıldığı kısımda takip edilen *oğlan* sözcükbiriminin gönderimi “çocuk” olmalıdır: 181a6 *vâcib olmaz ol vakıt ki oğın kâfır olsa ya oğlan olsa, 7 ya delü olsa* (Kuanışbayev, 2006: 55).

TA’da *olan* ~ *oğlan* maddesinin yanında *eğ-tıfl* (çocuk) takip edilmekteyken alt satırda sıralanış *kenç oğlan er-rağiya’ ağız oğlan* şeklindedir (Toparlı vd., 2000: 26a12-13). *ağız oğlan*’ın “bebek” hatta “süt emen bebek” gibi bir anlamı olduğu bileşiğin niteleyicisi olan *ağız*’dan çıkarılmaktadır. Sözlük yazarı “bebek (*er-rağiya’*)” karşılığını ya *kenç oğlan* ve *ağız oğlan* için ortak olacak şekilde vermiş ya da sadece *ağız oğlan* için vermiş ve *oğlan*, *kenç oğlan*, *ağız oğlan* şeklinde yaş sırasına bağlı bir skala ile sunmuştur. Yani “çocuk” > “küçük çocuk” > “bebek” şeklinde sıralamıştır. Yukarıda sunulan KE’nin bağlamlarında *kenç oğlan* sözcükbiriminin gönderimi ya bir “küçük çocuk” ya da bir “bebek” olacak şekildeydi.

TZ’de *oğlan* sözcükbirimi sözlük kısmında değil; gramer kısmında takip edilmektedir. “-İ’li Tümlaç” anlatılırken *olannı söyündürdüm* şeklinde örnek verilmiştir (Atalay, 1945:115). Metin bölümünde 78b6’da takip edilen *olan-nı* için karşılık *eş-şabiyy* yani “çocuk”tur. Sözlük kısmında takip edilen *oğlançı* için karşılık *ğulâmpâre* yani “oğlansever”dir (Atalay, 1945: 7). Aynı zamanda *ğulâmpâre*’nin Türkçeleşmiş formu olan *ğulampara* da sözlükte mevcuttur. *oğlançı* ve *ğulampara*’nın sözlükte tanıklanıyor olması; KB’de ayrıntılarıyla sunulan, dil-dışı dünyada da var olan “oğlanseverlik” kavramına dil kullanımının bir ad bulma ihtiyacındandır. Bu yenisözcük *oğlan* sözcükbiriminin “ğulâm” sözlüksel birimi üzerinden olmuştur.

MTL

BH'de *oğlan* sözcükbirimi “evlat” sözlüksel birimiyle, Hz. Havva'nın yüz yirmi çocuk doğurduğunu söyledikten sonra bu yüzden Hz. Âdem'in evlatlarına peygamber olarak gönderildiğinin anlatıldığı bu bağlamda takip edilmektedir: 48b2 *andan Melik ta'alā Ādem atamuzı oğlanlarına peyğa<mber> biribidi* (Canpolat, 2018: 105).

oğlan, Hac sûresi 5. ayetten alıntı yaptığı kısımda Arapça *tıflen* karşılığı için yani “çocuk” gönderimiyle kullanılmıştır: 36b14 *oğlan irken 15 sizi bicerdüm ululuğa sizi degürdüm* (Canpolat, 2018: 84) “sizi çocukken besledim, yaşlılığa ulaştırdım.”

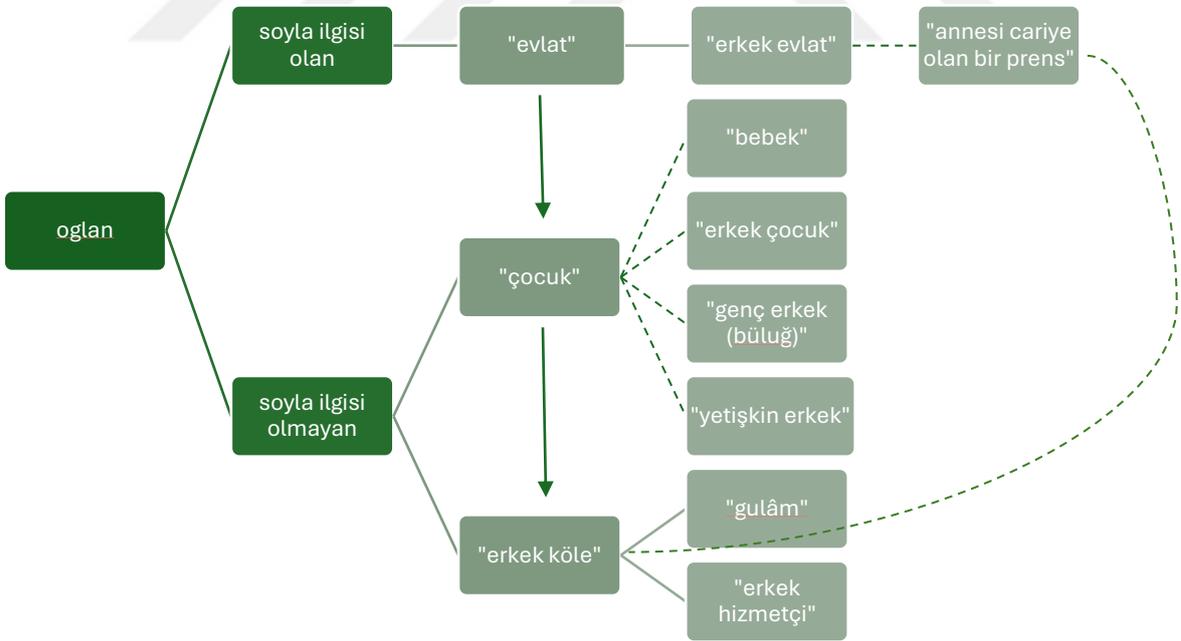
BH'de *kenç oğlan* “bebek” gönderimiyle takip edilmektedir: 79b18 *kenç oğlana ana karnında erken sebepsüz 19 birdi ve anadın doğınçak sebep araya kemişdi*. (Canpolat, 2018: 160) “bebeğe anne karnındayken sebepsiz verdi, annesinden doğunca sebebi araya serpiştirdi” Yine *oğlan*'ın “çocuk” sözlüksel biriminin aralığı geniş olduğu için sınırlandırmak istenildiğinde kullanılan bir bileşik daha vardır: *uşağ oğlan*: 46a24 ...*künde bayram kıllur uşağ oğlan* (Canpolat, 2018: 100).

Şemalar:

1. *oğlan* sözcükbiriminin sözlüksel birimlerinin ve örtük anlamlarının dönemler içindeki genel görünümünün şeması: Sözlüksel birimler ile o sözlüksel birimler üzerinden bağlamlarda tespit edilen örtük anlamların ayırt edilebilmesi için örtük anlamlar mavi renkle gösterilmiştir. Sözcükbirimin “annesi cariye olan prens” sözlüksel birimi sadece bağlamdan çıkarılmadığı yani diğerleri gibi sadece gönderimsel olmadığı için gönderimsel olanlarla ayrımının yapılması adına yeşil renkle gösterilmiştir. Bununla birlikte sözcükbirimin terim anlamına yönelik olan “gulâm”ın ortografik ayrımının yapılabilmesi için ilgili kısımda (*oğlan*) ve (*olan, oylan*) şeklinde belirtilmiştir:

	ET-1	ET-2	OT-H	OT-Kıp.	MTL
gösteren	<i>oğlan</i>	<i>oğlan</i>	<i>oğlan</i>	<i>oğlan, oylan, olan</i>	<i>oğlan</i>
gösterilen	evlatlar	evlatlar			
	evlat	evlat	evlat	evlat	evlat
	çocuk	çocuk erkek çocuk bebek genç erkek	çocuk erkek çocuk bebek yetişkin erkek	çocuk (<i>olan, oylan</i>) erkek çocuk bebek genç erkek	çocuk erkek çocuk bebek
		erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	erkek köle erkek hizmetçi gulâm (<i>oğlan</i>)	
	annesi cariye olan bir prens	annesi cariye olan bir prens			

2. *oğlan* sözcükbiriminin çokanlamlılık şeması: Sözcükbirimin dönem için geçerli kavramsal anlamı olan “evlat” üzerinden, ‘soyla ilgisi olan’ ve ‘olmayan’ şeklinde ulamlanmıştır. Bağlamlarda tanıklanan ikinci anlamı olan “çocuk”, çokanlamlılılaşmasında *referans* olan “evlat” anlamına en yakın konumda sıralanmıştır. Bu ilişki “evlat” *referans*ından “çocuk” yeni anlamına doğru bir okla gösterilmiştir. Sözcükbirimin diğer anlamı olan “erkek köle”, sözcükbirimin ‘soyla ilgisi olmayan’ “çocuk” anlamından yeni anlamını metonimik haritalama yoluyla kazanmıştır ve yine okun yönü *referans*’tan *yeni anlam*’a olacak şekilde gösterilmiştir. Örtük anlamlar ilgili sözlüksel birime kesik çizgi ile bağlanmıştır. “annesi cariye olan bir prens”; han çocuğu olduğu için “evlat” anlamı ile ilişkilidir. Ancak cariyeden olan *oğlan*’ın yine bir “erkek köle”ye gönderimi olacağı için “erkek köle” ile kesik çizgilerle bağlanmıştır.

Sonuçlar:

1. *oğlan* sözcükbiriminin ilk kavramsal anlamı “evlat”tır. Sözcükbirim biyolojik cinsiyet açısından nötr gibi gözükse “evlat” sözlüksel birimine sahip olsa da, *oğlan*’ın anlamsal çekirdeklerinde gücül olarak yer edinen ve onun toplumsal cinsiyetine yönelik [+ERİL] anlambirimciği, sözcükbirimin tek başına kullanıldığında “kız evlat” “kız çocuk” gönderimine sahip olmasına izin vermemektedir.

2. Sözcükbirimin çokanlamlı oluşu “insanın bebeklikle ergenlik arasındaki gelişme dönemi” yani “çocuk” yeni anlamı ile olmuştur. Aynı alanlarda bulunan “evlat” ve “çocuk” kavramlarından birinin (“evlat”), diğerini (“çocuk”) anlatmada referans noktası olması ve *oğlan*’ın “çocuk” yeni anlamına erişiminin “evlat” ile sağlanması, yani metonimik haritalama ile gerçekleşmiştir.

3. *oğlan* sözcükbiriminin yukarıda sıralanan sözlüksel birimler haricinde, *oğlan*’ın “yetişkin olmayan” anlambirimciği “çocuk” gönderimi için geniş bir aralık sunmaktadır. Bu da sözcükbirimin sözcüde gücül olarak “bebek”, “erkek çocuk”, “genç erkek”, “yetişkin erkek” örtük anlamlarıyla takip edilmesine neden olmuştur.

4. *oğlan* sözcükbiriminin “erkek köle” sözlüksel birimini kazanması hakkında, *oğlan*’ın ‘soyla ilgisi olan’ “evlat” sözlüksel birimi üzerinden değil; ‘soyla ilgisi olmayan’, yaş olarak [-YETİŞKİN] anlambirimciğine sahip “çocuk” sözlüksel birimi referansıyla olmuştur. Bu yeni anlam için de metonimik bir haritalama mevcuttur: Aynı alan içerisindeki “erkek çocuk”; yeni anlam için referans olmuş ve “erkek köle” anlamı için erişimi sağlamıştır.

5. Sözcükbirimin “erkek köle” referansı ile kazandığı diğer bir anlamı “erkek hizmetçidir.” *oğlan* sözcükbiriminin “erkek hizmetçi” sözlüksel birimi için, *uşıak oğlan* eşdizimli önem arz etmektedir. Başlangıçta “her nesnenin küçüğü için kullanılabilen” *uşıak* niteleyicisinin bugün Türkiye Türkçesinde “erkek işçi, hizmetçi” anlamını kazanması *uşıak oğlan* eşdizimliliği ile olmuştur. Düşünüldüğünde *uşıak* “küçük” ve *oğlan*

“çocuk” aynı kavram alanlarının sözcükbirimleridir. Bu birliktelikten zaman içerisinde anlamsal çekirdeklerinde “erkek hizmetçi”yi de barındıran *oğlan*’ın eksiltilmesi ve eksiltelen biçimbirimin “erkek hizmetçi” anlamını *uşak*’a bırakması ile gerçekleşmiş olabilir.

6. *oğlan* sözcükbiriminin bir diğer yeni anlamı da “gulâm”dır. “Küçük yaşta devşirilen, saray ve ordu için özel yetiştirilen erkek köleler” *oğlan*’ın askerî ve idari terim anlamına yöneliktir. Kİ’de *ovlan* ve *oğlan*’ın ortografik farklılıkları terim-anlam için önemli bir ipucudur. Terim olan sözcükbirimler kapalı sınıf üyeleri gibi davranabilirler ve bu da onları hem anlamsal hem de ortografik olarak daha ‘tutucu’ kılabilir. Kİ’de *gulâm* karşılığı ile takip edilen *oğlan* sözcükbirimi de eskil yazımını koruyan, sözcükbirimin terim anlamına yöneliktir.

7. *oğlan* sözcükbiriminin “gulâm” sözlüksel biriminin askerî olmayan ve “saraya küçük yaşta devşirilen, hükümdar ve beylerin özel *hizmetinde* kullanılan erkek kölelere” yönelik sosyolojik bir kavrama da gönderimi mevcuttur. “Sultan ve beylerin hizmetinde kullanılan erkek köleler” de bir “gulâm” türüdür. Bugün Türkiye Türkçesinde var olan *oğlancı* (< *oğlan*+*cı*) sözcükbirimi birleşimseldir, ancak *oğlan* biçimbirimi sözcük-yapımı sürecine “erkek” sözlüksel birimiyle dahil olmamıştır. Burada köklü bir sistemin başlangıcı olan “küçük yaşta devşirilmiş, sarayda *hizmetle* görevli erkek köle” anlamıyla *oğlan* biçimbirimi ve “bir şeye ilgili olmak, düşkün olmak” anlamı ile sözcük-yapımı sürecine dahil olan +*cı* adıl (*nominative*) biçimbiriminin ürettiği bir sözcük-yapımı süreci söz konusudur.

8. *oğlan* sözcükbirimi, “anesi cariye olan bir prens” sözlüksel birimini, bir “han çocuğu” olduğu için “evlat” referans noktası ile kazanmıştır. Ancak bu yeni anlam için “köleden doğan” bir “evladın” yine “köle” olacağı sıradüzensel ilişkide, yeni anlamın “erkek köle” olan *oğlan* ile bağlantısı göz ardı edilmemelidir.

4.2. etik ~ edük

etik edük

ayakkabı; bu Türkçedir, Türkmencesi *edük*

[= el-*huff* ve hiya turkiyya ve *edük* turkmāniyye]

Giriş

Kİ'de karşılığı sadece *el-huff* olarak verilen *etik edük* maddesinin incelenmesi dört aşamadan oluşmaktadır. Birinci bölüm sözcükbirimin döneme ve coğrafyaya göre tasnif edilen bağlamlarda nasıl geçtiğinin sunulduğu ve ilgili yerlerde, sezilen farklılıklara dair soruların yöneltildiği bölümdür. Bu kısımda yığın oluşturmamak adına, sözcükbirim için, aynı sahada ve dönemde, aynı anlamlarda geçtiği takdirde tek bir bağlam örnek verildi. İkinci bölüm, ilk bölümdeki bağlamlarda sezilen farklılıklara dair yöneltilen soruların cevaplandırılmaya çalışıldığı bölümdür. Üçüncü bölüm ise bu sorular cevaplandırıldıktan sonra *etik edük* sözcükbiriminin çıkarımsal özelliklerinin takip edildiği bağlamların ve buna kanıt olabilecek diğer kültür vesikalarının sunulmaya çalışıldığı bölümdür. Sözcükbirimle ilgili öne sürülen fikirlerin özetlendiği sonuç bölümü ise maddenin dördüncü bölümünü oluşturmaktadır.

konusu olmalıdır. Bu nedenle yine *etük* yapan bir kişi “çizme yapan”dan çok daha fazlası olmalıdır; “ayakkabı yapan” gönderimi bağlam için daha uygun gözükmektedir. Ya da bu dönemde AYAKKABI kavramı için bir sözcükbirimin seçilmek istendiğinde *etük*’ün seçilmesi gözleminde hareketle bu kavram için *etük*’ten başka bir sözcükbirimin olmadığı sonucu çıkarılabilir.

DLT’deki durum biraz karışıktır. DLT üzerine yapılan üç çalışmada *etük* ~ *etik* sözcükbirimi için verilen karşılıklar: Atalay “pabuç, edik” (Atalay, 2013 II: 204); Dankoff ve Kelly “boot” (Dankoff & Kelly, 1982 III: 51); Ercilasun ve Akkoyunlu “ayakkabı” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 648). DLT’de sözcüğün Arapça karşılığı Kİ’de olduğu gibi *el-ḥuff*’tur (Dankoff & Kelly, 1982 I: 109). Çift dilli sözlüklerde karşılık ve eşdeğerlik konusuna dair sorular derlemin OT-K ulamında DLT de dahil edilerek detaylandırılacaktır.

OT-H

KE’de *edük* ~ *etük* ~ *ötük* şeklinde takip edilmektedir. Hz. Musa’nın Tih Sahrası’nda kaldığı bölümde *edük* geçmektedir. Bu kıssadaki olay örgüsü; Hz. Musa’nın kavmi çölde zor günler geçirmektedir ve ondan, üzerlerindeki *şomluğu* kaldırması için Allah’a dua etmesini istemektedirler. Hz. Musa da Allah’a o kavmin açlıklarını, susuzluklarını gidermesi ve onlara kalacak yer ve giyecek nesnelere vermesi için dua eder: [118v] 14 *Bir yıl mundağın turdılar, tonları keyimleri 15 çadırları opradı, kün ısısığa tākāt tutmaz boldılar, yalbardılar Mūsī’ğa du‘ā 16 kıldı, bulut ağdı, ton edük yağa başladı* (Ata, 2019: 247). “Bir yıl burada durdular. Giysileri, çadırları eskidi, gündüzün sıcağına dayanamaz oldu. Musa’ya yalvardılar. O dua etti; (gökyüzünde) bulutlar yükseldi, (gökten) giysi *edük* yağmaya başladı.” Bağlamda dikkati çeken, Kuzey Afrika’da yer alan Tih Sahrası’nda, sıcağına dayanamayan, eskiyen kıyafetler ve çadırlar yerine yenilerinin gelmesi için dua edilirken, istenilen *ton* ile eşdizimli olabilecek üst-düzyerim terim olan

“ayakkabı”nın *edük* şeklinde seçilmesidir. Buradaki *edük* o sıcakta ihtiyaç duyulacak bir “çizme” değil; *ton* ile dizimlenen ve üst-düzey bir terim olan “ayakkabı”dır. Yukarıdaki örneklerde de olduğu gibi sözcükbirim bağlam gereği bir “ayakkabı” gönderimine sahiptir.

KE’de sözcükbirimin, koncu olan bir ayakkabı, yani “çizme” olarak gönderiminin olduğu bağlam: [223r] 14 *Ebū Deccāne elgini* 15 *etüki koncina soқты, kızıl ‘ışābe çıkardı, alnıge bardı eki çerig arasığa salnu kirdi* (Ata, 2019: 417). “Ebū Deccāne elini çizmesinin koncuna soktu, kızıl tülbent çıkardı alnına götürdü.”

Bu bağlamda *etük* sözcükbirimi *yip etük* “çorap” şeklinde bileşik (compounds) olarak takip edilmektedir: [222r] 1 ... *İslām çerigi kılıç alıp kirdiler, öltürü başladılar.* 2 *Ebū Cehl ‘aleyhi’l-la‘ne çerig kaçğanın kördi erse kığırdı, aydı: “korkmañg, yürek aldurmañg. Ol üçegü yarağ bilmezlikdin öldiler. İmdi siz birer argamçı yip etük koncina soķunğ”* (2019: 415). “İslam ordusu kılıç alıp (alana) girdiler, öldürmeye başladılar. Ebu Cehil, kendi askerlerinin kaçtığını gördüğünde onları, ‘korkmayın, cesaretinizi yitirmeyin, o üçü savaşmayı bilmediğinden öldü. Şimdi sizler bir halatı, *yip etük koncuna* sokun.’ diyip çağırırdı.” Burada *yip* “ip; pamuk”, *etük* sözcükbiriminin önünde dizimlenerek bileşik oluşturuyor ve *yip etük* “çorap” anlamı ile yeni bir sözcükbirim olarak tanıklanıyor. Bu oluşumda *etük* sözcükbiriminin; “bileği geçen”, “koncu olan”, “uzun” anlambirimcikleri bir ipucudur. Çünkü bir “çorap” ile “çizme”nin ortak anlambirimciği “ayağa giyilen”den de başka, “bileği kapatmak” ve “konca sahip olmak” gibi özellikleridir. Bu ortak özellik, yeni adlandırılacak kavramın metasını, ortak özellikli sözcükbirimin önünde sıralayarak yeni bir sözcükbirimin oluşmasına imkân vermektedir. Bu oluşumun *konç* ile ilişkisi önemlidir. Çünkü bir ÇİZME, AYAKKABI’dan işlem olarak daha farklıdır. Bu işlemsel özellik de ÇİZME’yi yan-altanlamlılarından (*co-hyponymy*) ayıran [+KONÇ] özgül anlambirimciğine sahip olmasıdır.

KE, sözcükbirimin anlamsal öğelerinin tespiti için farklı bir durum sergilemektedir. Burada sözcükbirimin serüveninin tespiti için mikro bir alan söz konusudur. Anlamın değerlendirebilmesi için derlem malzemelerini coğrafyaya ve tarihe göre tasnif etmekteki amaç, anlamın ortaklıkları ve değişkenleriyle ortaya konulabilmesidir. Ancak KE'deki durum; yaklaşık olarak aynı tarih ve aynı coğrafyanın ürünleri yani bağlamlarına dair farklılıklar değil; tek bir bağlamdaki farklılıklardır. Yukarıda bağlamlarda tanıklanan durumun özeti, *etük* sözcükbiriminin *ton* “giysi” ile birlikte dizimlenip üst-düzey bir terim olan “ayakkabı” anlamıyla takip edilmesidir. Yine aynı metinde, içine bir şeyler gizlenebilecek kadar haznesi olan *konç* ile dizimlenmesi ise “çizme” anlamıyla tanıklanmasıdır. Aynı zamanda *yip* “ip; pamuk” ile yan yana sıralanarak bileşik oluşturup ve *yip etük* “çorap” anlamı ile yeni bir sözcükbirim oluşturmasıdır. Bileşiğin yeni anlamı olan “çorap” için *etük* sözcükbirimin seçilimindeki motivasyon önemli bir ipucudur. *etük*'ün anlamsal özelliklerinin temsilinde “konca sahip olma”sı, onun özgül anlambirimeiği olmasındandır. Yani *etük*'ü diğer “ayakkabı” türlerinden ayıran *konç*; “çorap” anlamı için sözcük-yapımındaki motivasyonudur. Yukarıda sayılan farklılıkların aynı metinde takip edilmesi mümkün müdür? Mümkünse bunun sebebi nedir? Bugünün algısıyla sadece “çizme” anlamındaki sözcükbirimin *ayakkabı* sözcükbirimi için kullanılması mümkün olabilir mi? Yani bir üst-düzey terimin yerine kullanılabilen temel-düzey bir terimden bahsedilebilir mi? Çünkü bunun tam tersi mümkündür. Kaplam alanı daha geniş olan sözcükbirim yani *ayakkabı* bir “çizme” yerine kullanılabilir. Buradaki çarpıklık KE'de Tih Sahrası'nda geçen bağlama uyarlanacak olursa: “Bir yıl burada durdular. Giyimleri, çadırları eskidi, gündüzün sıcağına dayanamaz oldu. Musa'ya yalvardılar. O dua etti; (gökyüzünde) bulutlar yükseldi, (gökten) giysi **çizme** yağmaya başladı.” Buradaki *çizme*nin anlamının da “ayakkabı” olduğu düşünölsün. Bu durumda *etük* sözcükbirimi için çokanlamlıdır, sözlüksel birimleri de “ayakkabı; çizme”dir demek doğru mudur? Çokanlamlılık sözcükbirim metasemi yani metafor ve metonimi yoluyla

sadece bir gösteren ve birden fazla gösterilene sahip olması durumudur. Buraya kadar *etik* ile bir koşutluk var ancak, sözcükbirimin metafor yoluyla çokanlamlı olabilmesi için bu iki anlamı arasındaki ilişki bir figüratiflikten kaynaklı olmalıdır. Yine bir metafor için sözcükbirimin iki anlamı farklı nesnelere sınıfına ait olmalıdır ki iki farklı anlambilimsel haritalanma ağları arasında tecrübe temelli bir ağ kurulabilsin. Buradaki üst-düzey terim ve temel-düzey terime dair durum “ayağa giyilme” ortaklığından ileri gelmektedir, benzerliğinden değil. Yani aynı sınıfbirimin üyeleridir. Bu durumda geriye diğer metasemi yolu olan metonimi kalmaktadır. Aynı kavramsal alanın üyeleri arasındaki anlambilimsel aktarım türü olan metonimi içinse herhangi bir parçadan ya da parçanın tamamından yola çıkılabilecek yeni bir gönderim söz konusu olmalıdır. Burada bir durumun parçasının bütününe ad olması ya da tam tersi gibi bir durum da söz konusu değildir. Bu bir çokanlamlılık değilse nedir? Buradaki durumun sebebi anlam değişmesi olabilir mi? Yani sözcükbirim önce “ayakkabı” anlamındaydı ve sonra “çizme” anlamını aldı denilebilir mi? Bir üst-düzey terim ve temel-düzey terim, sözcüğün anlamlarında aynı metinde nasıl takip edilebilir? Peki bu durum sözlüksel değil; bağlamsal bir yerine kullanımdan kaynaklı olabilir mi? Bunun için de tam tersi bir yön söz konusu olurdu. Anlamın çok sınırlandırıldığı yani yazar ve okur arasında; bugün açısından da konuşur ve dinleyici arasında bilinen ÇİZME kavramı olduğu düşünülün. Bu nesnenin bulunamaması durumunda yazar veya konuşururun sorusu “ayakkabımı gördün mü?” şeklinde olabilirdi. Yani varlığı bilinen herhangi bir başka “ayakkabı”ya nasıl “çizme” denilebilir? Buraya kadar sunulan bağlamda sezilen en temel sorun; koncu olan bir ayakkabıya gönderimi olan bir sözcükbirim yani “çizme”, nasıl oluyor da bütün ayakkabıları kapsayacak şekilde bir üst-düzey terim olan “ayakkabı” gönderimine sahip olabiliyor?

OT-K

Bu sahada sözcükbirim için verilen diğer dillerdeki karşılıkların takip edilebileceği en az çift dilli olan sözlüklerde bir örgüleniş mevcuttur. CC’de *etik* sözcükbirimi için verilen

Latince karşılık *calceamentum* ve *stiuali*, Farsça karşılık *mūze*'dir (Argunşah & Güner, 2015: 473). *calceamentum* “ayakkabı”dır²⁹, *stiuali* ise bugün İtalyancada *stivali* olarak yaşamaktadır ve “çizme” sözlüksel ögesi ile tanımlanmaktadır; *mūze* “çizme”dir³⁰. KD’de Arapça karşılık *el-ḥuff*; (KD, 2000: 159) yine Farsça karşılık *mūze*'dir (Steingass, 1998: 1344). KK’de sözcükbirim yine *el-ḥuff* ile karşılanmıştır (Toparlı vd., 1999: 80). Kİ’nin sahası, dönemi ve en az çift dilli sözlük olması nedeniyle içinde yer aldığı bu grupta *etik* ~ *edük* için Arapça karşılık hep *el-ḥuff*’tur. Kİ’nin hazırlandığı tarihten bir yüzyıl sonra (1410), Fîrûzâbâdî’nin hazırladığı *el-Kāmūsü’l-Muḥîf*’te verilen Farsça karşılık *mūze*'dir. KM-F’nin Türkçeye yapılan tercümesinde *el-ḥuff* için karşılık olarak “çizme, mest, **edik**, çedik ve tomak” sözlüksel ögeleri verilmektedir.³¹ Bu sözlükler arasındaki örgülenişin tablosu:

	Kaynak Dil	Hedef Dil
Kİ	etik ~ edük	el-ḥuff
DLT	etik ~ etük	el-ḥuff
CC	etik	calceamentum, stiuali, mūze,
KK	etik	el-ḥuff
KD	etik	el-ḥuff
KM	el-ḥuff	mūze

Yukarıdaki tabloda sunulan örgülenişte iki farklı soru mevcut. Bunlardan ilki; Latince karşılığın *calceamentum* “ayakkabı” olması, *etik*’in “ayakkabı” anlamında olduğunu kanıtlar mı? Diğer bir soru ise *etik*, *mūze*, *stiuali* ve *el-ḥuff* örgülenişindeki tam bir eşdeğerlik midir? Bu sözcükbirimler aynı nesnelere sınıfının üyeleridir ancak sahip

²⁹ OLD, 1968, s. 256

³⁰ STEINGASS, F. (1. Baskı: 1892) (1998), *A Comprehensive English – Persian Dictionary*, Librairie Du Liban Publishers, Beirut, Lebanon. (s. 1344)

³¹ <https://kamus.yek.gov.tr//>

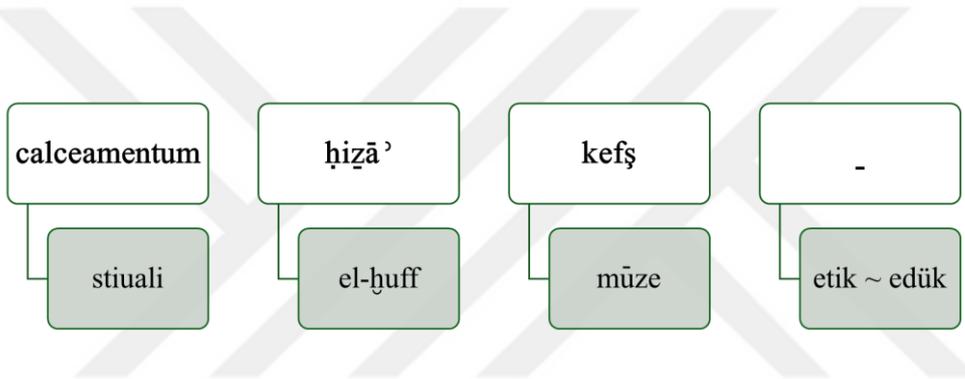
oldukları sözlüksel öğeleri ya da kullanımda ortaya çıkan gönderimleri birbirlerinin yerini alabilir mi? Sınıflar mantığına göre yan-altanlamlı sözcükbirimler kaplamsal olarak eşdeğerdir ancak işlemleri bir zıtlık barındırdığı için yatay olarak dizimlenirler. *etik*'in anlambirimcikleri için üçüncü bölümde sunulan kısımda KM-F'deki *el-ħuff*'un özellikleri ile *etik*'in takip edilen özellikleri ne kadar örtüşmektedir? Yani aynı dildışı nesneye farklı dilsel araçlarla karşılık bulma durumu mu söz konusudur, yoksa bir *el-ħuff* ile bir *etik* birbirinden biraz daha farklı iki nesnenin adlandırılışları mıdır? Bu soru için bir alt soru daha mevcuttur. Giyim kuşam sözcükleri hem coğrafyayla hem de kültürle ilgilidir. Bir dilde var olan giyim sözcüğü diğer dildekine tam olarak eşdeğer olabilir mi?

2. Bölüm

Birinci bölümde KE bağlamı aktarıldıktan hemen sonra yöneltilen sorular ile en az iki dilli olan sözlüklere dair sunulan örgülenişten sonra yöneltilen soruların odağında aslında aynı çekirdek yer almaktadır. Cevap aranırken başvuru konular sınıflar mantığı, ulamlama, üst-düzey, temel-düzey, alt-düzey terim ve öntür kuramıdır.

Lipka (1992), sınıflar mantığından hareketle üst-düzey ulamın kaplamının daha geniş olması ile alt-düzey ulamın işleminin daha geniş olması arasındaki bakışlılıktan bahseder. Kaplamı daha geniş olan sözcükbirimin daha fazla göndergeyi belirtmek ve ulamlamak için kullanıldığını aktarır İşlemi daha geniş olan temel-düzey bir terim olan *etük*, nasıl oluyor da üst-düzey terim olarak “ayakkabı” anlamını karşılıyor sorusunun cevabı “2.3.4. Birbirini Tamamlayan Bir Yaklaşım: Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi” başlığında ayrıntılı olarak izah edilmiştir. Lipka'dan verilen örnek *etük* için de geçerli olabilir mi? Sağol çalışmasında *ayakkabı* sözcüğünün ortaya çıkışının Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden sonra olduğunu ve sözcüğün 15. yüzyıldan itibaren Tarama Sözlüğü'nde takip edildiğini aktarmaktadır (Sağol, 2003: 19). Yani bakıldığında

bu tarihe kadar *etük*, *başmak*, *çarık*, *izlik* gibi sözcükbirimler eş alt-düzey terimlerdir ve bunların bir üst ulamında yer alan “ayakkabı” anlamında herhangi bir üst-düzey terimleri yoktur. *etük* de bu ulamın yani ‘ayağa giyilen giyim sözcüklerinin’ en çok bilinen türü olduğu için mi *ton* ‘giysi, giyim’ gibi bir üst-düzey terimin yanında konumlanıp dizimleniyor? Ya da tıpkı *Handschuh*’un karşısına hedef dilden bir alt-düzey terim olan *glove*’un yer alması gibi, *calceamentum* “ayakkabı” anlamındaki üst-düzey ulamın tam karşılığı o dönemki Türk dili için olmadığından, yani hedef dilden kaynak dile bir sözlüksel boşluk olduğundan, ya da tam tersi, sözlükte bir eşdeğer arandığında, yani yine ihtiyaç ânında, ulamın en çok bilineni, yani öntürü olarak *etük* devreye giriyor olabilir:

Yani sözcükbirimin bağlamlarda takip edilen “ayakkabı” gönderimleri, kaplam alanı daha geniş olan bir anlamına yönelik olmaktan ziyade ve “ayakkabı” anlamındaki üst-düzey terimin ihtiyacı duyulduğunda bunu karşılamak için bu ulamın öntürü olan *etük*’ün seçilmesinden ileri gelmektedir. Clauson *etük* maddesi için “ayakkabı” anlamından hiç bahsetmez ve onun profesyonelce yapılmış bir çizme olduğunu bildirir (Clauson, 1972: 50b). Belki de *etük*’ün profesyonelce yapılmış bir ayakkabı türü olması onun “tam bir ayakkabı olarak” o dönem dil konuşurları arasında ulamlanmasını sağlayıp onların zihinlerinde en iyi örnek olarak kodlamalarını sağlamış olabilir. Ya da Tezcan’ın (1983) “Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim” yazısında belirttiği gibi savaşçı bir toplum olan Türklerin, atın sürtünme ve bacaklarda yara açma gibi tehlikelerinden korunmak için kalın pantolon ve **çizme** giymeleri gerekliliği ile ilgilidir. Yani o dönemde Orta Asyalı bir Türk ayakkabı ulamını düşündüğünde aklına ilk gelen

temel-düzey sözcükbirim hep bir çizme yani *etük* olabilirdi. Profesyonelce yapılmış yani tekmil bir ayakkabı türü olan ve soğuk, karasal bir coğrafyada savaşı bir kimlik nedeniyle sürekli karşılaşılan *etik ~ edük* “çizme” bu ulamın en iyi temsilcisi yani öntürü olabilir. Rosch’un (1973), yaptığı deneylerde kuş ulamının en çok bilinen türü yani öntürü ne uçamayan bir tavuktan ne de bir deve kuşu. Coğrafyada en çok görülen ve ulamın bütün özelliklerini taşıyan bir ardıç veya kırlangıçtı.

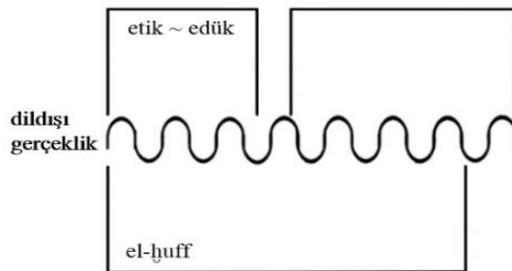
Yukarıda Latince *calceamentum*’un bir üst-düzey terim olduğu, *etik ~ edük* “çizme”nin bu nesne sınıfının alt-düzey bir terimi olduğu açıklandı. Sözcükbirimin üst-düzey teriminin olmaması nedeniyle sınıfının öntürü olarak temsil değerinin yüksek olabileceği iddia edildi. Bölümün diğer bir sorusu ise *etik, mûze, stiualı* ve *el-ħuff* sözcükbirimlerinin eşdeğerlik durumlarıyla ilgiliydi.

Çift dilli tarihî sözlüklerdeki kaynak dilden hedef dile yapılan karşılıklarla ilgili; aynı dildışı nesneyi farklı dilbilimsel araçlarla belirtmek sorunu ve benzer, yan altanlamlı dildışı nesnelerin karşılıklı bulunmama durumlarından kaynaklı eşdeğerlik sorunu söz konusudur. Giyim kuşam sözcükleri hem coğrafyayla hem de kültürle ilgilidir. Bir dilde var olan giyim sözcüğü diğer dildekine tam eşdeğer olamayabilir. İki dil arasında sözlüksel boşluklar olabilir. Bu nedenle kaynak dile karşılık bulunurken yakınsama ve ıraksama sorunları yaşanabilir. Bu iki dilli sözlüklerle ilgili sınırlılıklar içerisinde. Bu sınırlılık dilin bilgisi ile dünya ve nesnelerin bilgisinin özdeşleştirilememesindedir. Buradaki durum o çok meşhur örnekteki aynı gezegeni (Venüs) farklı dilbilimsel araçlarla karşılamaktan (“seher yıldızı” ya da “akşam yıldızı”) farklıdır. Bu örnek farklı dillerin aynı dildışı gerçeği aynı şekilde yakalayamamalarına dairdir. Ama *etük* ile ilgili sınırlılık iki dilin ait olduğu kültür dairelerinde birbirlerine tam eşdeğer olamayan iki farklı dildışı nesnesidir. Ortaklıkları bir üst-düzey ulamları olur, kaplamaları eşittir ancak içlemleri karşıtlıklar barındıracaktır. Hatta belki de *el-ħuff*’un kaplaması *etük*’e göre daha geniş olup daha fazla göndergeyi belirtiyor olabilir. Bu da *el-ħuff*’un bir üst-düzey ulamda

yer alması anlamına gelmektedir. Yani iki dil arasındaki sözlüksel boşluktan ötürü birbirlerinin tam eşdeğerleri olamayacakları anlamına gelir.

Giyim kuşam sözcükleri hem coğrafyayı hem de somut kültür miraslarını ilgilendiren bir alandadır. Bununla birlikte tek tip giyimin, giyimde evrensel süreçlerin yaşanamayacağı dönemdeki iki farklı coğrafyaya ve iki farklı kültüre ait bir çizmenin ya da başka bir ayakkabının, en az iki dilli tarihî bir sözlükte bire bir denklik sağlaması somut, günlük sözcüklerden, var olan bir gezegenin adlandırılmasından daha zordur.

Adalar’ın *Sözlük Verilerine Dayalı Görünümleriyle Arapçada Kavram Oluşturma Yolları* adlı çalışmasında *el-ḥuff* için tercüme ettiği karşılık “ince deriden yapılan ayakkabı”dır (Adalar, 2010: 142). Aslında bu tanım, sözcükbirimin kaplam alanının daha geniş olduğuna işaret etmektedir. KM-F’nin tercümesindeki tanımla da bir koşutluk sergilemektedir. “İnsanın ayağına giydiği *çizme, mest, edik, çedik* ve *tomak* (gibi) ayakkabı cinsine denir ki üzerine mesh yapmak mümkün olsun. ...Bir kat olduğu için hafifliğinden bırakıldı.”³² Belki de *el-ḥuff* un ince derili ayakkabı türlerini karşılaması, *etik* ile örgülenişindeki ortaklıktır. Ancak dikkat edilirse kaplam alanı geniş olan sözlüksel girdinin (*el-ḥuff*), gösterimini tanımlayabilmek adına dönemin Türkçesinde birden fazla karşılık bulunmuştur. Bu durumda *el-ḥuff* ile *etik ~ edük*’ün kaplamaları ve içlemleri açısından bire bir eşdeğerlik olamayacağını Lipka (1992) ve Leisi’den (1985) uyarlanan şeması aşağıda sunulmuştur:

³² <https://kamus.yek.gov.tr//>

3. Bölüm:

Buraya kadarki bölümde koncu olan, bileği geçen, uzun bir ayakkabıya gönderimi olan sözcükbirimin nasıl bütün ayakkabıları kapsayacak şekilde bir üst-düzey terimin gönderimine sahip olduğu ve en az iki dilli sözlüklerdeki karşılıkların bu sözcükbirimin tam eşdeğeri olamayacağı açıklandı. Aslında bir bakıma *etik* ~ *edük*'ün aslında ne olmadığı açıklandı. Bu bölümde ise *etik* ~ *edük*'ün nasıl bir “çizme” olduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Bu konuda yine, birinci bölümdeki derlem malzemelerine başvuruldu ve anlamın sınırları çizilmeye çalışıldı.

Yukarıdaki bölümlerdeki bağlamlarda *etük*'ün “bileği geçen”, “koncu olan” bir “çizme” olduğu tanımlandı. Ya da sözlükteki *el-huff* karşılığında hareketle “ince derili” olduğu anlaşıldı. Yığın oluşturmamak adına bu bağlamlara burada tekrar yer verilmedi. Şimdiye kadarki verilerle *etük* için bir tanımlama yapılacak olursa “bileği geçen, koncu olan, ince derili bir çizmedir.” denilebilir. Fakat bu “çizme”nin diğer anlambilimsel özellikleri nelerdir?

etük için Hatice Veli'nin *Eski Uygurlarda Yerleşik Yaşam Kültürü* adlı çalışmasında Uygur sivil belgelerinde tespit ettiği kısım sözcüğün anlambirimcikleri için önem arz etmektedir: 59 *sekiz bakırğa sagrı etük bir* 60 *[sıt]ırka kızıl çug örmek aldım*. “sekiz bakıra deri çizme, bir sıtıra kırmızı ipek giysi aldım.” (Fam.Arch, L-59; JW-li, 5 (10), 59; TugDok. X3-13, 59) (Veli, 2022: 302). Clauson *sıtır* maddesinde dönem için üç para birimi olduğunu bildirmektedir. Bunlar *sıtır*, *bakır* ve *yastuk*'tur. 1 *sıtır* 10 *bakır*'a ve 50 *yastuk*'a denktir. (Clauson, 1972: 802a) Bu durumda “1 sıtır = 10 bakır” kurundan hesapla, bu kurun verildiği örnekle metindeki örnek yaklaşık olarak aynı zamanlardadır, neredeyse bir *sagri etük*'ün bir ipek elbiseye denk bir değeri olduğu anlaşılmaktadır. Burada kullanılan *sagri* eşdizimlisi önemlidir. *etük* “çizme” için kullanılan sahtiyan metası ve bunun bir çizmeye harcanabilecek miktarı ile bir *etük*'ün neredeyse ipek bir

elbiseye eş olması nedenleri sözcükbirimin “değerli” anlambirimciğine sahip olduğunu tanımlamaktadır. Kİ ile aynı şekilde hazırlanmış bir sözlük olan KK, bu durum ile koşut sayılabilecek bir bağlama sahiptir. KK 71b 7-8’de *etik*’e karşılık *el-ħuff*, *babuç*’a karşılık *ez-zerbūl* verilmiştir. Bu karşılıkların bire bir eşdeğerleri olamayacakları yukarıda tartışıldı. Ancak *babuç* ve *ez-zerbūl* arasındaki bir ortak özellik bile kaynak dile hedef dilden karşılık olarak verilmesi için neden olmuş olabilir. *etük* ve *babuç*’un yan altanlamlı sözcükler olması önemlidir. Yan altanlamlı sözcükler içlemsel olarak zıtlık barındırırlar. İkisi de bir ayakkabı türüdür ancak birbirlerinden ayrılan bir veya birden fazla anlamsal özellikleriyle farklı dildişi nesnelere adları olmuşlardır. Reinhart Dozy’nin, *Arabic Lexicon*’unun ekinden *zerbūl* maddesi:

Zerbuna sözcüğünden türemiştir. Ayrıca Constantin Porvio ve Gent’in dediğine göre (Charles François Defrémery’in anılarında s. 156’da bildirdiği gibi) Konstantinopolis’teki kölelerin ayakkabısı olarak adlandırılan *zarbona*’dan türemiştir. Bu yazar bu sözcüğün Sırpça *zeboul* sözcüğünden türediğini iddia ediyor. Ancak İspanyolca *ceruela* (süet keçi derisinden yani sahtiyandan yapılmış bir tür ayakkabı) olan *servos* sözcüğünden türemiştir ve bu tek tabandır, kadın köleler giyer. Ve Araplarda da kölelerin giydiği ayakkabı türüdür. Çünkü Binbir Gece Masallarında böyle takip ediyoruz (2:5). Binbir Gece Masallarında *zerbunu* hizmetçi giyer. Binbir Gece masallarında kölenin adı Zerbun’dur. Zerbun sözcüğü önemsiz bir ayakkabıyken, aynı zamanda Hristiyanlara hakaret etmek için kullanılmaktadır.³³

Burada yakalanan anlam İspanyollarda da Araplarda da “kölelerin giydiği” bir ayakkabı olmasıdır. Bu nedenle *babuç* ~ *papuç* için karşılık olarak verilmiş olabilir. Bu *papuç*’u *etük*’ten ayıran bir anlambirimcik olabilir. Yani sosyal bir tabaka temsili söz konusu olabilir. Çünkü giyim kuşam sözcüklerinin metalarına, biçimlerine, kullanım yerlerine göre adlandırılması ile birlikte bir de sosyal tabakaya göre gönderimleri mevcuttur. *etük*

³³<https://arabiclexicon.hawramani.com/%d8%b2%d9%8e%d8%b1%d9%92%d8%a8%d9%8f%d9%88%d9%84/>

Arapçadan Türkçeye aktarım için Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında görevini ifa eden Arş. Gör. Amire ACAR ASLANKAN’a başvurulmuştur.

için “değerli” olması nedeniyle zaten bir kölenin giyemeyeceği anlamı çıkarılmaktaydı. Yukarıdaki yan altanamlı papuç’a karşılık olarak verilen sözcükbirimin “kölelerin giydiği bir ayakkabı” olması da bu durumu desteklemektedir. Ancak *etük* için “sosyal tabakanın üst düzey kimseleri tarafından tercih edilirdi” demek için yeterli bir kanıt değildir. Buradan hareketle sözcükbirimin sadece “değerli” anlambirimciğine ulaşılabilir. Buradan hareketle sözcükbirimin sadece “değerli” anlambirimciğine ulaşılabilir.

Bu konuda Ögel, “kırmızı çizme”nin Orta Asya için hükümdârlık sembolü olduğunu bildirmektedir. Tarama Sözlüğü’nden “anı kızıl edüğünden bildiler ki, Sultanlar âdeti kızıl edük geymektir” örneğini verip “sarı çizme giymek” konusunda Redhouse’un “dünyada en üst mertebeye erişmek” karşılığı verdiğini bildirir (Ögel, 2022: 115)³⁴.

OT-H derlem ulamında, MM’de *edük*’ün sözlüksel birimlerine “mest” anlamı dahil edilmektedir: 184 *muķīm meshi kün tün bu edük üze / müsāfirge üç kün tüni hem sezā / kayu dem buzulsa yunuğ mesh onġı / haber birdi şāhib-şerī’at bize* 185 *edükde tilük açsa barmağ uçı / anıġ meshi hīç yok revā tutġuçı / eger konçda bolsa ziyān kıлмаğay* (Toparlı & Argunşah, 2018: 2015) “Sabit bir yerde oturanın meshi gece gündüz bu *edük* üzerindedir. Misafir için üç gün üç gece uygundur. Temizlenmiş yunmuş *meshin* ne zaman bozulacağını din sahibi bize şöyle haber verdi: *edük*’te parmak ucu(ndan) delik açılırsa onun *meshi* hiç uygun düşmez. Eğer *konç* kısmında olursa ziyan olmaz.” Sözcükbirimin İslamlık dönemde ince derisi, koncunun olması ve üzerine mesh yapılabilmesi özellikleri ile bu dönemde “mest” ayakkabı özelliği ile takip edilmektedir. Tietze, DS’de “mest” anlamı ile takip edilen *çedik* için < *iç ve edik* etimolojisini “pabucun veya lâstiğin içine giydiği için” açıklaması ile vermektedir (Tietze, 2016: 172).

Fiziksel bir nesne olan *etük*'ün sınırını çizebilmek yani bir bakıma tarihî bir dönemde anlambilimsel bir kazıya çıkmak için, yazılı bağlamlardaki durumu netleştirebilmek adına yazılı olmayan diğer kanıtlara da başvuruldu. Bu konunun ilgili nesneye dair kavramsal bilgi olduğu ve bunun konuşuru olmayan dil dönemi adına ne anlam ifade ettiği araştırma tezinin pek çok kez vurgulandı. *etük* ile ilgili kavramsal bilgi için destekleyici görseller Sevin'in (1973) *On Üç Asırlık Türk Kıyâfet Tarihine Bir Bakış* adlı çalışmasından seçildi. Bu çalışmada Karahoço'da kağıtlara yapılmış resimlerden ve duvarlardaki fresklerden faydalanılmıştır. Bu konudaki kaynağı Albert von Le Coq'un (1913) *Karahoço (Chotscho) Albümü*'dür. Sevin (1973) bu imajların Topkapı Sarayı'nda yer alan ve bir kısmı Fatih devrinde toplanmış olan *Fatih Albümü* adlı koleksiyondaki eserlerle olan benzerliğine dikkati çekmektedir. Buradaki Uygurlar dönemi kıyafetleriyle olan koşutluktan ötürü Topkapı Sarayı'ndaki *Fatih Albümü*'nden de yararlanmıştır (Sevin, 1973: 5). *Fatih Albümü*'nün Osmanlılıktan evvelki Türklerin yaşamı ve kıyafetlerinin tetkiki için başat kaynak olduğunun altını çizer. Selçuklu dönemindeki diğer kaynağının Reşîdüddin Fazlullah'ın *Câmiü't-tevârih*'i olduğunu aktarır. Konya'daki Kubadabad ve Alâaddin saraylarının harabelerinde bulunan ve Konya Müzesi'nde sergilenen çinilerin üzerlerindeki kadın ve erkek resimleri yine kaynakları arasındadır. 14. yüzyıl ile 16. yüzyılın sonuna kadarki devre için kaynağının ise Lokman Çelebi'nin *Hünernâme* adlı çalışmasındaki tek nüsha resimleri olduğunu bildirmektedir (Sevin, 1973: 6). Bu çalışmanın Orta Asya menşeli veya konulu kaynaklardan farkı, minyatür anlayışı ile resmedilmeleridir. Çalışmanın sonunda ise bu koleksiyonlara renkli bir şekilde yer verilmiştir. *etik* ~ *edük*'ün fiziksel sınırlarının çizilebilmesi adına pano, imaj gibi görsellerle desteklenirken bu çalışmadan faydalanıldı. Sevin'in çalışmasında *etük*'ün, sarı *etük*'ün ve kırmızı *etük*'ün kimler tarafından giyildiği konusunda Ögel'in aktardıklarına dair bir koşutluk tespit edilmiştir:

1. Topkapı Sarayı *Fatih Albümü*'ndeki Orta Asya'daki ilk müslüman Türklerin günlük hayatını temsil eden minyatürdeki "Mor Börekli Beyin Uşağı"nın giydiği *etük* (Sevin, 1973: 26-28):

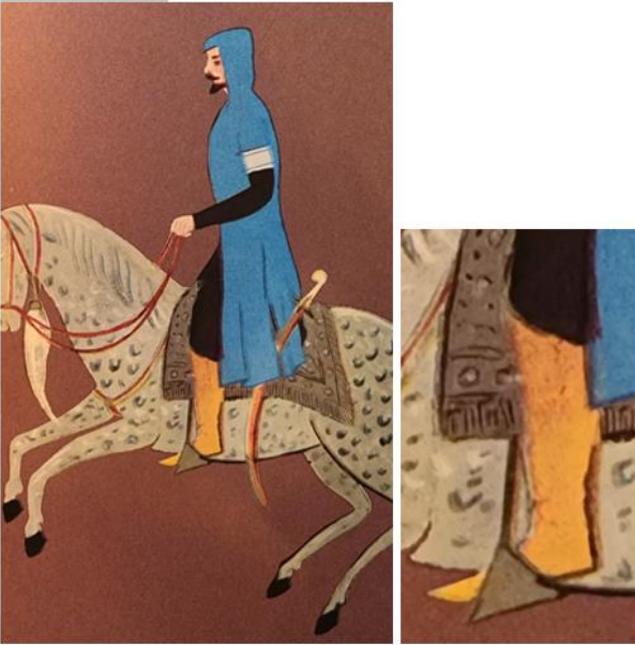
2. *Fatih Albümü*'ndeki "Pars Avlayan Avcı"nın koncu geniş, uzun siyah *etük*leri (Sevin, 1973: 25):

3. Konya Alâaddin Tepesi kazılarında bulunan çini figüründen pano hâline getirilmiş mavi çakşırlı Selçuklu süvarisinin sarı *etük*'ü (Sevin, 1973: 38):

4. Aynı çini figüründeki Selçuklu süvarisinin sarı *etük*'ü (Sevin, 1973: 38):

5. *Fatih Albümü*'nde oyuna kalkan Selçuklu Hükümdarının resmedildiği minyatürden. Sevin'e göre 11. yüzyıl, Melikşâh'ın çizimlerine benzemektedir. Lacivert pervazları olan, sarı renkte, işlemeli bir *etük* (Sevin, 1973: 31-32):

6. Birinci Alâaddin Keykubad'ın sarayındaki **Sultan**: I. Alâaddin Keykubad'ın (1219-1236) Kubadabad'daki Kılıçaslan Sarayı harabelerinde yapılan kazılardan çıkarılan Selçuklu çinilerindeki kadın motifinin proporsiyonu düzenlenerek pano edilmiştir. Eteğinin açılan kısmından ayakkabısının koncu olduğu bellidir. **Sultan**'ın ayağında uçları kalkık **sarı etük** (Sevin, 1973: 34):

7. *Hünernâme*'deki minyatürden alınmış, Osmanlı'nın kurucusu Osman Bey (1254-1324) ve Orhan Bey'in kırmızı *etük*'leri (1973: 45, 52):

Bu minyatür ve çinilerin panolaştırılması ile elde edilmiş görseller elbette dildışı gerçekliği bire bir sunacak kanıtlar olamaz. Bunlar bağlamlar için koşutluk barındıran tanıklar olarak sunulmuşlardır. Bu koşutluklar özetle şöyledir: bir ve iki numaralı görsellerdeki uşak ve avcı *etük* giymektedir ve bunların rengi sarı ve kırmızı değildir. Çalışmanın tamamında hiçbir yönetici ve yönetici eşi, *etük* dışında bir ayakkabı giymemiştir. Bunların renkleri sadece sarı ve kırmızıdır. Sarayda görevli, üst düzey muhafızlar yine sarı *etük* giymektedir, ancak asla kırmızı giymemektedir. Yine çalışmanın tamamında *etük* dışında ayakkabı giyen kişiler de vardır ve bunlar herhangi bir zümreye ait olmayan kimselerdir. Yani sosyolojik bir olgu olan giyim kuşam nesnelere *etük*; belirli bir zümrenin giyebildiği bir ayakkabı türüyle bunun rengine göre giyen kişinin saray mensubu ve hatta yönetici olduğu ayrımı yapılabilmektedir.

Bu görsellerle koşutluk barındıran bir diğer kaynak DLT'dir. Altı numaralı görselde Selçuklu Sultanı olarak sunulan kadının ayağındaki *etük* diğer *etük*'lerden farklı bir biçimdedir. Burun kısmı yukarı doğru kalkık, yani *bükümlü*dür. DLT'de takip edilen

büküm etük (2013 II: 204) bu durumda “kadınların giydiği, burnu yukarı doğru bükümlü olan çizme”dir.

Bu bölümün sonunda *etük* için yapılabilecek tanım “bileği geçen, koncu olan ince derili, değerli bir ayakkabı türüdür. Sarı ve kırmızı sahtiyanlı türleri daha çok yüksek zümrelerin giydiği çizmelerdir. İslamlıktan sonraki dönemde üzerine mesh yapılabilen meste benzer bir çizme, olarak da takip edilmektedir.”

4. Bölüm: Sonuçlar

1. *etik* ~ *etük* sözcükbirimin “ayakkabı” olarak bir sözlüksel birimi yoktur. Bağlamalarda takip edilen “ayakkabı” gönderimleri, kaplam alanı daha geniş olan bir anlamına yönelik olmaktan ziyade ve 15. yüzyıla kadar bu ulamın üst-düzey terimi olan *ayakkabı* sözcükbirimi olmadığı için, bu anlamı karşılamak ihtiyacı duyulduğunda, bu ulamın öntürünü kullanmaktan ileri gelmektedir. O dönemde Orta Asyalı bir Türk için “profesyonelce yapılmış” yani teknil bir ayakkabı türü olan ve soğuk, karasal bir coğrafyada, savaşçı kimlikli bir toplumda sürekli karşılaşılan *etik* ~ *edük* “çizme”, bu ulamın en iyi temsilcisi yani öntürü olabilir.

2. Kİ de dahil olmak üzere en az iki dilli tarihî sözlüklerde *etik* ~ *edük* için verilen *el-ḥuff* karşılığı, sözcükbirimin tam eşdeğeri değildir. Bu durum farklı iki dilin, aynı dildışı gerçeği aynı şekilde yakalayamamalarına dair olan bir eşdeğerlik sorunundan kaynaklanmamaktadır. Giyim kuşam sözcükleri hem coğrafyayla hem de kültürle ilgilidir. Buradaki denk olamama durumu, iki dilin ait olduğu kültürel dairede birbirlerine tam eşdeğer olamayan iki farklı dildışı nesnesinden ileri gelmektedir. *el-ḥuff* un kaplamı *etük*’e göre daha geniştir ve bu nedenle daha fazla göndergeyi belirtmektedir. Bu da *el-ḥuff* un bir üst-düzey ulamda yer almasına neden olmaktadır. Sözlüklerde sözcükbirimin hep *el-ḥuff* ile karşılanmasındaki gerekçe *etik* ~ *etük*’ün de “ince bir deriye sahip olma”

özelliği ile el-*ħuff*'un geniş olan kaplam alanına dahil edilebilmesindedir. Ancak *etik* ~ *etük* sadece ince deriden yapılmış bir ayakkabı türü değildir. Onun içlemi, *el-ħuff*'un içleminden yani “ince derili ayakkabı”dan daha fazlasıdır.

3.Bu durumda *etik* ~ *etük* ~ *edük*; bileği geçen, koncu olan, ince derili, değerli bir ayakkabıdır. Sarı ve kırmızı sahtiyanlı türleri daha çok yüksek zümrelerin, yönetici gibi önemli kimselerin giydiği çizmelerdir. İslamlıktan sonraki dönemde üzerine mesh yapılabilen, yani meste benzer bir çizme olarak da takip edilmektedir. Kadınların giydiği, burnu kalkık olan çizme türü için ise *büküm etük* denilmektedir

4.3. ağaç

ağaç

“sopa ve ağaç anlamlarında çift manalı; elma ağacı anlamında *alma ağacı* denir.”

[el-‘aşā ve’ş-şecer müşterekün beynehümā yuḳāl *alma ağacı* ay şecerü’t-tüffāḩ]

Giriş

Kİ’de *ağaç* sözcükbiriminin çokanlamlılığına dair sözlüksel girdide şimdilik iki farklı sözlüksel öge mevcuttur. Bunlar:“bitki ile ilgisi olan” yani “ağaç” ile “bitki ile ilgisi olmayan” “sopa” sözlüksel ögeleridir. Derlem malzemeleri içersinde taranan sözcükbirimin çokanlamlılık birliğine dair tanıklanan sözlüksel birimleri “ağaç”, “odun”, “tahta”, “kereste”, “direk”, “sopa”, “penis”, “ahşap” ve “uzunluk birimi”dir. Çokanlamlılık için yöntemde izah edilen ilk basamak sözcükbirimin ilk anlamının, birlik üyeleri için ulamlanmasını sağlamasıydı. Bu nokta “bitki ile ilgisi olan” ve “bitki ile ilgisi olmayan” şeklinde bir ulamlamayı içermektedir. Sözlüksel birimler daha sonraki aşamada anlambirimciklerine göre bir alt-ulamda tekrar tasnif edilebilmektedir, fakat bu kısım kavramsal bilginin yeniden düzenlenmesini içerdiği için çokanlamlılığın temsilinde gerek görülmemiştir. Ancak sözcükbirimin “işlenmiş olan” ve “işlenmemiş olan” başlığında “tahta”, “kereste”, “direk”, “sopa” sözlüksel birimleri ile “odun” arasında bir ayrım gözetilmiştir. “direk” ve “penis” sözlüksel birimleri bağlamlarda tek yerde tanıklanan örneklerdir ve maddenin sonuç bölümünde farklı bir gerekçe ile değerlendirilmişlerdir. Sözcükbirimin “ahşap” sözlüksel birimi, diğer sözlüksel birimlerden sözcük türü olarak ayrılmaktadır. Bu sözlüksel birim dizimlerde sol ögedir ve bir niteleyici görevindedir. Dizimlendiği sözcükbirimin yapıldığı malzemeyi belirtme özelliği yani “meta olan” alt-ulamlama durumu söz konusudur. “uzunluk birimi” sözlüksel birimi ise diğer sözlüksel

birimlerden anlamsal aktarım türünün metafor olmasıyla ayrılmaktadır. Diğer sözlüksel birimlerin hepsi “ağaç” sözlüksel biriminden metonimik bir haritalanma ile erişilmiş yeni anlamlardır, ancak bu sözlüksel birimde deneyim tabanlı bir sahneleme yani metafor türetim süreci söz konusudur.

ET I

ıgaç “ağaç” sözcükbiriminin takip edildiği ilk kayıt OY’dır. BKT G11 *kañı lisün tay señün başadu biş yüz eren kelti kookılık ö [...] altun kümüş kergeksiz kelürti yog yıparıg kelürüp tike birti çıntan ıgaç kelürüp ...* “babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi kokuluk ... altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze tütsüleri getirip diktiler. Sandal ağacı getirip” (Tekin, 2010: 68, 69). Bağlamda sözcükbirimin dizimlendiği sözcükbirim *çıntan*’dır. Bu o dönemde tütsü yapmak için kullanılan bir ağaç türüne verilen addır³⁵. Kendinden önce gelen *yog yıparıg kelürüp* tümcesinin aslında bir açıklamasıdır. Bu sözcüden “Cenaze tütsüleri getirip, yani sandal ağacı getirip” gibi bir anlam çıkarılabilir. Burada bağlam içinde oluşan geçici bir anlamsal aktarım söz konusudur. Yani ağacın tamamını getirmek değil, o ağaçtan yapılan TÜTSÜ’nün getirilmesi durumudur. Sözcükbirimin sözlüksel birimlerine dahil edilemez. Burada bahsedilmesi gereken *çıntan ıgaç*’ın birleşimsel bir bileşik olmasıdır. Türetim sürecine doğrudan kendi anlamlarıyla dahil olan *çıntan* ve *ıgaç* bileşenlerinden hareketle, *ıgaç* sözcükbiriminin “ağaç” sözlüksel birimine sahip olduğu söylenebilir. Diğer taraftan bu bir ad-ad bileşiğidir ve ad-ad bileşiklerindeki sözcük-yapımı motivasyonu, dil-dışı dünyada var olan bir kavrama ad olması ve yenisözcük’ün varlıklar kümesinin [XY]Y olarak formülleştirilen Y’nin altında dizimlenmesi durumu söz konusudur. Bu bileşiğin AĞAÇ’ın altında dizimlenecek bir alt-türüne ad olması motivasyonu söz konusudur.

³⁵ bk. E. Aydın, “Eski Türk Yazıtlarında Çıntan İgaç ‘Sandal Ağacı Üzerine”, *Bilig*, S. 56, 2011, s. 25-32.

Figüratif kullanımdan kaynaklanan durum göz ardı edilecek olursa bu kullanım için “ağaç” sözlüksel birimi tersten bir test tekniği ile sağlanmıştır.

Sözcükbirimin ilk geçtiği yer olması açısından önemlidir. Bu nedenle yapısından ve sözlükselleşme sürecinden bahsetmek gereklidir. Bu sözcükbirim karmaşık (*complex*) bir yapıdadır, kökü *ı* ve ekleri *+ga* ve *+ç*'dir. Erdal (1991 I) bu ekin bitki ve hayvan adı türetmek için kullanılan *-gA* eki ve küçültme eki *+ç*'nin birleşiminden oluştuğunu söylemektedir. O, *ı-gaç* örneği için bu ekin yalnız küçültme anlamı katmayacağını ve yeni anlamının (bu ek yolu ile) “ağaç, odun, odun parçası” olduğunu aktarır (Erdal, 1991 I: 83-4). Bu açıklamadan *ı*'nın “ağaç” anlamında kullanıldığı ve ulanan ekle birlikte tabanın hem “ağaç” anlamını koruyup hem de “ağacın bir parçası olan dallarından elde edilen odun ve odun parçası” anlamına eriştiği çıkarılabilir. Ancak durum öyle değildir. *ı* sözcükbirimi aynı yazıtta “odun” hatta belki de onun işlemiş hâli olan “tahta” veya “kereste” sözlüksel birimi ile takip edilmektedir: BKT G14-15 ... *bunça amtı begler kañım kaganka ertiñü timag kıltı ... t]ürük beglerin bodunin ertiñü timag itdi ögd[i.....k]añım kagan [üçün] ağır taşıg yogan ıg türük begler bodun itip yaratıp kelürti* (Tekin, 2010: 68, 69), “şimdi sayılan bu kadar bey babam Hakana pek çok alkış ve övgüde (?) bulundular. ... Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) övdü (?) ... Babam Hakan için (bunca) ağır taşı ve **kalm tahtaları** Türk beyleri ve halkı yapıp edip getirdiler.” Bu bölüm cenaze törenine gelirken Türk beylerinin getirdiklerinin anlatıldığı bölümdür. Devamında da anıt yapıdan bahsedilmektedir. Bugün mezar kompleksi şeklinde anılan yapı için kullanılacak malzemelerin törene gelen Türk beyleri tarafından getirildiği düşünülebilir. *ağır taş* ve *yogan ı*'nın getirilmesi için daha uygun bir biçime ihtiyaç vardır, bu da “bitki ile ilgisi olan” “ağaç”tan çok yapı malzemesi olan “tahta” veya “kereste” biçimidir. Getirme süreci için takip edilen *itip yaratıp* “yapıp edip” diziminden çıkarılacak sonuç da ham maddenin işlenmiş olmasıdır. Bu durumda *ı* sözcükbiriminin ek almadan “odun” ve belki de *itip yaratıp* dizimi nedeniyle daha kuvvetli bir ihtimal barındıran “tahta”

sözlüksel birimine sahip olduğu söylenebilir. Yani *ağaç* sözcükbiriminin çokanlamlılığa sürecinde kazandığı sözlüksel birimlerinin, biçimbirimlerin eklenmesinden çok daha önce başlamış olabileceği düşünülebilir. Açık türetim kriterinin sonuçlarından biri yeni anlamın eklenen biçimbirim yoluyla sağlanmasıyla birlikte yeni sözcüğün çokanlamlılığası için bu biçimbirimlerin aslında bir bariyer görevi görmesidir. Yani eksiz türetimler, ekli türetimlere göre daha işlektir. Böyle bir morfolojik gerektirim ve bağlamda *ı*'nın çokanlamlılığa sürecinin biçimbirimler eklenmeden önce başladığının tespiti, aslında çokanlamlılık birliğinin *ıgac*'a değil *ı*'ya ait olduğunu gösteriyor olabilir.

ET I için genel çıkarım *ıgac* sözcükbirimi “ağaç” anlamındadır. Eldeki kayıtlardan bu dönemde “odun” veya “kereste” sözlüksel birimleri *ıgac* ile değil *ı* ile karşılanmıştır, *ıgac* sözcükbiriminin sadece “ağaç” sözlüksel biriminin takip edildiği not edilmelidir. Bununla birlikte daha sonraki dönemlerde takip edilen, *ıgac*'ın sözlüksel birimlerinden olan “odun”, “kereste”nin sözcüğün kökü olan *ı*'nın anlambilimsel çekirdeklerinde mevcut olma ihtimalinin altı çizilmelidir.

ET II

KB'de *yıgac* sözcükbirimi “ağaç” sözlüksel birimi ile takip edilmektedir: 2455 *uquşuz kişi ol yimişsiz yıgac / yimişsiz yıgacığ negü kılsun aç* (Arat, 2008: 472). Yine KB'de *yıgac* “ahşap” sözlüksel birimi ile ölümün anlatıldığı bölümde takip edilmektedir: 1428 *yayılmaz yoriğa keweldin tüşüp / eğersiz yıgac mingü munğluğ bolup* (Arat, 2008: 318-19) “sarsmayan, rahvan küheylardan inip acizlik içinde eyersiz bir *ahşap*'a (tabuta) bineceksin” diziminde takip edilmektedir. Bağlamın teması ölümdür. Yazınsal bir metin olan KB'de *yaşam* sarsmayan bir rahvan ata benzetilmiştir. *Ölüm* ise eyer vurulamayan yilkı at olarak resmedilmiştir. Yaşamı figüratif anlatmak için *at*, araç (*vehicle*) olarak kullanılmıştır. Aralarında geçici bir anlam aktarımı yapılabilmesi için “bitki ile ilgisi

olan” değil; “bitki ile ilgisi olmayan” *yığaç*’ın kullanılması daha uygun görünmektedir. Bu durumda sözcükbirimin “bitki ile ilgisi olmayan” ulamındaki hangi sözlüksel biriminin söz konusu olduğuna karar verilmelidir. *Tabut* için *edersiz yığaç*’ın aracı kılındığı durum adına, *yığaç*’ın bugün için işlenmemiş, doğadan kolaylıkla elde edilen formları olan “odun” veya “kütük” sözlüksel birimleri veya işlenip de birtakım yapıların inşasında kullanılabilecek “tahta”, “kereste” veya “direk” sözlüksel birimlerinden ziyade muhtemelen ölen kişinin içine konulduğu TABUT’un metasına dair bir aktarım söz konusu olmalıdır. Sözcükbirimin “meta olan” ulamındaki “ahşap” sözlüksel biriminin tercih edilmesi daha muhtemel görünmektedir. Ancak yazınsal metinde geçici oluşan bu anlamlar ya da aktarımlar çalışmanın konu alanı dışındadır. Çalışma açısından ilgilenilen, burada oluşan metonimik geçici anlam aktarımı değil; *yığaç* sözcükbiriminin mevcut ve dildışı gönderimi olan “ahşap” sözlüksel birimi üzerinden bunun gerçekleştirilmesidir. Bu noktada *edersiz yığaç*’ın bir karmaşık sözcük yani bileşik olup olmadığı durumu da sorgulanmıştır. TABUT’un yani ÖLÜM kavram alanına dair sözcüklerin anlatımında doğrudan kullanım yerine yaratıcı yollarla oluşturulmuş birtakım eşdizimliklerin takibi sadece bu saha değil, diller adına gözlemlenebilen yani evrensel bir olgudur. Dil konuşuru TABUT kavramını anlatmak için *edersiz yığaç* formunda anlambilimsel açıdan dış-merkezli bir bileşik oluşturmuş olabilir. Burada hem yaşamın kontrolü bireyde olan rahvan bir ata benzetilme ve ölümün birey-üstü belirsizliği hasebiyle eyer vurulamayan yani bir yılıkyaya benzetilmesi gibi, deneyim tabanlı bir sahneleme sonucu olan sözlüksel bir metafor durumu söz konusu olabilir. Bununla birlikte çalışmanın “Anlambilimsel Aktarım Süreçleri ve Ulamlama” başlığında bileşiklerde bazen hem metaforun hem de metonimimin aynı anda takip edilebileceği örneklerden bahsedilmişti. Burada da aynı durum söz konusudur. Yani yukarıdaki, deneyim tabanlı gerçekleştirilen TABUT kavramının kişinin bineceği son taşıt olması ve buna eyer vurulamaması, yani süreçteki edilgenliğin sahneleştirilmesi durumunun sonucu bir metaforken, ilgili kavramın metası

olan *yığaç* yani “ahşap”ın, kavram için referans olması gibi metonimik bir haritalama durumu da söz konusu olmuştur. Bu durumun sözlüksel bir aktarım mı yoksa bireyin/müellifin yazınsallık amacıyla tek seferlik bir kullanımı mı olduğu konusunda ise derlem malzemelerine başvurulmuştur. Ancak böyle bir kullanıma rastlanılmamıştır. Kanıtın yokluğunun, yokluğun kanıtı olamayacağı tekrarlanabilir. Bununla birlikte DS I’de *ağacat* “tabut” olarak yalnızca tek yerde tanıklanmıştır (DS I, 1963: 73). *edersiz yığaç* ve *ağaç at* > *ağacat* eşdizimliklerinin, yenisözcük türetim süreçleri için ortak bir zihinsel motivasyonun ürünü, bu motivasyon bir basamak daha açılacak olursa ortak deneyim tabanlı bir sahnelemenin ürünü oldukları söylenebilir. Ancak DS’de tek yer tanık gösterilerek takip edilen örnek için bazı gerekçelerle ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. En nihayetinde *yığaç* sözcükbirimi hakkında, *edersiz yığaç* sözlükselleşmiş bir metasemi sonucunda oluşmuş bir bileşik de olsa tek seferlik, figüratif bir metasemi ürünü de olsa sürece öncelikli olarak “ahşap” sözlüksel birimiyle dahil olduğu söylenebilir.

DLT’de *yığaç* sözcükbirimi *yığaç* “ağaç”, “odun”, “tahta”, “kereste”, “uzunluk birimi”, “penis” sözlüksel birimleri ile tanıklanmaktadır. Sözcükbirimin “bitki ile ilgisi olan” ulamındaki “ağaç” sözlüksel birimi ETII adına KB’de tanıklandığı için burada tekrar verilmedi. “bitki ile ilgisi olmayan” ulamının bir alt-ulamı olan “işlenmemiş olan” “odun” sözlüksel birimiyle: *tomrum yığaç* maddesinde “pabuçuların üzerinde sahtıyan ve gön gibi şeyleri kestikleri ağaç kütük, ağaç tomruğu” takip edilmektedir (Atalay, 2013 I: 485). KM’nin kavram bilgisine dair açık olan izahı bu maddenin aslında bir bileşik olduğunu göstermektedir. Burada *yığaç*’ın “odun” sözlüksel birimi için tersten bir test tekniğinden söz edilebilir. Birleşimsel bir bileşik olan *tomrum yığaç*’ın yeni sözcük oluşturma sürecine kendi anlamlarıyla giren *tomrum* ve *yığaç* bileşenleri söz konusudur. Bu bileşenler: *tomur*- “odunu yuvarlak kesmek” kökünden türetilmiş *tomrum* “yuvarlak

kesilmiş” tabanı ile yuvarlak biçimini koruyan, yani işlenmemiş bir *yığaç* yani “odun” sözlüksel birimidir. Bu birleşim ile artık *yığaç*’ın bir “yakacak için kullanılan odun” sözlüksel biriminden daha fazlasını içeren, “üzerinde bir şeyler kesmeye yarayan kütük” yeni anlamı türetilmiştir. Yani bu bileşik için bir Y türü olan fakat içlemi daha fazlasını gerektiren [XY]Y ad-ad bileşik yapısına sahip olduğu söylenebilir. Böylelikle burada takip edilen *yığaç* sözcükbiriminin türetim sürecine giren mevcut sözlüksel birimi için “odun” daha uygun görünmektedir.

Sözcükbirimin “bitkiyle ilgisi olmayan” ulamının “işlenmiş olan” alt-ulamındaki “kereste” sözlüksel birimi: *badıçlık yığaç* “üzüm çardağı yapmak için hazırlanmış tahta” eşdiziminde takip edilmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 220). Muhtemelen buradaki *badıçlık yığaç* eşdizimi de birleşimsel bileşiktir. *yığaç* bileşeni, bileşik oluşturma sürecine “kereste” sözlüksel birimiyle dahil olmuştur. Bu noktada KERESTE ve TAHTA arasında kavramsal bilgi açısından bir ayırım yapılması gerekmektedir. TDK Türkçe Sözlük’ün çevrim içi uygulamasında “Tomrukların boyuna biçilmesiyle elde edilen ve marangozlukla inşaatta kullanılan nitelikli ağaç” şeklindeki *kereste* tanımı önemlidir³⁶. Yapıların inşası için kullanılan, dikine kesilmiş, işlenmiş *yığaç* için “kereste” sözlüksel birimi tercih edilmiş, diğer “işlenmiş olan” alt-ulamındaki “tahta” sözlüksel biriminden [+YAPILARIN İNŞASINDA KULLANILMA], [+DİK] özgül anlambirimcikleri yönüyle ayırımı sağlanabilmiştir. Bu nedenle burada asma çardağı için hazırlanan *badıç yığaç*’taki *yığaç*’ın yeni sözcük türetim sürecine “kereste” sözlüksel birimiyle dahil olduğu söylenebilir. Aynı durum *sırukluk yığaç* “çadırın ana direğinin yapılması için hazırlanan ağaç” birleşimsel bileşliğinde de takip edilmektedir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 221). Yukarıda *badıç yığaç*’taki *yığaç* ile aynı özgül anlambirimcikleri taşıyan

³⁶ <https://sozluk.gov.tr/?ara=kereste>

sırukluk yığaç'taki *yığaç* da yenisözcük oluşturma sürecine “kereste” sözlüksel birimi ile dahi olmuştur.

Bununla birlikte yukarıdaki gibi [+YAPILARIN İNŞASINDA KULLANILMA] ve [+DİK] özgül anlambirimcileriyle tanıklanamayan ancak [+İŞLENMİŞ] sınıfbirimini taşıyan bir kullanımda “tahta” sözlüksel birimi tercih edilmektedir. TAHTA kavramının kapsam alanı yani tabanı, KERESTE'den daha fazla, geniştir ve bakışimli bir ilişki nedeniyle KERESTE'nin içlemi daha geniştir. Ulamsal bulanıklığın önlemi adına, [+İŞLENMİŞ] sınıfbirimine sahip olma şartıyla, gönderimsel olarak hem “tahta” hem de “kereste” sözlüksel biriminin tercih edilebileceği durumlar ile “kereste”nin tercih edilemeyeceği durumlarda “tahta” sözlüksel birimi tercih edilmiştir. DLT'de “**tahta**” sözlüksel biriminin tercih edildiği durum bir Uygur atasözünde mevcuttur: *yığaç uzun kes temür kısga kes* ve bunun açıklaması: “Tahtayı keserken uzun kes, demiri keserken kısa kes. Çünkü demiri uzatma imkânı vardır.” (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 236). Bu durumda “kereste” de uygun olabilirdi. Ama araştırmacı tarafından ulamsal bulanıklığın önüne geçilmesi adına [+DİK] özgül anlambirimciğinin tetikleyicisinin bağlamda takip edilmesi gerekliliği bir sınırlama olarak getirilmektedir. İkinci durumun örneği ise *yasgâç* “hamur tahtası” maddesi için KM'nin aslının *yası yığaç* olduğunu ve “enli tahta” anlamına geldiğini bildirdiği bölüm örnek verilebilir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 365). Buradaki bileşikte takip edilen *yığaç* sözcükbiriminin “tahta” sözlüksel birimiyle bileşik oluşturma sürecine dahil olduğu söylenebilir.

DLT'de takip edilen diğer bir sözlüksel birim “**uzunluk birimi**”dir: *yığaç: fersah, eski bir çeşit yer ölçüsü. bir yığaç yir denir ki bir fersah yir demektir* (Ercilasun & Akkoyunlu, 2018: 352). Clauson sözcükbirimin “uzunluk birimi” sözlüksel birimi hakkında, en az 11. yüzyıldan itibaren, doğrusal ölçü birimi olarak kullanıldığını belirtmektedir. Bunun da yaklaşık olarak “bir fersah” ya da “beş mil”e tekabül ettiğini belirttikten sonra “bir saatlik yolculuk” gibi zaman-mesafe ölçüsü şeklinde bir kullanımla sözcükbirimin bu anlamı

kazanmış olabileceği ihtimalinden bahsetmektedir (Clauson, 1972: 79b). Özyetgin (2011) *yığaç*'ı doğadaki somut nesnelere yararlanılarak anlamsal aktarımın sağlandığı ölçü birimleri içerisinde değerlendirmektedir. Uzunluk/mesafe ölçü birimi olarak doğada yer alan veya kültüre göre daha çok karşılaşılan nesnelere referans olması durumları söz konusu olabilmektedir. Özyetgin aynı zamanda *yığaç*'ın tarihsel süreçlerde ve bölgesel değişkenlerde farklı farklı birimleri bildirdiğini aktarmaktadır³⁷. Yazıda DLT'deki diğer uzunluk/mesafe ölçü birimleri de aktarılmaktadır: *bir yığaç yer* kalıbı ile aynı şekilde aktarılan diğer kalıplar, *bir yügrüm yer* "bir koşuyla gidilecek yer", bir oktam yer "bir ok atımı yer"³⁸. Dikkat edilecek olursa bu ifadelerde mesafelerin zamansal ölçümü söz konusudur. Tarihî dönemde, özellikle ortak bağlam, yani DLT olması nedeniyle ortak bir dönemde, dil konuşurunun, uzun veya kısa fark etmeksizin, mesafeyi kat edilen süreye göre adlandırdığı zihinsel bir deneyiminden söz edilebilir. Yani mesafenin ne kadar sürede aşıldığı deneyimi, zihnin deneyim tabanlı ve sahneleme yöntemi esasına dayanan yeni sözcük türetimi olan metaforun işletimini tetiklemiştir. Bu durumda anlambilimsel aktarım süreci sözcükbirimin hangi sözlüksel birimi üzerinden gerçekleşmiştir, "ağaç" mı yoksa, "odun" veya "tahta" mı? Bunu açıklayabilmek için dildışı gerçekliğe yani nesnelere dünyasına başvurmak gerekmektedir. Sözcüğün yeni anlamı olarak kabul edilebilecek ve KM tarafından "fersah" olarak karşılık verilen birim "on iki bin adım" veya "bir saatlik yol" ile ifade edilebilmektedir. Bu durumda sözcükbirimin sınırlı uzunluğa sahip, "bitki ile ilgisi olmayan" ulamındaki "kereste" veya "tahta" sözlüksel birimleri üzerinden veya görece daha uzun bir zamanda alınabilecek bir yolu ifade eden diğer ulamı "ağaç" değil belki ama, sözcükbirimin anlambilimsel çekirdeklerinde 1 nedeniyle barındırdığı "orman" sözlüksel birimi üzerinden kazanılmış bir deneyime bağlı süreçten söz edilebilir. Yani

³⁷ A. M. Özyetgin, "Tarihi Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler", 38. **ICANAS Toplantısı, Bildiriler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu yayınları, Ankara 2011, s. 1414.

³⁸ M. Özyetgin, agm, s. 1416.

ormanın aşılabileceği sürenin o mesafeyi anlatabilmek için sözcüğün yeni anlamına geçişi sağladığı düşünülebilir. Bu sözlüksel biriminin, sözcükbirimin *ı* köküne bağlanabilme olasılığı için aynı kökün zaten “kereste” veya “tahta” sözlüksel birimlerini ETI döneminde anlambilimsel çekirdeklerinde barındırdığı fikri yinelenebilir. Belki de *ı*'nın bu sözlüksel birimi için bağlam konusundaki sınırlılık hasebiyle tanıklanamayan bu durumu, biçimbirim eklenmeden önce, tıpkı diğer sözlüksel birimleri anlambilimsel çekirdeklerinde barındırdığı gibi barındırması durumudur.

yığaç sözcükbiriminin “penis” sözlüksel birimi için tek kayıt DLT'dir. *yığaç*: *erkeğin erkeklik aygıtı* (Atalay I, 2013: 8). Sözcükbirimin bu sözlüksel birimi nasıl kazandığına dair takip edilebilecek kayıt, derlem malzemelerinde bulunamamıştır. Ancak DLT ile yakın tarihleri kapsayan (10. yüzyıl) ve Şeşen (2012) tarafından yayımlanan *İbn Fadlan Seyahatnamesi*'nde bu konu ile ilgili olabilecek bir kayıt dikkat çekicidir: “Başgırdlar denen Türk kavminin ülkesinde durduk. ... Onlardan her biri erkeklik uzvu büyüklüğünde, aynı şekilde bir ağaç yontup üzerine asar. Sefere çıkmak isterse veya bir düşmanla karşılaşırsa ona secde eder. ... Tercümana sordum, “Bu meseleyi içlerinden birine sor. Niçin onu Rab kabul ediyor?” dedim. Adam cevaben “Ben onun bir benzerinden çıktım. Ondan başka beni yaratan tanımıyorum” dedi” (Şeşen, 2012: 19). *yığaç* sözcükbiriminin “penis” sözlüksel birimini kazanması anlambilimsel aktarım yolu ile olmuş olabilir. Burada adın, erkeklik uzvuna benzeyen ve ağaçtan yontulmuş nesnenin herhangi belirleyici bir özelliğinin yeni sözcük için referans olması sonucu oluşan bir *örtmece* türü söz konusu olabilir. Yani “penis” demenin tabu olabileceği İslamlık dönemde bunun yerine *yığaç*'ı tercih eden bir grup söz konusu olabilir. Bunun sadece DLT'de tanıklanması ile bir bölgesel değişken türü olması arasında bir bağ kurulabilir. Sözvarlığının cinsel fenomenler ve hatta argo dairesini oluşturan sözcükbirimleri, dilsel değişken türünün bölgesel değişkenleridir. Belirli bölgelerin değişken türlerini tanımlayan DLT için bu durum da makul bir ihtimaldir.

OT-H

HŞ'de *ağaç* “ağaç” sözlüksel birimi ile 2763 *küleginge sap ol yaş nār ağacın kesip sap kılmış irdi ol yığaçdın* (Demirci & Karşlı, 2014: 657) “kovasına sap olsun diye o taze nar ağacını kesip o ağaçtan sap yapmıştı” diziminde tanıklanmaktadır. Burada aynı dizimde farklı gösterenlerle aynı sözlüksel birim yani “ağaç” anlamı ile tanıklanması dikkat çekicidir. *yığaç* “sopa” sözlüksel birimi olarak 4657 *yana bir er yığaç ilde eşikdin kirip sindurdı öfkede yığaçın* “yine bir er, elinde sopa (ile) kapıdan girip öfkeden sopasını kırdı.” (Demirci & Karşlı, 2014: 657) diziminde tanıklanmaktadır.

KE'de *yığaç* “ahşap” sözlüksel birimi için 179v14-15 *ol butnîng içi yığaç tışı altun irdi* (Ata, 2019: 347) “o putun içi ahşap, dışı altındı.” tanıklanabilir. Buradaki kullanım sözcükbirim adına, yeni bir sözlüksel birimdir. Çünkü “ahşap” sözlüksel birimi diğerlerinden “meta olan” alt-ulamı hasebiyle ayrılmaktadır ve buradaki durum “ahşaptan yapılmış olma” durumudur. Bu kullanım Türkiye Türkçesinde de bir mobilyanın ahşap olduğu belirtilirken *ağaç* şeklinde takip edilmektedir ve belki de hangi ağaçsa o bile kullanılabilir; *ceviz koltuk takımı* gibi.

yığaç “uzunluk birimi” sözlüksel birimi ile takip edilmektedir: 23r10 *möşük tamdın tamğa aşip yörise yüz yığaç yir yörir* (Ata, 2019: 68), “kedi damdan dama aşip yürüdüğünde yüz fersah yer yürür.”

Sözcükbirimin tek yerde takip edilen sözlüksel birimi “direk” için KE'deki bu dizim önemlidir: 163r12-15 *Melik iki cellādğa buyurdu, bağlap üç tün kün urdılar, itleri pāre pāre boldı sınırlarğa ilttiler yığaç tikip astılar, dört yandın oğladılar. ... ol kiçe ölgendin soñg tüşürdiler.* “Melik iki cellada buyurdu, (onlar) (Circis'i) üç gün dövdüler, etleri parça parça oldu, ...³⁹ ilettiler *direk* dikip astılar, dört tarafından okla vurdular. O gece (Circis)

³⁹ *Kısâsü'l-Enbiya (Rabgûzi) Tahran Nüshası (Transkripsiyonlu Metin) Tahran ve Londra Nüshası Eşanlamlılık* adlı Doktora Tezi'ni çalışan Arş. Gör. Safiye ÇELEBİ ÇAM'a danışılıp Tahran Nüshası'nda *yazıka* “ovaya” şeklinde geçtiği öğrenilmiştir.

öldükten sonra (onu astıkları direkt) indirdiler.” Yöneticinin ölüm emri verdiği kimseleri öldürmekle görevlendirilen meslek kolu üyesi *cellād* ve *as-* eylemi için devamlı kullanılan *direk* ve/veya *direklere* ihtiyaç vardır. Burada yığaç sözcükbiriminin “ağaç” sözlüksel birimi, sözcüğün, aynı kavram alanında bulunan yeni anlamı “direk” için referans olmuş ve metanın, nesnenin tamamına ad olması gibi bir metonimik haritalanma gerçekleşmiştir.

OT-K

GT’de *agaç* sözcükbiriminin “ağaç” sözlüksel birimi ile takip edildiği bağlam: 272-9 *bir ağaç tüpüne yitip yattım* (Karamanlıoğlu, 2019: 135) “bir ağacın altına ulaşmış yattım”; “*sopa*” sözlüksel birimiyle takip edildiği bağlam: 220-7 *müneccim bir ağaç alıp ebçisin ura başladı irse* (Karamanlıoğlu, 2019: 135) “müneccim bir sopa alıp eşini dövmeye başladığında”.

CCI’de *agaç* için Latince *lignum* ve *ligna* karşılık olarak verilmiştir (Argunşah & Güner, 2015: 206, 214). OLD’de *ligna* mevcut değildir ancak, *lignum* “yakacak odun”, “doğada bulunduğu hâliyle odun, kütük” ve “bir malzeme olarak ahşap” şeklinde takip edilmektedir (OLD, 1968: 1029). Yine *agaç* için bir başka satırda Latince karşılık *trauus*’tur (Argunşah & Güner, 2015: 226). *trauus* OLD’de mevcut değildir; ancak “~is —e, a. [trabs -|--alis]” şeklinde biçimbirimlerine ayrılan *trabālis* taban formunun bir şair tarafından abartı amacıyla “bir ağaç (*tree*) gövdesi gibi” anlamında kullandığı bilgisi takip edilmektedir (OLD, 1968: 1954). Bu durumda aynı kökten geldiği aşikar olan *lignum* ve *ligna*’nın “bitki ile ilgisi olmayan” yani “canlı olmayan” ulamındaki *agaç* için karşılık olduğu; *trauus*’un ise “bitki ile ilgisi olan” yani “canlı olan” *agaç* için bir karşılık olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte Latince karşılığın *ligna* olduğu satırda Farsça karşılık

hēzum'dur (Argunşah & Güner, 2015: 214). *hīzum* ise “odun; kereste; sopa”dır (Steingass, 1998: 1521).

Aynı zamanda “direk” sözlüksel birimine karşılık gelen sözcükbirim CC I’de *tik ağaç*’tır ve Latince *columpna* ve Farsça *stūn* ile tanıklanmaktadır (CC I, 2015: 226), OLD’de *columpna* doğrudan takip edilmemektedir ancak *columnatus* maddesinde [colvmna+-atvs] şeklinde analiz edilmiş, *columnpn-* kökünden geldiği bildirilmiş ve tabanın anlamı ise “sütunlarla desteklenen; sütunlarla donatılmış” şeklinde verilmiştir (OLD, 1968: 358). Farsça karşılık olan *stūn* yani *sūtūn* “kolon; giriş”tir (Steingass, 1998: 656). CC II’de bu sözlüksel birimin karşılığı olan sözcükbirim *tikme*’dir. Hz İsa’nın Yahudiler tarafından çarmıha gerilişinin anlatıldığı bölümde takip edilmektedir: 63b19-20 *dağı niçik anı tikmeğe bağladılar* (Argunşah & Güner, 2015:362).

“direk” sözlüksel birimi için KE’de takip edilen *yığaç*; CCI’de takip edilen *tik ağaç* ve CCII’de takip edilen *tikme* sözcükbirimleri önemlidir. Bu noktada *yığaç*’ın derlem malzemelerinin taranması sonucu elde edilen tek “direk” sözlüksel biriminin de KE derlem malzemesine ait olduğunun da tekrar altı çizilmelidir.

DM’de *ağaç* “ahşap” sözlüksel birimi 10b *ağaç çanağ* “ahşap kap” (Toparlı, 2018: 26) bileşiğinin bileşeni olarak takip edilmektedir. *ağaç* sözcükbirimi buradaki anlamı dolayısıyla niteleyici görevine sahiptir. Birleşimsel bir bileşik üzerinden tersten test tekniği ile sözcükbirimin sözlüksel birimlerine ulaşılması durumu söz konusudur. Bu bileşik için meta bildiren niteleyici *ağaç*’ın, baş olan *çanağ*’ın önünde dizimlenmesi ile yenisözcük türetimi durumu söz konusudur. Aynı kayıta hem *çanağ* hem de *ağaç çanağ* mevcuttur ve bu da “ahşap” sözlüksel biriminin bir bileşikten sağlandığını teyit etmektedir. Çünkü dil-dışı dünyada var olan ve aslında bir üst ulamın üyesi olan *çanağ* yani bir tür kabın, metasının bildirilerek anlamının belirli kılındığı bir alt ulamında dizimlenen yenisözcüğü *ağaç çanağ* yani “ahşap kap”tır.

MTL

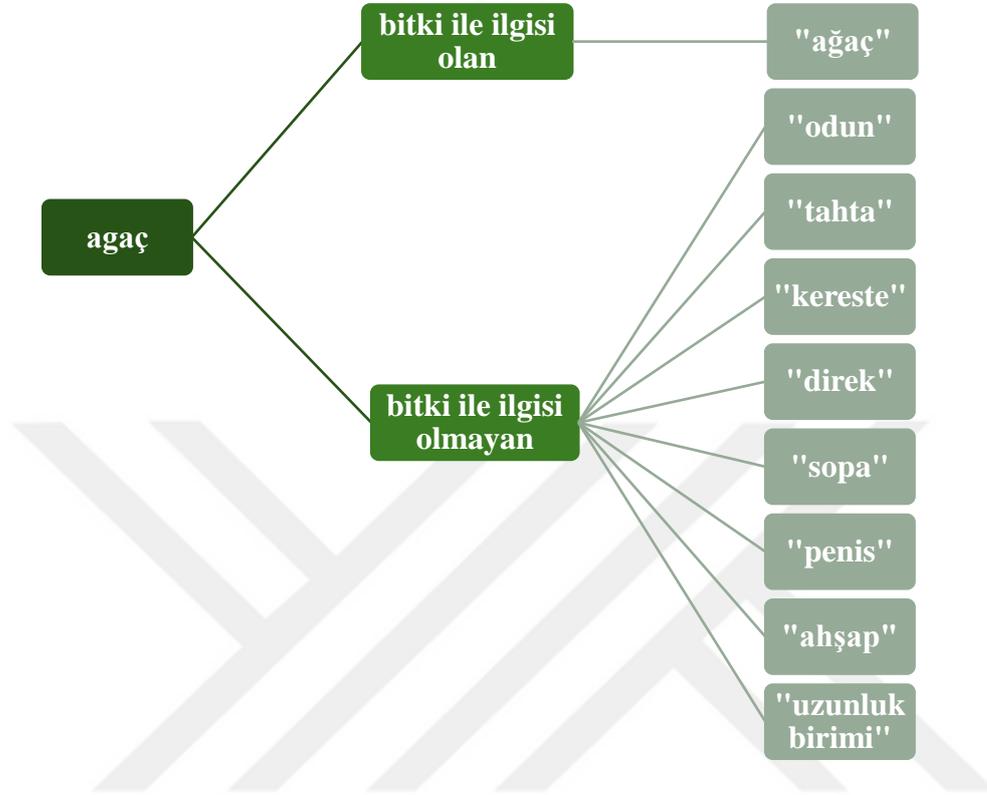
Bu dönemde **ağaç** sözcükbirimi yalnızca “**ağaç**” sözlüksel birimiyle takip edilmektedir. BH’de 5b12 körkü ağaç diyü hurma ağacına aydur (Canpolat, 2018: 41) “güzel ağaç diye hurma ağacına demektir” şeklinde takip edilmektedir. Diğer sözlüksel birimleri bu dönemin derlem malzemelerinde tanıklanmamıştır.

Şemalar:

1. *ağaç* sözcükbiriminin sözlüksel birimlerinin dönemler içindeki genel görünümünün şeması:

	ET-I	ET-II	OT-H	OT-K	MTL
gösteren	<i>ıgac</i>	<i>yıgac</i>	<i>yıgac, yagac, agac</i>	<i>agac, agas</i>	<i>agac, yıgac</i>
gösterilen	ağaç	ağaç	ağaç	ağaç	ağaç
		odun			
		tahta			
		kereste			
			direk		
			sopa	sopa	sopa
		penis			
		ahşap	ahşap		
		uzunluk birimi (<i>yıgac</i>)	uzunluk birimi (<i>yıgac</i>)		

2. ağaç sözcükbiriminin çokanlamlılık şeması:

Sonuçlar:

1. Kİ'de ağaç sözlüksel girdisinde “ağaç” ve “sopa” sözlüksel öğeleri mevcuttur. Derlem malzemelerinde *ağaç* sözcükbiriminin çokanlamlılık birliğine dair “ağaç”, “odun”, “tahta”, “kereste”, “direk”, “sopa”, “penis”, “ahşap” ve “uzunluk birimi” sözlüksel birimleri tespit edilmiştir.

2. Sözcükbirimin çokanlamlılığına dair anlambilimsel aktarımların hepsi “ağaç” sözlüksel birimi merkez olmak üzere çevreye doğru gerçekleşmiştir. Yani bütün haritalanmalar için “ağaç” sözlüksel biriminin merkez olduğu radyal kayma tipi bir aktarım söz konusudur. “odun”, “tahta”, “kereste”, “ahşap”, “direk”, “sopa”, “penis” yeni anlamları; “bitki ile ilgisi olan” “ağaç” sözlüksel birimine sahip *ağaç*'ın aynı kavram alanında referans olması ve böylelikle metonimik bir haritalanmayı gerçekleştirmesi ile

sahip olunmuştur. Yani “ağaçtan yapılmış olan” parçalar için bütün olan “ağaç”ın referans noktası olması söz konusudur. *yığaç*’ın “uzunluk birimi” sözlüksel birimine erişiminde ise bir yolun yani mesafenin alınabileceği sürenin, yolun ölçülebilmesi için mesafeye ad olduğu deneyim tabanlı bir sahneleme etkindir. Burdaki anlambilimsel aktarım metaforik bir haritalamadır. Bu da yine sözcükbirimin “bitki ile ilgisi olan” ulamının alan matrisinde gerçekleşmektedir. Sözcükbirimin “ağaç” sözlüksel biriminin anlambirimciklerinde gücül bir şekilde bulunabilecek “orman” sözlüksel birimi veya *yığaç*’ın kökü olan *ı*’nın “orman” sözlüksel biriminin daha önceden bu çokanlamlılık için metaforik bir haritalama sağladığı düşünülebilir. Yani belki de *ı* sözcükbirimi “orman” sözlüksel birimiyle birlikte “uzunluk birimi” sözlüksel birimine de sahip çokanlamlı bir birlikti.

3. Karmaşık yapıda olan *ağaç* sözcükbiriminin (<*ı* - *ğ**a* - *ç*) birtakım sözlüksel birimleri *ı*’dan miras olabilir. Birinci bölümde OY’de kök sözcük *ı*, “kereste” sözlüksel birimiyle tanıklanmıştı. Hem bağlamsal delil hem de açık türetim kriteri gereğince biçimbirimler ulanmadan önce kök sözcüğün çokanlamlılık birliğine sahip olma ihtimali güçlenmektedir. Bununla birlikte *yığaç*’ın “uzunluk birimi” sözlüksel birimine erişimi için metaforik sahnelemenin “orman” sözlüksel birimine ihtiyaç duyması durumu da konu olan sözcükbirimin *ı*’dan miras (“kereste” ve “orman” gibi) sözlüksel birimleri taşıdığını gösteriyor olabilir.

4. *yığaç* “uzunluk birimi” sözlüksel birimi için bir diğer sonuç bu sözlüksel birimin aynı zamanda ölçü birimi olması nedeniyle terim anlamına yöneliktir. Terim olan sözcükbirimlerin ortografik formunu dönemler içinde muhafaza etmesi durumu söz konusudur. Diğer sözlüksel birimler pek çok ortografik formla takip edilebiliyorken

(*yığaç, yağaç, ağaç, ağaş* gibi), “uzunluk birimi” sözlüksel birimi yalnızca *yığaç* yani ilk form tipindedir⁴⁰.

5. Son sonuç maddesi ise sözcükbirimin tek kullanım olarak işaretlenen üyeleri ve bunların dilsel değişken olabilme ihtimalleriyle ilgilidir. *yığaç* “penis” sözlüksel birimi örtmecenin, cinsel fenomenin tabulaşması ulamına dahildir ve cinsel fenomenlerin tabu olarak kullanımı bölgesel değişken olarak etiketlenebilmektedir. Yani tabu sözcüklerin argo sözcüklerinden seçilebilmesi durumu dil kullanımının eğitim seviyesi veya sosyal statü olarak etiketlenebilen türü olabileceği gibi dil kullanımının geldiği bölgenin sözcükleriyle da ilgili olabilmektedir. Bu sözlüksel ögenin tanıklandığı bağlamın, bölgesel değişken türlerini barındıran DLT olması önemli bir noktadır. Aynı dönemlerde fakat farklı coğrafyalarda “direk” anlamının KE’de *yığaç*, CC I’de *tik ağaç*, CC 2’de *tikme* gösterenleri ile karşılanması önemlidir. Çünkü bölgesel değişken türlerinde aynı kavramın birbirine benzer veya farklı sözcüklerle karşılanması durumu söz konusudur. KE’de “direk” anlamı ile takip edilen *yığaç* sözlüksel biriminin özgül anlambirimciklerinden olan [+DİK], CC I’de *yığaç*’ın önünde dizimlenmiş ve *yan yana türetim* (juxtaposition) olarak *tik ağaç* yen sözcük türetimini sağlamış olabilir. Yine “direk” sözlüksel birimi için, dönem adına pek çok türetimi takip edilen *-ma/-me* biçimbirimiyle, anlambilimsel açıdan eylemin yapılış şeklinin adlaştırılması türetimi CC II’de *tikme* şeklinde takip edilmektedir. Bu üç sözcükbirim, hemen hemen aynı dönemlerde, aynı kavramı veya dil-içi kesit için sözlüksel birimi karşılamaları nedeniyle bölgesel değişken olarak etiketlenebilirler. Bugün standart dil kullanımının dışında farklı bölge/şehir/ilçe/köy’den gelen kimselerin aynı ortamda bulduklarını ve “direk” anlamına gelen ortak bir sözcükbirime, X denilsin, “bizde X için *yığaç* derler”, “bizde

⁴⁰ Bu durum için bk. *oğlan* maddesi. Bu sözcükbirimin diğer sözlüksel birimleri için sözcükbirim *ovlan* formuna dönüşmüş olmasına karşın, askerî bir terim olan “gulam; saray muhafızı” sözlüksel birimi bütün dönemlerde *oğlan* formunda takip edilmektedir.

tikme ağaç”, “bizde *tikme* derler” denildiği düşünölsün. Bu durumda X için bölgesel kullanımların hepsi onun diyatopik değişkenleridir. Bu nedenle *yığaç* “direk” bölgesel değişken olduğu için tek yerde tanıklanmış olabilir.

V. BÖLÜM: SONUÇ

Araştırma tezinin en temelde sorusu Kİ'deki sözcük biriminin geliştirilecek yöntemle inceleyebilir mi? Bu yöntem belirlenirken uygulanması gereken kuram nedir? Belirlenen kuramın, konuşuru olmayan sözcük biriminin tüm kullanımlarına erişebilmesi mümkün müdür? Bu soruların cevabı olan küçük önermeden büyük önermeye geçilebilir mi? Yani alan yazın için bu tezin bulgularının analizi neyi ifade etmektedir?

Tez Bulgularının Analizi

1. Bir anlamın; sözcük biriminin sözlüksel girdide eşlendiği karşılık, dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi ve bağlamda ortaya çıkan kullanımlarının toplamından daha fazlası olması; araştırmacının ilk hamlesinin bu üç başlıktaki verilere erişimini gerektirmektedir. Yani belirlenen yöntemin uygulanabilmesi için tarihi sözlükteki sözlüksel girdiden hareketle önce ilgili tüm bağlamlardan sağlanan veriler ve dil-dışı dünyada sözcüğün eşlendiği kavram bilgisine dair veriler fişlenmelidir.

2. Dile-içkin verilerin sağlanabilmesi adına oluşturulan derlemin yalnızca yazılı metinler olması çalışmanın bağlam konusundaki sınırlılığıdır. Araştırma tezine başlanıldığında Kİ'deki adların sözcükbilimsel bir yöntemle incelenip incelenemeyeceği sorusuna henüz cevap bulunamamışken bir yöntem belirleyebilmek adına bağlam sınırlılığını ortadan kaldırmak öncül amaç olmuş ve örneklem maddeleri sözcük biriminin, adına "ortak çekirdek" denilen merkezinden seçilmiştir. Böylelikle sınırlı bağlamın, dil kullanımı tarafından en çok kullanılan sözcük birimleriyle, alanı genişletilmeye çalışılmış; eldeki bağlam verilerinin optimum kullanımı hedeflenmiştir. Optimum kullanım ile kastedilen: yöntemin kullanılabilirliğinin testi için, yani bir bakıma hem testi hem de izahı için daha fazla bağlama ihtiyaç duyulması nedeniyle "bağlam çoğaltma" hamlesidir.

3. Bağlam konusunda bir alt sonuç daha söz konusudur. Yöntemin uygulanabilmesi için alan teşkil eden Kİ'nin çift dilli tarihî bir sözlük-gramer olması bağlam adına derlemin DLT, ME, CC, KD, BM, DM, KK, TA, TZ gibi (en az) çift dilli sözlüklerini içermesini gerekli kılar. Ancak burada verilen *karşılıklara* ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Tarihî sözlüklerdeki kaynak dilden hedef dile yapılan *karşılıklarla* ilgili; aynı dildışı nesneyi farklı dilsel araçlarla belirtmek sorunu ve benzer, yan-altanlamlı dildışı nesnelerin karşılıklı bulunmama durumlarından kaynaklı eşdeğerlik sorunu söz konusudur. Bununla birlikte bazı sözcüklerin hem coğrafyayla hem de kültürle ilgili olması nedeniyle tam eşdeğer olamayacak karşılıkların yer alması durumu da söz konusudur. Tarihî dönemde de kaynak dile karşılık bulunurken yakınsama-ıraksama sorunları ve sözlüksel boşluk sorunlarının yaşanması olağandır. Aslında bu sınırlılık en temelde iki farklı dilin aynı dil-dışı gerçeklik olgusunu aynı şekilde yakalayamaması ve bazen de dil-dışı dünyada var olan ilgili durumun dil açısından henüz bir gösterimde bulunabilecek bir farkındalığının olmamasından kaynaklanmaktadır.

4. Veriler sağlandıktan sonra sözcükbirimlerin anlambilimsel analizi için Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında uzlaşmacı bir yaklaşım benimsenmelidir. Eski Türk dili derlemindeki metinler, bugünkü konuşma dilinin sunduğu düzenlilik gibi birtakım imkânları sunamaz. Yani bir yaklaşımla sınırlandırılabilir ve daha net sonuçlar alınmasını sağlayacak konuşura dair dilsel algoritma bu derlem alanı için aynı düzenlilikte takip edilemeyecektir. Bu da anlamın dile-içkin yöntemlerle istenirse bile tam anlamıyla ortaya konulamamasına neden olacaktır. Bu noktada bağlamdan elde edilen sonuçlarla birlikte sözcükbirimin dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi artzamanlı Eski Türk dili çalışma alanı için eşzamanlı bir çalışmaya göre farklı bir öneme sahiptir. Bugünün sözlük anlayışı için iyi tanımlanmış bir sözlükte kavramsal bilgilere ihtiyaç yoktur. Çünkü dil kullanımının temel düzeyde bu bilgileri haiz olduğu düşünülür. Ancak artzamanlı bir çalışmada kavramsal bilgiyi haiz olmayan veya her koşulda dil konuşuruna

göre hep daha azını haiz olan alan araştırmacısı düşünölmeli ve muhatabın artık konuşur değil araştırmacı olduğu düzlemde kavramsal bilgi de en az bağlamsal veriler kadar önem arz etmelidir. Örneklemede kavramsal bilgi ile bağlamsal verilerin eşlendiği takdirde sözcükbirimin sözlüksel birimlerinin daha belirgin hâle geldiği tespit edilmiştir. Böyle bir durumda bazı noktalarda, özellikle *etük* maddesinde, Özellik Anlambilimi yaklaşımının aydınlatamadığı noktaların Öntür Anlambilimi yaklaşımı da devreye sokulduğunda çözümlenmesi; dil-dışı dünya bilgisi ve dile-içkin bağlamsal verilere dair analizlerin uzlaşım sal bir ilkeyle yaklaşılmasının gerekli olduğu sonucuna ulaşılmasını sağlamıştır.

5. Verilerin sentezi konusu, çalışmanın artzamanlı dönemdeki çokanlamlılık olgusunun iz düşünümüyle ilgilidir. Bu olgunun çalışma alanı için bir iz düşünüm olarak adlandırılmasının nedeni sınırlandırılmış dönemde belirli bir alana yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmenin tutarlı olmamasından ileri gelmektedir. Ancak bağlamlardan elde edilen bulguların kavramsal alanda eşleştirilmesi ve bu konudaki birtakım bulguların azımsanmayacak bir düzenlilik arz etmesi bunun alan için yeniden tanımlanabilecek bir çokanlamlılık olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Yani araştırılan sözcükbirimin düzenlilik arz eden ortak kullanımları varsa tespit edilen sözlüksel birimlerin ve çokanlamlılık birliğine dahil edilemeyecek örtük anlamlarının bir sözlük maddesi gibi temsil edilmesi gerekmektedir. "...olan" ve "...olmayan" şeklinde Dirven (1985)'den uyarlanan çokanlamlılık ulamlaması sözlüksel birimlerin tasnifi adına önemlidir. Ancak Eski Türk dili adına yapılan bu gösterimin diğer bir önemi; ayrıntılı bağlam sunumları, bağlamdan elde edilen verilerin analizi ve bunun kavramsal bilgi ile eşleştirilmesinin yoğunluk arz etmesi nedeniyle bulguların gösterimsel temsiline ihtiyaç duyulması konusundadır. Bu temsil, araştırma tezinin en nihayetinde hizmet etmesi gereken tarihsel sözlüğün sözlüksel girdisinin diyagramıdır.

6. Sözcükbirimin çokanlamlılık gösterimi için "...olan" ve "...olmayan" şeklindeki ilk ayırım, yani sözcükbirimin ilk kavramsal anlamı, onun tarihî bir dönem önceliğiyle

sıralandığı bağlamdaki ilkanlamına yöneliktir. Şayet araştırılan sözcükbirim çokanlamlı bir birliğe sahipse, birliğin ilk üyesi onun ilkanlamıdır ve bu kavramsal anlam çokanlamlılık tasnifinde öncül aşamayı belirlemektedir. Bu nedenle tarihî metinleri içeren derlemin, ilk yazılı metinleri içeren bağlamlardan başlaması şarttır. Böylelikle çokanlamlılık tasnifi doğru yapılabilecek ve öncül ikili ulamlama ile sözlüksel birimler sıralanabilecektir. Bu yöntemin daha sonraki dönemleri kapsayan bir çalışmada çokanlamlılık ve eşadlılık konusunda ayırım yapılabilmesi adına ise başka bir önemi vardır. Sözcüklerin eşadlılık durumunda en temelde iki türü mevcuttur. Bunlardan ilki en başından beri etimolojik olarak hiçbir şekilde bağdaştırılmayacak sözcüklerin eşyazımları ve/veya eşsesliliği nedeniyle adlandırılan eşadlılık ve ikincisi ise etimolojik olarak ortak bir kökten inkişaf eden, ancak artık aralarında hiçbir bağ kalmayan bir eşadlılıktır. İkinci tip için bu şemaya bağlı yapılması gereken yorum, bu türden eşadlılık ilişkisine sahip sözcükler şemada yapılan ilk tasnifle birbirlerinden ayrılmaya başlamış sözcüklerdir. Yani birbirlerinden en başından ayrılmış anlamlar; zaman içerisinde daha farklı şekilde inkişaf etmişler ve ilk evrede aynı başlık altında toplanabilen anlamlara göre daha fazla farklılık barındıran ve artık birbirleriyle ilişkileri fark edilmeyecek hâle gelmiş sözcükbirimlerdir.

7. En temeldeki sorunun cevabı: Kİ'deki adların geliştirilen sözcükbilimsel bir yöntemle çözümlenmesi mümkündür. Düzenlilik temsili sayılamayan bir çalışma için kullanımsal/pragmatist kuram, Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında belirlenen uzlaşmacı yöneme entegre edilmiştir. Bu yöntemin Kİ'de fişlenen 678 maddeye uygulanması doktora tezi süresince mümkün değildir. Araştırmacı tüm adların incelenmesine dair bir yöntem geliştirmekle tezin bir sonraki basamağına hizmet eden, ancak tüm sözcüklere uygulamanın mümkün olmadığı veya başka bir bakış açısıyla başarısız sayılabileceği bir yöntem arasında kalabilir. Alan yazın için bu tezin hizmet etmesi umut edilen basamağı Eski Türk dilinin sözlüğünün oluşturulmasına yönelik

birincil bir hamle olmasıdır. Bunun bireysel bir çaba ile gerçekleştirilebilmesi mümkün değildir ve bu bir ömürden fazlası demektir. Bu nedenle araştırma tezinde bir paradigma/yöntem geliştirmenin öncelenmesinin nedeni komisyonca bu yöntemin kullanılıp geliştirilmesi ve ortak bir yönteme evrilip amacına hizmet edebilmesidir. Oluşturulacak sözlük için tüm ciltlerinin haricinde sözcükbirimlere dair tamamen dijital bir bağlam cildi olmalıdır. Sözcükbirimin belirli bir anlam sayısı olmadığı ve bunların işlevsel açıdan tamamının sözlüksel girdide açık bir şekilde temsil edilememesi sebebi bu cildi gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte dilin tarihî dönemleri için hazırlanan sözlükler anadili konuşurunun olmadığı ve muhataplarının alan araştırmacısı olduğu sözlüklerdir. Bu sözlük muhatabının, konuşura ait olan zihinsel sözlük ve oluşturulmaya çalışılan sözlük arasındaki çok temel farklılıklar barındırması nedeniyle, sözcükbirimin kullanımlarını farazî konuşura göre daha azını haiz olması gerçeği, bu sözlüğe dair sözlüksel girdilerinin çokanlamlılık birliklerinin bağlamlarının sunumunu ayrı, dijital bir cilde toplanmasını gerekli kılar. Yani en temelde bir tarihî metnin sözvarlığını inceleyen çalışmaların hizmet etmesi gereken ikinci basamak dilin tarihî dönemine dair oluşturulacak sözlüğün verileri olmasıdır. Şayet bu çalışmalarda ortak bir yöntem belirlenemezse yapılan çalışmalar bütünlük arz edemeyecek ve bu sürecin kopuk, bireysel çalışmaları olarak kalmalarına neden olacaktır.

Khun'un belirttiği gibi mevcut paradigmanın çelişkileri, sürdürülebilir olmaması araştırmacı için bir 'bunalım dönemi' yaşatabilir ve bir önceki paradigmanın yanıt vermemesiyle ilgili yaşanan farkındalık onu 'olağan dönemde' kalkmaktansa 'bunalım' yaşayacağı yeni bir paradigma bulmaya yöneltir (Kuhn, 1995: 141-42). Bu bulunan paradigma da bir paradoks barındırmalıdır. Araştırmacı akademik süreci boyunca yani yaşam boyu, değişen ve gelişen bilimsel perspektifiyle önceden geliştirdiği paradigmasına dair varsaydığı bulguların, kendi çalışmalarıyla ve alan araştırmacıları

sayesinde değiştiğini görebilecektir. Bu nedenle elde edilen bu sonuçlar değişkendir ve asıl önemli olan bu sonuçların elde edilmesini sağlayan araştırma süreçleridir.

Tezin rettiği Soru: Yeni Araştırma Konusu

Her türlü yeni sözcük türetiminin (morfolojik, morfo-semantik, semantik yeni sözcük türetimi gibi) zihninin sistematikliğinin ürünü olduğu bir gerçektir. ncl bir amaçla ortak çekirdekten seçilen sözcükbirimler hem mevcut bağlamı çoğaltmak hem de kullanımsal farklılıkların yani sözcükbirimin okanlamlılık üyelerinin tespiti için uygun bir zemin sağlamaktaydı. Ancak bakıldığında bu sözcükbirimler günlük dil içerisinde en çok kullanılanlar olmaları nedeniyle zihninin türetim bandından en çok geçen “zihin ürünleri”dir. Yani “en çok bilinen” bu sözcükbirimler, bilinmeyenlerin anlatılmasında en çok başvurulanlar ve fabrikaya benzetilen zihninin üretim bandına tekrar tekrar dahil olanlardır. Bu yüzden ortak çekirdekte yer alan sözcükbirimlerin çokanlamlılaşması beklenilendir. İşte bu araştırma tezi, merkezde yer alan sözcükbirimlerin başka bir araştırma konusu için de uygun bir zemin sağlayabilir mi sorusunu doğurmuştur. Bu soru: Dönemin dil konuşurlarının zihninin nasıl deneyim tabanlı bir sistemi olduğuna eldeki verilerle ulaşılabilir mi? Ulaşılabilirse hangi noktalara kadar ulaşılabilir? Bu soruyu doğuran tez bulgusu *oğlan* maddesinde gözlemlenmektedir. Çalışmanın rnekleminde yer alan bütün maddeler için geçerli olan, ilgili maddenin analizi için yalnızca o maddeye dair sözcükbirimler değil; onun kavram alanında yer alan dizisel ilişkili olduğu diğer sözcükbirimler de fişlenmektedir. Bunun en temelde nedeni, bu yöntemin kullanımsallık ilkesine yönelik olmasıyla birlikte, dizisel ilişkili sözcüklerin aralarındaki ilişkilerin rastantsal olmaması, sözcük-yapımı veya anlamsal aktarım süreçleri gibi zihinsel süreçlerin *işleklik* olarak adlandırılan motivasyona sahip olmalarındandır. *oğlan* sözcükbirimi fişlenirken *kız* ve *katun* sözcükbirimlerinin verilerinde *oğlan*’a koşut bir

türetim durumu tespit edilmiştir. Tezin bu bulgusu tekrar edilecek olursa: *oğlan* sözcükbiriminin ilk anlamı, “soyla ilgisi olan” ulamındaki “evlat(lar)”dır. Sözcükbiriminin “(erkek) çocuk” yeni anlamına erişimi aynı alan matrisinde yer alan “(erkek) evlat” sözlüksel biriminin referansıya gerçekleşmiş, *oğlan* sözcükbiriminin “soyla ilgisi olmayan” ulamı altında ise “erkek çocuk” sözlüksel birimi dizilmiştir. Bu noktada *oğlan* sözcükbiriminin “erkek çocuk” sözlüksel birimi ile *kıız* sözcükbiriminin “kıız çocuk” sözlüksel biriminin dizisel ilişki olarak karşıtanlamlılık kümesinin eş-üyeleri oldukları söylenebilir. Çünkü bu ikili küme ilişkilerine dayanan dizisel ilişkilerde bir özellik hariç diğer özelliklerin aynı olması gerekmektedir. Bu iki sözlüksel birim için farklı olan tek anlambirimcik [+DİŞİ]’dir. Yine, *oğlan* sözcükbiriminin “erkek köle” yeni anlamına, aynı alan matrisinde yer alan “erkek çocuk” sözlüksel biriminin referansıya erişmesi metonimik bir haritalanma ile gerçekleşmiştir. *kıız* sözcükbirimine bakıldığında “kıız çocuk” sözlüksel biriminin, sözcükbirimin “kıız köle, cariye” yeni anlamına erişiminde referans olduğu söylenebilir. Burada sistematik bir süreç gözlemlenmektedir. Bu dizisel ilişkiler işlektir ve aynı üretim bandından birbirlerine koşut anlamların veya kullanımların türetilmesini sağlamaktadır. Bu durumda *oğlan* sözcükbiriminin “erkek çocuk” üyesi ile *kıız* sözcükbiriminin “kıız çocuk” üyesi karşıtanlamlı olmakla beraber; aynı zihinsel türetim sürecinden geçerek türetilen “erkek köle” ve “kıız köle” üyeleri de karşıtanlamlıdır. Aynı sınıf üyelerinden olan *katun* sözcükbiriminde de bu şekilde gerçekleştiği görülmektedir. İlgili sözcükbirim *kıız* ve *katun* düzleminde kıyaslanacak olursa yine [+YETİŞKİN] anlambirimciği şeklinde yalnızca bir yönden ayrılmaktadır. Bu da onları dizisel ilişkiler açısından karşıtlık kümesinin üyeleri yapmaktadır. *katun* sözcükbiriminin yalnızca “yetişkin kadın” sözlüksel birimi ile değil, aynı zamanda “yetişkin kadın köle” sözlüksel birimi de *kıız* sözcükbiriminin her iki sözlüksel birimiyle karşıtlık ilişkisi içerisinde olduğunu göstermektedir. Burada *kıız1/oğlan1*, *kıız2/oğlan2*; *kıız1/katun1* *kıız2/katun2*’yi karşıtanlamlılık kümelerinin ve *kıız1/oğlan1/katun1*;

kı2/oğlan2/đatun2 kontrast kümelerinin yeleri yapan dizisel ilişki sreğleri işlektir ve bir alanda olan dizisel ilişki, zihin tarafından diğer alanda da türetilmiş olup diğer alan matrislerinde ve sınıf üyeliklerinde de devam ettirilmiştir. Bu noktada dizisel ilişkinin farklı bağlamlara taşınarak aynı görevde, yani aynı kuralla tekrar kullanıldığı, yani tekrar trerildiği söylenebilir. O hlde nedensiz değildir; sözcükbirimlerin anlamsal aktarım ulamında gerđekleřen türetim sreğlerinin takibi de tıpkı eklerle gerđekleřtirilen sözcük-yapımı kuralları gibi işlektir ve sistemleri vardır. Bu sistemler belirli ortaklıklarda bir araya getirilebilirse tıpkı sözcük-yapımı sreğleri gibi belirli bir algoritmanın izahı sağlanabilir. Sistematiكليđi ortaya konulan Eski Türk diline dair semantik yeni sözcük türetim ilkelerinin takibi de bugünkü Trkçeler için tıpkı sözcük-yapımında olduğu gibi takip edilebilir. Çünkü *oğlan* zerinden elde edilen bu ortak türetim, dil konuşurunun bilişsel türetim sürecinin ürünüdür. Bugün Türkiye Türkçesinde aynı zihinsel türetim bandına sahip dil konuşuru varlığından söz edilebilir. *kadın* sözcükbiriminin sözlüksel birimlerinden biri “ev sahibi tarafından ev işlerinde çalıştırılmak için daim veya belirli günlerde tutulan kadın çalışan, meslek kolu yesi”dir. Hatta bu hl yevmiye usulüyle istihdam edilmesi nedeniyle dil konuşuru için “kölelik” sistemi gibi görülüyor olduğundan *kadın almak* şeklinde eşdizimlilikle takip ediliyor olabilir. Aynı türetim *adam* sözcükbiriminin “görevli kimse” sözlüksel biriminde de takip edilmektedir. Bedenen yapılacak meslek kollarında dil konuşuru yaş ve cinsiyet belirtmek ihtiyaı duyduğunda ilgili sözcükbirimlerin kavramsal anlamlarına dair [+YETİŞKİN], [+DIŐİ] anlambirimcikleri yeni sözcük türetimine imkn sağlamaktadır. Bu sreğler de tıpkı “meslek”, “devamlılık” veya “bir şeye düşkünlük” şeklinde anlambilimsel yönü olan -c/ biçimbiriminin türetimde kullanılması gibi bir ortaklık, düzenlilik ve bu nedenle sistematiكليk sağlamaktadır.

Bu durumda araştırma tezinde belirlenen yöntemden hareketle “Eski Türk dilinin ortak çekirdeğinde yer alan sözvarlığının sağladığı imknlarla semantik yenisözcük tretilimi

için bir düzenlilik ve kurallar tespit edilebilir mi?" sorusunu yani yeni bir araştırma konusunu doğurmuştur.

KAYNAKÇA

Adalar Subaşı, D. (2010). **Sözlük Verilerine Dayalı Görünümleriyle Arapçada Kavram Oluşturma Yolları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Ağar, M. E. (1989). **Kitâbu fi'l-Fıkh bi-Lisâni't-Türkî (İnceleme - Metin - Sözlük)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Aitchison, J. (1987). **Words in the Mind. An Introduction to Mental Lexicon**, Oxford-New York: Basil Blackwell.

Aka, M. (2022). **Metafor ve Metonimi Kuramına Göre Eski Türk Yazıtlarında Kavram Alanı İlişkileri**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ.

Aksan, D. (2009). **Anlambilim: Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara: Engin Yayın.

Aldemir, Ü. (2020). **Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kaynak Eserler (Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Atrâk Örneği)**, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Allan, K. (1986). **Linguistic Meaning (2 Vols.)**, London: Routledge.

Argunşah, M. & G. Güner (2015). **Codex Cumanicus**, İstanbul: Kesit Yayınları.

Arat, R.R. (2008). **Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacib**, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Ata, A. (2019). **Rabgüzi Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Dizin, II Tıpkıbasım**, Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, B. (1943). **Kâşgarlı Mahmud Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)**, Ankara: TDK Yayınları.

- Atalay, B. (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lugât-it-Türkiyye*, İstanbul: TDK Yayınları.
- Aydın, E. (2011). Eski Türk Yazıtlarında Çıntan Igaç ‘Sandal Ağacı Üzerine, **Bilig**, S. 56, s. 25-32.
- Bloomfield, L. (1993), *Language*, New York: Holt.
- Bulut, A. (2019), *Kitābu’l İdrāk Li-Lisāni’l-Etrāk’te İsimler -Divānu Lügati’t-Türk ve Kıpçak Sözlükleriyle Karşılaştırma-*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksel Lisans Tezi, Adana.
- Caferoğlu, A. (1931). *Abû Hayyân - Kitâb al-İdrāk li-lisân al-Atrāk*, İstanbul: İstanbul Evkaf Matbaası.
- Canpolat, M (2018). *Behcetü’l-Hadâik Fî Mev‘ izati’l-Halâik*, Ankara: TDK Yayınları.
- Chomsky, N.; M. Halle (1968). *The sound pattern of English*, New York: Harper and Row.
- Clark, H. H. (1970). Word associations and linguistic theory, In J. Lyons (ed.), *New horizons in linguistics*, Baltimore: Penguin, 271-86.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Coseriu, E. (1970), Die lexamischen Strukturen, ed. E. Coseriu, *Sprache, Strukturen und Funktionen* (Tübinger Beiträge zur Linguistik 2), tübingen: Narr, s. 159-179.
- Coseriu, E. & H. Geckeler (1981), *Trends in Structural Semantics* (Tübinger Beiträge zur Linguistik 158), Tübingen: Narr.
- Croft, W. (1993). The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies, *Cognitive Linguistics*, 4(4), 335-337.
- Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Cruse, D. A. (1994). Prototype theory and lexical relations, **Rivista di linguistica** 6, 167-88.

Cruse, D. A. (2000). Aspects of the microstructure of word meanings. In Y. Ravin and C. Leacock (Eds.), **Polysemy**, Oxford: Oxford University Press, 30-51.

Cruse, D. A. (2006). **A Glossary of Semantics and Pragmatics**, Edinburgh: Edinburgh University Press.

Cuyckens, Hubert (1984). Prototypes in Lexical Semantics: An Evaluation, in H. Krenn, J. Niemeyer & U. Eberhardt, (Eds.), **Sprache und Text. Akten des 18. Linguistischen Kolloquiums**, Linz 1983 (Linguistische Arbeiten 145), Tübingen: Niemeyer, 174-182.

Çetin, E. (2020). **Altun Yaruk VIII. Kitap Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları (Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)**, Ankara: TDK Yayınları.

Dankoff, R. & J. Kelly (1982). **Maḥmūd al-Kāşgarī, Compendium of The Turkic Dialects (Dīwān Lugāt at-Turk) I-II-III**. Cambridge: Harvard University.

Deese, J. (1965). **The Structure of associations in language and thought**. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Demirci, Ü. Ö. & S. Karşlı (2014), **Kutb'un Husrav u Şîrîn'i Dizin**, İstanbul: Kesit Yayınları.

Demirci, Ü. Ö. (2021). **Kutb'un Husrav u Şîrîn'i (Giriş, Metin, Tıpkıbasım)**, İstanbul: Kesit Yayınları.

Dirven, R. (1985). Metaphor as a Basic Means for Extending the Lexicon, **Current Issues in Linguistic Theory** 29, Amsterdam-Philadelphia: Benjamins, 85-119.

Doğan, C. (2020). **XIV-XV. Yüzyıl Tarihî Türk Yazı Dillerinde Dil Karışmaları**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Enkvist, N. E. (1973). **Linguistic Stylistics** (Janua Linguarum, Series Critica 5), The Hague-Paris: Mouton.

Ercilasun, A. B. & Z. Akkoyunlu (2014;). **Dîvânu Lugâti't-Türk Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin**, 3. bas., Ankara: TDK Yay.

Erdal, M. (1991). **Old Turkic Word-Formation, a Functional Approach to the Lexicon I-II**, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Eren, H. (2020). **Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü (ETDES)**, Ş. H. Akalın (Ed.), Ankara: TDK Yayınları.

Ermers, R. (1999). **Arabic Grammars of Turkic, The Arabic Linguistic Model Applied to Foreign Languages & Translation of Abû Hayyân al-'Andalusî's Kitâb al-'Idrâk li-Lisân al-Atrâk**, Leiden-Boston-Köln.

Fellbaum, C. (1995). Co-occurrence and antonymy, **International Journal of Lexicography** 8, 281-303.

Fellbaum, C. (1998). **Wordnet: an electronic lexical database**, Cambridge, MA: MIT Press.

Foucoult, M. (2020) **Cinselliğin Tarihi (Historie de la sexualité I, II, III)**, 10. bas., İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Geeraerts, D. (1984). Prototype Theory and Diachronic Semantics: A Case Study, **Indogermanische Forschungen** 88, 1-32.

Genç, R. (2002). **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, Ankara: TTK Yayınları.

Göksu, E. (2008). **Türkiye Selçuklularında Ordu**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.

Golden, P. B. (2000). **The King's Dictionary, The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armanian and Mongol**, Leiden-Boston-Köln: Brill.

Gökmen, S., & Ö. Önal (2012). Ön-tür Kuramı Çerçevesinde Türkçede Anlamsal Uamların İncelenmesi, **Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 52(2), s. 1-19.

Gross, D., U. Fischer, & G. A. Miller (1989). The organization of adjectival meanings, **Journal of Memory and Language** 28, 92–106.

Guiraud, P. (1999). **Anlambilim**, (çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual..

Günay, V. D. (2007). **Sözcükbilime Giriş**, İstanbul: Multilingual.

Güzel, H. (2013). **Eski Uygur Sivil Belgelerinde İktisat Terimleri**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Hale, K. (1971). A note on a Walbiri tradition of antonymy, In. D. D. Steinberg; L. A. Jakobovits (eds.), **Semantics: an interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology**, Cambridge: Cambridge University Press, 472-84.

Hansen, B. & K. Hansen & A. Neubert & M. Schentke (1985). **Englische Lexikologie. Einführung in die Wortbildung und lexikalische Semantic**, 2. Aufl., Leipzig: VEB Verlag Enzyklopadie.

Harman, Ö. F. (1989). Yûsuf, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları C. 44, s. 1-5.

Hermann, D. J.; R. Chaffin (1986). Comprehension of semantic relations as a function of the definitions of relations, In F. Klix; H. Hagendorf (Eds.), **Human memory and cognitive capabilities**, Amsterdam: Elsevier, 311-19.

- Horn, L. R. (1984). Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature. D. Schiffrin (Ed.), **Meaning form and use in context: linguistic applications**, Washington DC: Georgetown University Press, 11-42.
- Humphreys, R. S. (1987). The Mamluks, **Dictionary of the Middle Ages**, C. VIII, New York.
- Iris, M. A., B. Litowitz, and M. Evens (1988). Problems of the part-whole relation, M. W. Evens (Ed.), **Relational models of the lexicon**, Cambridge: Cambridge University Press, 261-88.
- İmer, K. & A. Kocaman, & A. S. Özsoy (2011). **Dilbilim Sözlüğü**, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayın Evi.
- Justeson, J. S.; S. M. Katz (1991). Co-occurrences of antonymous adjectives and their context, **Computational Linguistics** 17, 1-19.
- Karamanlıoğlu, A. F. (2019). **Seyfi Sarâyî, Gülistan Tercümesi**, Ankara: TDK Yayınları.
- Kastovsky, D (1982a). **Wortbildung und Semantik (Studienreihe Englisch 14)**, Düsseldorf-Bern München: Bagel/Francke.
- Kastovsky, D. (1982b). Word-Formation: A Functional View, **Folia Linguistica** 16, 181-198.
- Katz, J. J. (1972). **Semantic Theory**, New York: Harper and Row.
- Katz J. J.; J. A. Fodor (1963). **The structure of semantic theory**, *Language* 39, 170-210.
- Kempson, R. M. (1977). **Semantic Theory**, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z., & G. Radden (1998). Metonymy: Developing a cognitive linguistic view, **Cognitive Linguistics**, 1(9), 37-77.

- Kuanışbayev, E. (2006). **Kitāb fi'l-Fıkh**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Kuhn, T. (1995). **Bilimsel Devrimlerin Yapısı**, çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Labov, W. (1973). The boundaries of words and their meanings, In C.-J. Bailey; R. W. Shuy (eds.), **New ways of analyzing variation in English**, Washington DC: Georgetown University Press, 340-71.
- Lakoff, G. & M. Johnson (2022). **Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil**, çev. Gökhan Yavuz Demir, İstanbul: Minotor Kitap.
- Langacker, R. W. (1993). Reference-point constructions. D. Divjak (Ed.), **Cognitive Linguistics**, 1(4), 1-38.
- Leech, G. (1969). **A Linguistic Guide to English Poetry** (English Language Series 4), London: Longman.
- Leech, G. (1974, 1981). **Semantics, The Study of Meaning**, 2. ed., Harmondsworth: Penguin.
- Lehrer, A. (1974). **Semantic fields and lexical structure**, Amsterdam: North Holland.
- Lehrer, A. (2002). Gradable antonymy and complementarity, In D. A. Cruse, F. Hundsnurher, M. Job, P. Lutzeier (Eds.), **Handbook of lexicology**, Berlin: de Gruyter.
- Leisi, E. (1973, 1985). **Praxis der Englischen Semantik**, 2. bas., Heidelberg: Winter
- Levelt, W. J. M. (1989). **Speaking**, Cambridge, MA: MIT Press.
- Lipka, L. (1985). Inferential Features in Historical Semantics, J. Fisiak (Ed.), **Historical Semantics, Historical Word-Formation, (Trends in Linguistics Studies and Monographs 29)**, Berlin, New York, Amsterdam: Mouton Publishers, 339-54.

Lipka, L. (1987). Prototype Semantics or Feature Semantics: An Alternative?, W. Lörcher & R. Schulze, (Eds.), **Perspectives on Language in Performance. Studies in Linguistics, Literary Criticism, and Language Teaching in Lin and Learning. To Honour Werner Hüllen on the Occasion of His Sixtieth Birthday**, Tübingen: Narr, 282-98.

Lipka, L. (1988). A Rose is a Rose is a Rose: On Simple and Dual Categorization in Natural Languages, Hüllen, W. & R. A.I. Schulze (Eds.) **Linguistische Arbeiten 210**, 355-66.

Lipka, L. (1992). **An Outline of English Lexicology, Lexical Structure, Word Semantics, and Word-Formation**, 2. ed., Tübingen: Max Niemeyer Verlag Tübingen.

Lyons, J. (1968). **Introduction to Theoretical Linguistics**, Cambridge: Cambridge University Press.

Lyons, J. (1977). **Semantics** (2 vols.), Cambridge: Cambridge University Press.

Maalouf, A. (2017; 2022). **Fransız Akademisine Kabul Konuşması ve Jean-Christophe Rufin'in Yanıtı**, çev. Orçun Türkay, İstanbul: YKY.

Mel'čuk, I. A. (1996). Lexical functions and lexical inheritance for emotion lexemes in German, In L. Wanner (ed.), **Lexical functions in lexicography and natural language processing**, Amsterdam: Benjamins, 209-78.

Murphy, M. L. (2003). **Semantic Relations and the Lexicon, Antonymy, Synonymy, and Other Paradigms**, Cambridge: Cambridge University Press.

Nunberg, G. D. (1978). **The pragmatics of reference**, Doctoral thesis, University of California at Berkeley.

Ogden, C. K. & I. A. Richards (1923; 1949). **The Meaning of Meaning, A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism**, 10. ed., London: Routledge & Kegan Paul.

Oral, T. (1986). **Terceme-i Zafer-name'nin 154b/7-182b Varaklarının Dil Özellikleri, Transkripsiyonu ve İndeksi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Oxford Latin Dictionary, Oxford: Oxford University Press, 1968.

Ögel, B. (2022). VIII. Bölüm Çizme ve Ayakkabı, **Türk Kültür Tarihine Giriş V, Türklerde Giyecek ve Süslenme (Göktürklerden Osmanlılara)**, C. V, Ankara: TTK Yayınları.

Özgür, C. (1988). **Baytaratu'l-Vâzih (Metin-İndex)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Özgür, C. (2002). **Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçası ile Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması) (Giriş: Kıpçak Türkçesi – Tıpkıbasım ile Transkripsiyonlu Metin – Tercüme – Açıklamalar – Dizin)**, İstanbul: Çantay Yay.

Özkaya, T. (1990). Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar [Kitap Tanıtımı]. **Bellekten**, S. 54, s. 497-532.

Özyetgin, M. (1996). **Altın Ordu Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)**, Ankara: TDK Yayınları.

Özyetgin, A. M. (2001). **Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk – Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi**, Ankara: KÖKSAV.

- Özyetgin, A. M. (2011). Tarihi Türk Dili Alanında Uzunluk/Mesafe Ölçümünde Kullanılan Birimler, **38. ICANAS Toplantısı, Bildiriler**, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulu Yayınları, s. 1413-19.
- Plag, I. (2002). **English Word-Formation** (*Cambridge Textbooks in Linguistics*), Cambridge: Cambridge University Press.
- Postman, L., and G. Keppel (Eds.) (1970). **Norms of word association**, New York: Academic.
- Quine, W.V.O. (1960). **Word and Object**, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Raybeck, D.; D. Herrmann (1990). A cross-cultural examination of semantic relations, **Journal of Cross-Cultural Psychology** 21, 452-73.
- Rosch, E. (1973). On the internal structure of perceptual and semantic categories, In T. E. Moore (Ed.). **Cognitive development and acquisition of language**, New York: Academic, 111-44.
- Rosenzweig, M. R. (1961). Comparisons of word association responses in English, French, German and Italian, **American Journal of Psychology** 74, 347-60.
- Ross, A. S.C. (1954). Linguistic class-indicators in present day English, **Neuphilologische Mitteilungen**, 1954, C. 55, S. 1, s. 20-56.
- Rudzka-Ostyn, B. (1985). Metaphoric Processes in Word Formation. The Case of Prefixed Verbs, Paprotté Dirven Eds., **The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language upon Thought and of the Science of Symbolism**, 10. ed., London: Routledge & Kegan Paul.
- Ruhl, C. (1989). **On monosemy**, Albany: SUNY Press.
- Sağol, G. (2003). Ayakkabı Kelimelerinde Anlam Değişmeleri, **Ayakkabı Kitabı**, İstanbul: Kitabevi Yayınevi, s. 19-34.

Seferoğlu, G. (1999). Prototip Kuramı erevesinde Bir Araştırma, **Dilbilim Araştırmaları Dergisi**, S. 10, s. 79-88.

Sprengel, K. (1980). Über Semantische Merkmale, Kastovsky Ed., **Englische Worterbucher unter der Lupe (Lexicographica, Series Maior 2)**, Tubingen: Niemeyer, 145-77.

Saussure, F. (1916; 1965). **Cours de linguistique generale**, 3ieme ed. publie par Ch. Bally, A. Sechehaye & A. Riedlinger, Paris: Payot.

Sevin, N. (1973). On  Asırlık Turk Kıyafet Tarihine Bir Bakış, İstanbul: Başbakanlık Kultur Musteşarlığı Kultur Yayınları, Millı Eğitim Basımevi.

Sinclair, J. (1998). The lexical item, E. Weigand Ed., **Contrastive lexical semantics**, Amsterdam: Benjamins, 1-24.

Steingass, F. (1892, 1998). **A Comprehensive English – Persian Dictionary, Including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature, being Johson and Richardson’s Persian, Arabic, and English Dictionary, revised, enlarged, and entirely reconstructed**, Beirut: Librairie Du Liban Publishers.

Strang, B. M. H. (1962; 1968). **Modern English Structure**, London: Edward Arnold.

Szalay, L. B. & C. Windle (1968). Relative influence of linguistic versus cultural factors on free verbal associations, **Psychological Reports 22**, 43-51.

şenodeyici, S. (2021). **Azerbaycan Turkesinde Bitki Adlandırmalarında Metaforlar: Dilbilimsel ve Gostergebilimsel Bir Analiz**, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitusu, Basılmamış Doktora Tezi, Manisa.

şeşen, R. (2012). **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, 2. bas., İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Tekin, Ş. (1992). 1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde ‘Olğa-Bolğa’ Sorunu, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, C. 21 22, S. 1973-1974, s. 59-157, Ankara: TDK Yay.

Tekin, T. (1988, 2010). **Orhon Yazıtları**, 4. bas. Ankara: TDK Yayınları.

Tezcan, M. (1983). Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim, **Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C. 16, S. 1, s. 255-76.

The King’s Dictionary: The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, Translated by: T. Halasi-Kun, P. bB. Golden, L. Ligeti, E. Schütz, with introductory essays by P. B. Golden and T. T. Allasen, P. B. Golden (Ed.), *Handbook of Oriental Studies, section 8: Central Asia, vol. 4.*, Leiden-Boston-Köln: Brill, 2000.

Tietze, A. (2002). **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen**, Birinci Cilt A-E, İstanbul – Wien: Simurg & Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Toparlı R. & M. S. Çöğenli & N. Yanık (1999). **El-Kavâninü’l-Küllîye li-Zabti’l Lügati’t-Türkiyye**, Ankara: TDK Yayınları.

Toparlı, R. & S. Çöğenli & N. Yanık (2000). **Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî**, Ankara: TDK Yayınları.

Toparlı, R. (2018). **Ed-Dürretü’l-Mudiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye (Türk Dilinde Parlayan İnci)**, Ankara: TDK Yayınları.

Toparlı, R. & M. Argunşah (2018), **İslâm Mu’înü’l-Mürîd İnceleme-Metin Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım**, Ankara: TDK Yayınları.

Tournier, J. (1985). **Introduction descriptive à la lexicog n tique de l'anglais contemporain**, Paris-Gen ve: Champion-Slatkine.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I, Ankara: TDK Yayınları, TTK Basımevi, 1963.

Ullman, S. (1951; 1957). **The Principle of Semantics**, 2. ed., Oxford-Glasgow: Basil Blackwell.

Ungerer, F. & H.J Schmid (2006). **An Introduction to Cognitive Linguistics**. 2. ed., Pearson Longman.

Vryyonis, S. (2001). Selçuklu Gul mları ve Osmanlı Dev irmeleri,  ev. Tuncay Birkan, **Cogito**, S. 29, İstanbul: YKY.

Weigand, E. (1998). Contrastive lexical semantics, E. Weigand Ed., **Contrastive lexical semantics**, Amsterdam: Benjamins, 25-44.

Weinrich, U. (1966). **Explorations in Semantic Theory (Janua Linguarum, Series Minor 89)**, W. Labov ed., The Hauge-Paris: Mouton.

Wittgenstein, L. (2019) **Mavi Kitap Kahverengi Kitap**,  ev. Doğan  ahiner, İstanbul: FOL Kitap.

Yıldırım, F. (2017), **İrk Bitig ve Orhon Yazılı Metinlerin Dili**, Ankara: TDK Yayınları.

Yılmazlı, E. (2020). Osmanlı'da Homososyal mek nlar ve Cinsel Yönelimler, **Eğitim Bilim Toplum Dergisi**, C. 18, S. 70, Bahar, s. 38-63.

ÖZET

Bu çalışmada Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk örneğinde tarihî sözlükte yer alan maddelerin sözcükbilimsel ve sözcük anlambilimsel bir yöntem geliştirilerek analiz edilmesi hedeflenmiştir. Kullanımsal/pragmatist kuram, Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında belirlenen uzlaşmacı yöntem entegre edilmiştir. Bağlam önceleyen kuram çerçevesinde belirlenen yöntemin Kİ üzerinden, ad ve ad soylu sözcüklere nasıl uygulanması gerektiği araştırma tezinin *Yöntem* başlığında açıklanmıştır. Geliştirilen yöntemin gerekçelendirilmesi ise *Kuramsal Çerçeve* başlığında detaylandırılmıştır. *Örnekleme*'de yer alan *oğlan*, *etük* ve *agaç* maddelerinin seçilmesinin nedeni bu sözcükbirimlerin, dilin, adına 'ortak çekirdek (*common core*)' çekirdek denilen kesitinde yer almasıdır. Bu kesitteki sözcükbirimler dil kullanırının en iyi bildiği sözcükbirimlerdir. Dil konuşuru tarafından bilinmeyen ancak dil-dışı dünyada var olan yeni kavramın anlatılmasında ortak çekirdekteki sözcükbirimler, yani konuşur adına en iyi bilinen sözcükbirimler zihinsel işleme sürecine girmeye daha yatkındır. Böylelikle zihnin türetim bandından en çok geçen, zihnin en çok işlemediği, bir sözcükbirimle yeni anlamlar türetilmesine olanak sağlayan anlambilimsel türetim süreçleri ve bunun sonucu olan çokanlamlılığın Eski Türk dili sahası adına takibinin elverişli bir şekilde yapılabilmesi hedeflenmiştir.

Bir anlamın; sözcükbirimin sözlüksel girdide eşlendiği karşılık, dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi ve bağlamda ortaya çıkan kullanımlarının toplamından daha fazlası olması ilkelerinden hareketle bu üç başlıktaki verilere erişilmeye çalışılmıştır. Veriler sağlandıktan sonra sözcükbirimlerin anlambilimsel analizi için Özellik Anlambilimi ve Öntür Anlambilimi arasında uzlaşmacı bir yaklaşım benimsenmelidir. Eski Türk dili derlemindeki metinler, bugünkü konuşma dilinin sunduğu düzenlilik gibi birtakım imkânları sunamaz. Yani bir yaklaşımla sınırlandırılacak ve daha net sonuçlar

alınmasını sağlayacak konuşura dair dilsel algoritma bu derlem alanı için aynı düzenlilikte takip edilemeyecektir. Bu da anlamın dile-içkin yöntemlerle istenirse bile tam anlamıyla ortaya konulamamasına neden olacaktır. Bu noktada bağlamdan elde edilen sonuçlarla birlikte sözcükbirimin dil-dışı dünyada eşlendiği kavramsal bilgi artzamanlı Eski Türk dili çalışma alanı için eşzamanlı bir çalışmaya göre farklı bir öneme sahiptir. Bugünün sözlük anlayışı için iyi tanımlanmış bir sözlükte kavramsal bilgilere ihtiyaç yoktur. Çünkü dil kullanımının temel düzeyde bu bilgileri haiz olduğu düşünülür. Ancak artzamanlı bir çalışmada kavramsal bilgiyi haiz olmayan veya her koşulda dil konuşuruna göre hep daha azını haiz olan alan araştırmacısı düşünülmeli ve muhatabın artık konuşur değil araştırmacı olduğu düzlemde kavramsal bilgi de en az bağlamsal veriler kadar önem arz etmelidir. Örnekleme kavramsal bilgi ile bağlamsal verilerin eşlendiği takdirde sözcükbirimin sözlüksel birimlerinin daha belirgin hâle geldiği tespit edilmiştir

Verilerin sentezi konusu, çalışmanın artzamanlı dönemdeki çokanlamlılık olgusuyla ilgilidir. Bu olgunun çalışma alanı için daha özel bir anlamı vardır. Sınırlandırılmış dönemde belirli bir alana yayılmış dil konuşurlarının aynı anda bütün anlamlara sahip olduğunu düşünmenin tutarlı olmaması dönem adına yeni bir ‘çokanlamlılık’ fikrini kabul etmeyi gerekli kılmaktadır. Bağlamlardan elde edilen bulguların kavramsal alanda eşleştirilmesi ve bu konudaki birtakım bulguların azımsanmayacak bir düzenlilik arz etmesi bunun alan için yeniden tanımlanabilecek bir çokanlamlılık olduğu sonucuna ulaştırmıştır. Yani araştırılan sözcükbirimin düzenlilik arz eden ortak kullanımları varsa tespit edilen sözlüksel birimlerin ve çokanlamlılık birliğine dahil edilemeyecek örtük anlamlarının bir sözlük maddesi gibi temsil edilmesi gerekmektedir. “...olan” ve “...olmayan” şeklinde Dirven (1985)’den uyarlanan çokanlamlılık ulamlaması ile sözlüksel birimlerin tasnifi gerçekleştirilmiştir. Ancak Eski Türk dili adına yapılan bu gösterimin diğer bir önemi; ayrıntılı bağlam sunumları, bağlamdan elde edilen verilerin analizi ve bunun kavramsal bilgi ile eşleştirilmesinin yoğunluk arz etmesi nedeniyle

bulguların gösterimsel temsiline ihtiyaç duyulması konusundadır. Bu temsil, araştırma tezinin en nihayetinde hizmet etmesi gereken tarihsel sözlüğün sözlüksel girdisinin diyagramıdır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Hayyân, Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Sözcükbilim, Anlambilim, Sözcük Anlambilim, Çokanlamlılık.

ABSTRACT

This study aims to analyze the entries in the historical dictionary *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* by developing a lexicological and lexical semantic methodology. A pragmatic approach, integrating the Usage-based/Pragmatic Theory, Feature Semantics, and Prototype Semantics, has been applied. Within the theory that prioritizes context, the Methodology section of this thesis explains how the developed method should be applied to nouns and noun-like words based on Kİ. The justification for the developed method is elaborated in the Theoretical Framework section.

The entries *oğlan*, *etük*, and *ağaç* were selected for analysis because these lexemes belong to a segment of the language known as the "common core." The lexemes within this segment are the most familiar to language users. When describing a new concept unknown to the language speaker but present in the extralinguistic world, core lexemes—those best known to the speaker—are more inclined to undergo cognitive processing. Consequently, this study aims to facilitate the monitoring of semantic derivational processes, which generate new meanings from frequently processed lexemes, and the resulting polysemy within the realm of Old Turkic.

Based on the principle that meaning is more than the sum of a lexeme's lexical entry equivalent, conceptual information from the extralinguistic world, and contextual usage, the study seeks to access data within these three areas. Once the data is collected, a reconciliatory approach should be adopted between Feature Semantics and Prototype Semantics for the semantic analysis of lexemes. The texts in the Old Turkic corpus cannot offer the same regularity as today's spoken language. Thus, a linguistic algorithm that could yield clearer results by being limited to a single approach cannot be pursued in the same regularity for this corpus. This may prevent meaning from being fully revealed even if intrinsic language methods are applied. Here, the conceptual information with which

the lexeme matches in the extralinguistic world, alongside context-derived results, holds unique importance for the diachronic field of Old Turkic compared to a synchronic study. In a well-defined dictionary by modern standards, conceptual information is unnecessary, as it is assumed that language users possess this knowledge at a basic level. However, in a diachronic study, the researcher—who may lack full conceptual knowledge—replaces the speaker as the primary audience, making conceptual information as significant as contextual data. It was determined that when conceptual information and contextual data align in the sample, the lexical units of the lexeme become more distinct.

The synthesis of data is related to the polysemy phenomenon in a diachronic period, which holds a particular meaning within this field. It would be inconsistent to assume that language users distributed across a defined period and area would hold all meanings simultaneously, necessitating the acceptance of a new concept of "polysemy" for the period. Matching findings derived from contexts with the conceptual domain, along with notable regularities in these findings, led to the conclusion of a re-definable polysemy specific to the field. That is, if the investigated lexeme displays regular common uses, its identified lexical units and implicit meanings, which do not fit into polysemy unity, should be represented as dictionary entries. The polysemy categorization, adapted from Dirven (1985) into "X" and "non-X or un-X" was used to classify lexical units. However, the importance of this representation for Old Turkic lies in its need for representational visualization, due to the extensive contextual data, the analysis of context-derived information, and its alignment with conceptual knowledge. Ultimately, this representation serves as the diagram of the lexical entry in the historical dictionary that the research thesis aims to contribute to.

Key words: Ebû Hayyân, Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Lexicology, Semantics, Lexical Semantics, Polysemy.